

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Sayı 4
Nisan 1972

İÇİNDEKİLER

Özalp Gökbilgin	<i>1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti</i>	1
Tuncer Baykara	<i>Mirseyit (TANIR) Köyü Mezarlığı</i> ...	53
Rahmi Hüseyin Ünal	<i>Arapkir'de Osmanlı Öncesi Devirden Bilinmeyen İki Anıt</i>	57
Rahmi Hüseyin Ünal	<i>Deux Monuments Inédits D'époque Pré-Ottomane A Arapkir (Malatya)</i> ...	63
Tevfik Tarkan	<i>Yukarı Kelkit ve Çoruh Havzası (Doğal ve Beşeri Coğrafya Etüdü)</i> ...	71
Tevfik Tarkan	<i>Malazgirt İlçesinde Beşeri Coğrafya Araştırması</i>	111
Ahmet Necdet Sözer	<i>Şih Köyü Mesken Tipleri Haritası</i> ...	121
Ahmet İhsan Türek	<i>Râ'i ve Şiirleri</i>	125
Tuncer Baykara	<i>Kitap Tanıtması: Selçuk'u Araştırmaları Dergisi</i>	183

Özalp GÖKBİLGİN

G İ R İ Ő

XII. asırdan itibaren Avrasya'da, büyük bozkır imparatorlukları kurulmuştur. İncelediğimiz Altınordu Devleti de böyle bir imparatorluğun parçasıdır.

İbn Haldûn'a göre, göçebe kavimler gayet sağlam ve yüksek bir askerî teşkilâta sahip olup, medeniyet seviyesinde yüksek dereceye ulaşmış, fakat askerî teşkilâtçılığını ve gücünü kaybetmiş yerleşik kavimlere hücum ederler, onları kendi hakimiyetleri altına alırlar. Fakat bunlar da zamanla askerî kuvvet ve kudretini kaybedip, yerleşik bir kavim haline gelince, diğer göçebe kavimler de, onları hâkimiyeti altına alırlar ve bu böyle devam edip gider. İbn Haldûn'un bu görüşü, bazı farklarla Altınordu Devletinin kuruluşuna uyar. Fakat muhakkak olan şudur ki, Altınordu, yerleşik kavimlerin topraklarını işgal edip mülkî bir birlik meydana getirmekle kalmayıp, aynı zamanda kendine has bir medeniyet ve devlet teşkilâtı da kurabilmiştir.

Bu devletin daha sonraki yıkılışı, yine İbn Haldûn'un bir görüş olarak ileri sürdüğü gibi, başka göçebe kavimlerin saldırması neticesinde olmayıp, daha çok iç buhranlar ve kısmen de teşkilâtlarını mükemmelleştirebilmiş dış devletlerin tesiriyle vuku bulmuştur. Bu yönden mevzuumuz, devletlerin kurulma ve büyüme nazariyelerinin gerçeğe uygun olup olmadığının tetkiki, yani tarih felsefesi sahasındaki araştırmalar bakımından da çok dikkate değer incelemelere konu olabilir. Bu sahadaki araştırmalar bizde, maalesef çok mahdut kalmıştır. Halbuki bu mevzu, sadece Türk ve Osmanlı tarihinin gelişmesi bakımından arzettiği önem dolayısıyla bile dikkatle incelenmeğe değerdi. Bizimle bu kadar yakından ilgili olan bu konular daha çok yabancılar, bilhassa Ruslar, tarafından incelenmiştir. Son bir asra yakın zamanda, bu konuda yapılan araştırmaların ölçüsü küçümsenmeyecek bir şekilde artmıştır.

Bu araştırmalardan istifâde derecemize gelince; biz bu devir olaylarını ilk kaynaklara dayanılarak hazırlanmış ilmi monografilerden incelemeye gayret gösterdik. Bu arada Rusça, Arapça, Farsça, Fransızca ve Almanca ilmi neşriyattan, konumuzu ilgilendiren bahisleri bizzat veya tercüme ettirmek suretiyle is-

tifade ettik. Bütün bu eserleri tetkik edince dikkati çeken şudur ki, birçok meseleler karanlıkta kalmaktadır. Kaynakları tenkidî bir şekilde değerlendiren terkibî ve şumûllü eserlere halen ihtiyaç büyüktür.

Son derece ilgi çekici olan Altınordu Devleti'nin, sadece bir devri inceleme konumuzu teşkil edecektir. Yani bu devletin en parlak devri olan Özbek ve Canıbek Han'lar zamanını tetkik edeceğiz. Fakat öyle sanıyoruz ki, bütün devletlerde olduğu gibi, en parlak devrin idrakinden yıkılış devrine geçiş, bir devlet tarihinin en nazik safhasıdır. Böyle bir devirde, o devletin hem büyüme sebeplerini teşkil eden âmillerin yaşıyanlarını müşahade etmek, hem de yıkılışını hazırlıyan âmillerin doğuşunu bulabilmek bakımından çok mühimdir.

Araştırmamızı şöyle bir plân dahilinde yürüttük: Birinci bölümde Altınordu Devleti'nin kuruluş ve yükseliş safhasını kısaca özetlemeyi, konumuzun geliştirilmesine esas olması bakımından lüzumlu gördük. İncelediğimiz devir hadiselerinin daha iyi aydınlatılabilmesi için lüzumlu başlangıçları ve genel bilgileri bu bölümde özetledik.

İkinci bölümde ise Özbek Han devrini inceledik. Özbek Han'ın tahta çıkışı, islâmiyeti kabul etmesi ve nihayet diğer devletlerle olan münasebetleri, bu bölümde ele aldığımız konulardır. Özbek Han'ın islâmiyeti kabulü ve intişarı meselesine gereken önemi verdik ve bu mevzuda mevcut eserlerin hepsinden istifadeye çalıştık.

Üçüncü bölümde, Canıbek Han devrini, tahta çıkışını ve siyasi münasebetlerini inceledik. Canıbek Han'ın tahttan inişi veya ölümü konusunda mevcut ihtilâfta, muhtelif araştırmaların verdiği malûmatı nakledip, Canıbek Han'ın eceliyle öldüğü, oğlu Berdibek tarafından öldürülmediği yolundaki Murat Remzi ve Berthold Spuler'in fikrini daha doğru bulduğumuzu belirttik.

Dördüncü bölümde, Rusların birlik kurmaları ve büyümeleri meselesine temas ettik.

Beşinci bölümde ise Özbek ve Canıbek Han'lar zamanında Altınordu Devletinin içtimaî durumunu tetkik ettik. Altınordu'nun başlıca şehirlerini, ziraî ve iktisadî durumunu, örf ve âdetlerini, oraya seyahat eden İba Battûta, İosafata Barbaro, Plano Karpini gibi seyyahların da intibalarından edindiğimiz malûmatla inceledik.

İncelememizin sonunda istifade ettiğimiz eserlerin tam bir listesi bulunmaktadır.

I.

XIV. YÜZYIL BAŞLARINDA ALTINORDU

A. Altınordu Devleti'nin Kurulması ve Büyümesi (Genel olarak)

Dünyanın bugüne kadar tanıdığı en büyük cihangir ve fatih hükümdarlarından birisi olan Cengiz Han; doğuda Çin denizi'nden batıda orta Avrupa'ya , kuzeyde Sibiryaya içlerinden güneyde Himalaya sıradağları'na kadar uzanan geniş ülkesini, daha sağlığında dört oğlu arasında pay etmişti. En büyük oğlu Çuçi'ye Aral ve Hazar denizlerinden itibaren batıda kalan Kıpçak illerini, yani Deşt-i Kıpçağı¹ , Çağatay'a Lop-Nor gölünden Buhara'ya kadar olan Orta Asya'yı, küçük oğlu Tuli'ye Horasan ve Güney Asya'yı , ikinci büyük oğlu Ögedey'e de, kendisine vâliht göstererek, Doğu Asya'yı vermişti.

İşte bunlardan büyük oğlu Çuçi'ye verilen batı kısmında daha Cengiz Han'ın sağlığında ölen Çuçi'nin oğulları tarafından yönetilen; Fransızlar'ın "La Horde d'Or", Rusların "Zolotaya Orda", Arapların ise "Memâlik al-Deşt" dedikleri; bazılarının da Çuçi'ye izafeten "Çuçi Ulusu" diye adlandırdıkları bu devlet incelememizin konusudur. Onun da Özbek ve Canıbek Han'lar zamanındaki durumunu yani 1313'den 1357'ye kadar olan devredeki siyasi, ictimai olaylarını inceleyeceğiz. Konumuzun geliştirilmesine esas teşkil etmek üzere Altınordu Devleti'nin kuruluş ve yükseliş safhasını kısaca özetlemeyi faydalı bulduk.

Yukarıda Kıpçak illerinin Çuçi'ye verildiğini söylemiştik. Fakat buralar fiilen Çuçi'nin idaresinde değildi. Buraları fiilen ele geçirmek için Kurultay, Çuçi'nin sağlığında iki defa (1229 ve 1235 tarihinde) sefere karar verdi. Fakat bu seferler gerçekleşemedi. Ancak Çuçi öldükten sonra, 1236 da Çuçi'nin oğlu Batu kumandasında bu taraflara sefer tertip edildi. Sübidey² de Batu'ya yardımcı tayin edildi. 1236 baharında hareket eden Batu, İdil ve Bulgar ülkesini alıp, birçok

- 1 Deşt-i Kıpçak, Özi (Dniepr)' den başlayarak İdil'in doğu kısımlarına kadar uzanan geniş sahanın adıdır. Bu isme bilhassa XI-XV. asırlar arasında Arap ve Fars kaynaklarında tesadüf edilir.
- 2 Sübidey, Cingiz'in ünlü kumandanlarından. Kendisinin daha önce bu taraflara seferi olduğundan, bu havalıyı iyi tanımaktadır. Bu sebeple Batu'ya yardımcı olarak tayin edildi.

Bulgar şehrini tahrip etti. Batu, bu seferinde Doğu Avrupa'nın mühim bir kısmını, Kıpçak illerini, Kırım ve Derbent'e kadar bütün Kafkasya'yı ele geçirdi. 1240'da Kief zaptolundu. 1241'de Polonya, Macaristan ve Dalmaçya'ya girildi, buralar tahrip ve yağma edildi. İşte bu sıralarda Ügedey Kağan'ın ölümünün haber alan Batu, yeni kağan seçiminde bulunmak için, ileri harekâtı durdurarak İdil boylarına döndü.³

Aral ve Balkaş gölleri arasındaki kısım ile İrtiş ırmağının güneyindeki yerlerde Batu'nun diğer kardeşi Orda, Akordu adı ile hüküm sürmekteydi. Her ikisi de hukukî bakımdan, merkezi Karakurum olan Moğol İmparatorluğu'na bağlıydılar.

Batu Han'dan sonra yerine Berke Han (1257-1266) geçmiştir. 1259'da Karakurum'daki Büyük Kağan ölünce, her yerde, Berke Han'ın Büyük Kağan'lığı kabul edildi. Berke Han 1257'de, bağımsızlığını ilân eden Galiçya kralını te'dip ettikten sonra, İlhanlıların üzerine yürümüştür. İlhanlılar güney Kafkasya ve Azerbaycanı almışlardı. Halbuki buralar, bilhassa ticarî bakımdan Altınordu için çok mühimdi. İlhanlılarla yapılan savaşta önceleri üstün gelen Hülâgû, bilâhare yenildi ve pek çok zayıat verdi. Zaten Berke Han Hülâgû'nun düşmanı olan Mısır Sultanı Baybars ile de anlaşmıştı. Berke 1266'da yeni İlhanlı Hanı Abaka üzerine de yürümüş, fakat bu sefer sırasında kendisi ölmüştür. Onun için bu seferden bir netice alınamamıştır.

Daha sonra Altınordu hanları olan Mengü Timür (1266-1280), Tuda Mengü (1280-1287) zamanlarında Altınordu tamamiyle müstakil bir devlet olmuş, Batı Kıpçak illerinde nüfuz kazanmış ise de, pek parlak bir varlık gösterememiştir. Ancak Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında Altınordu, en ihtişamlı devrini, yani ismiyle müsemma altın devrini yaşamıştır.

B. XIV. Yüzyıl Başında Genel Durum

a) Memleketin İç Durumu

Özbek'ten evvel han olan Tokta (1290-1312)'nin saltanatının mühim bir kısmı Nogay ile uğraşmakla geçti. Nogay'ın han ailesi ile yakın akrabalığı vardı. Hülâgû ile yapılan harplerde tümen beyi olarak büyük yararlıkları görüldüğünden yüksek mevkilere getirilmişti. Bu işlerdeki yüksek dirayeti, teşkilâtıcılığı ve muhteris bir insan olması ona geniş imkânlar sağlamıştı. 1260 senesinden 1300 se-

3 Batu'nun ileri harekâta son verip dönmesini başka şekilde yorumlayan müellifler de mevcuttur. Ezcümle W.W. Barthold, Batu'nun dönmesinin sebebi olarak idaresindeki kumandanlardan Güyük (Ügedey'in oğlu) ve Böri (Çağatay'ın torunu) ile olan kavgalarını zikreder. Yakubovski ise, Batu kuvvetlerinin Ruslar ile yaptığı mücadeleden zayıf düşmesi sebebiyle sefere son verildiğini yazar

nesine kadar tam kırk yıl Altınordu'nun bütün işlerinde mühim rol oynamış, birçok entrikalar çevirmiştir. Onun bu entrikaları feodal kavgaların doğmasına, nihayet Özbek ve Canıbek Hanlar zamanındaki 50 senelik bir fasıladan sonra Altınordu'nun çökmesine sebep olmuştur. Nogay'ın nüfuzu o kadar büyüktü ki, yabancı hükümdarlar ona devlet reisiymiş gibi elçiler, hediyeler göndermişler, onun elçilerine büyük itibar göstermişlerdir. Hakikatte Nogay, bir tümen beyiydi ve Kıpçak bozkırlarının Ten ile Özi arasındaki batı kısmını idare ediyordu. Bu topraklara bilâhare Tokta, zengin ticaret şehirleri ile Kırım'ı da ilâve etmişti. Mengü Timür ile Tuda Mengü devirlerinde ve Tokta'nın ilk saltanat yıllarında Nogay büyük kudret kesbetmiştir. Hatta bir hanı tahtından indirmiştir. Onun neden han olmadığını Yakubovski şöyle izah ediyor:

"Bu kadar kudretli olan Nogay'ın niçin idareyi açıkça kendi eline almadığı ve kendisini han ilân etmediği meselesi ortaya çıkabilir. Moğolların bulunduğu siyasi şartlar altında bunun anlaşılması kolaydır. Bu devirde Cingiz Han adının ve onun ailesinin otoritesi o kadar kuvvetliydi ki, yalnız Cingiz Han ailesine mensup bir şahsın han olabileceği hakkındaki inanca karşı gelebilecek bir şahıs çıkamazdı. XIII-XIV. asırlarda bu inancın en büyük kuvvetle devam ettiğini göstermek için, meşhur Timür (Timürlenk, Tamerlan)'un (1370-1405) han ünvanını almayıp, kendisine emir rütbesini verdiğini, Küregen⁴ adını taşımaktan gurur duyduğunu ve bu suretle kendisini Cingiz Han'ın âilesine bağlı farzettğini ilâve edelim. Tokta'nın ilk yıllarında Nogay hakikaten istediği şekilde hüküm sürmüştü. Tokta onun emirlerini tereddüt etmeden yerine getiriyordu.⁵

Nogay, işi daha ileri götürerek istemediği birtakım beylerin öldürülmesini Tokta'dan talep etmişti. Tokta, Nogay'ın bu isteğini de yerine getirdi. Fakat bu sefer kendi itibarı sarsıldı. Tokta bir müddet sonra Altınordu'nun başına dert olan Nogay'a karşı ayaklanmak kuvvet ve cesaretini kendinde bulabildi. Bunun için de müsait bir fırsat zuhur etti. Nogay, Tokta'dan kaçan beyleri, noyanları himaye etmiş, Tokta'ya teslim etmemişti. Bu sebeple Tokta ile Nogay arasında başlayan harp çok sert ve uzun oldu. Nihayet Nogay bozguna uğratıldı ve 1300' de öldürüldü. Birçok harplerde büyük yararlıklar göstermek suretiyle devletin büyümesine geniş ölçüde yardım etmiş olan Nogay, birçok entrikalar çevirerek feodal kavgaların zuhuruna sebep olmakla, bilmeyerek Altınordu'nun inhitatına zemin hazırlamıştır.

Nogay, 1298 yılında Tokta'yı mağlup ettikten sonra, torununu vergi toplamak üzere Kırım'a yollamıştı. Kırım'da Kefe'ye giden Nogay'ın torunu

4 Küregen kelimesi, damat manasına gelir. Timür, emir Hüseyin'in dul kalan karısı ile evlenmişti. Hüseyin'in karısı, katledilen Kazan Han'ın kızıydı. Kazan Han, Cingiz Han ailesine mensuptu.

5 A.Y., Yakubovskiy, "Altınordu ve Inhitatı", 69.

Cenevizliler tarafından öldürüldü. Bunu duyan Nogay, büyük bir ordu gönderdi. Gelen ordu şehri yakıp, yıkıp, yağma ettikten sonra birçok tüccarı esir etti ve mallarını aldı. Ayrıca Sarukerman, Kırkyeri ve Kerç şehirleri de yağmaya uğradı. İşte bu hadiseler sebebiyle, Moğallar ve Cenevizliler arasında gerginlik artmıştı. Her iki taraf birbirine hücumla yağınalar yapıyor ve aldıkları esirleri esir pazarlarında satıyorlardı. Bu münaferet Tokta zamanında da devam etti.

Tokta, Nogay'ı mağlup ettikten sonra memleketin tek hakimi haline geldi. Fakat bu pek pahalıya mal olmuştu. Nogay ile yapılan mücadelede çok kuvvet ve para sarfedildi. 1300 senesinde de üç yıl devam eden kuraklık buna eklenince durum daha çok kötüleşmişti. Bunun arkasından at ve koyunlar arasında bir ölüm salgını baş gösterdi. Bunlar neticesinde birçokları, çocuklarını ve yakınlarını tacirlere satmak zorunda kaldılar. Bir müddet sonra durum düzeldi. İstihsal gücü arttı. Bu devirde idarî ve içtimaî nizam, muntazam ve askerî feodal sistem şeklini aldı. Tokta, müslüman olmamakla beraber islâmiyetin yayılmasına pek engel olmamıştır. Kendisi putperest, yani nasturi idi.

b) Dış Münasebetler

Altınordu'nun İlhanlılar ile arası bu zamanda eskiye nazaran biraz düzelmiştir. Bu sıralarda İran'da hüküm süren İlhanlı Hanları şunlardır:

Keyhatu (1291-1295), Baydu (1295-1295), Gazan Han (1295-1304) ve Olcaytu (1304-1316). İki taraf arasında uzun müddet kapalı kalmış olan Kafkasya yolu tekrar açılmıştır. Yakubovski, bunu fars tarihçisi Vassaf'tan şu şekilde nakleder:

"Mengü Timur'un yerine Toktu (1290-1312) geçtiği zaman, karşılıklı olarak elçiler gönderilmiş, mektuplar yazılmış ve tacirlerle bankacılar yollar açılmıştı. Yolcuların rahat ve emniyeti, önceden olduğu gibi, temin edilmişti. Arran vilâyeti araba ve çadırlarla, at ve koyun sürüleri ile dolmuş, uzun bir fasıladan sonra bu memleketlerin mal ve nadide eşyası büyük ölçüde görülmeye başlamıştı." 6

Mısır Memlûk sultanları ile de dostane münasebet devam etmekte ve elçiler gidip gelmektedir. Fakat eskisi kadar kalabalık ve zengin hediyeli elçi heyetleri teati edilmemektedir. Bu devirde Memlûk'lar ile İlhanlı'lar arasında da bir yakınlaşma ve anlaşma mevcuttur. Hatta Memlûk Sultanı el-Melik el-Nâsır Muhammed, Tokta'nın elçilerinin İlhanlı'lara karşı müşterek bir harekâta bulunmaları hususundaki teklifini nâzikâne bir surette reddetmiştir.

Moğollar'ın, Cenevizliler ile Bizanslılar'dan gayrisine isim olarak kullandıkları frenkler ile hasmane münasebetleri devam etmiştir. Bunlar Moğollar'a sık sık hücum ediyor, esir alıyor ve onları esir pazarlarında satıyorlardı. Tokta, Cenevizliler'e karşı bir sefer tertip edip onları te'dip etmek istedi ise de; durumdan daha önceden haberdar olan Cenevizli'ler, gemilere binip kaçtılar. Tokta onların, Saray şehri yakınlarında bulunan mallarını yağma etmekle yetinmek zorunda kaldı.

II.

ÖZBEK HAN DEVRİ

A. Özbek Han'ın Tahta Çıkışı

Özbek Han 1313 yılında (Hicrî 712 senesi Ramazan ayı sonlarında) tahta çıkmıştır. ⁷ Kendisi Altınordu tahtının başta gelen varisi değildi. Tokta, ölümünden önce oğlu İlbasar'ı veliyaht tayin etmişti. Fakat daha sağlığında bu oğlu ölünce yerine oğlu Toktemir'i veliyaht tayin etmişti. ⁸ Fakat Özbek, devlet işlerini tedvirde yüksek dirayeti ve kudretli askerî gücü sayesinde tahta geçti. Onun tahta çıkmasında Biyalon⁹ adlı güzel bir kadının ve Kutluk Timür'ün rolü büyük olmuştur.

7 Sergey Mihailoviç Solov'ev, *Istoriya Rossi s'drevneyşih vremen*, I, 903

8 Bu noktada bazı kaynaklar arasında tenakuza tesadüf ediyoruz. Şöyle ki, Tiesenhausen Birezali'den şöyle naklediyor: "...Tokta'nın bir oğlu vardı ki, ondan daha güzeli görülmemiştir. Bu oğlu islâm dinindeydi. Kur'an-ı azimi, (manasını) anlamasa da, dinlemesini severdi. Memlekete sahip olunca islâm dininden başka bir din bırakmıyacağına niyet etmişti. Fakat babasının hayatında öldü, bir oğul bıraktı. Tokta oğlu ölünce, bu oğlunun oğlunu onun yerine tayin etmiş ise de kader yardım etmedi. Kendisinden sonra kardeşinin oğlu Özbek hanlığı aldı.." (W. De Tiesenhausen; Altınordu Devleti tarihine ait metinler, 315). Yakubovskiy ise, "Özbek, Mengü Timür'un torunu Tuğrulca'nın oğluydu. Altınordu tahtına çıkmak hakkına malik değildi" dedikten sonra Tarih-i Üveys'den şu şekilde naklediyor: Özbek, Timür Kutluk'un en kuvvetli emirlerinden birinin yardımcı ile Tokta'nın oğlu İlbasar'ı öldürmüş ve Altınordu tahtına oturmuştur." (A. Y. Y. akubovskiy., *Altınordu ve inhitati*), 72. Yukarıda naklettığımız metinlere göre: Birezali, Özbek'in Tokta'nın torunu, el-Eherî ise oğlunu hallettiğini söylerler. Tahmin ediyoruz ki, bu sonuncu müellif torunu diyeceğine yanlışlıkla oğlu demiştir. Bu fikrimizi Murat Remzi, "*Talfik el-ahbar*" kitabında doğruluyor. Murat Remzi, Talfik al-ahbar kitabının 503. sayfasında "Toktay'ın çok güzel bir oğlu olduğunu, bunun genç yaşında müslümanlığı kabûl ettiğini, babasının ölümünden sonra tahta çıkınca islâm dinini yaymaya niyetli bulunduğunu, babası hayattayken (yani tahta geçmeden) öldüğünü, isminin muhtemelen İlbasar olduğunu, Tokta Han'ın bu oğlu ölünce, onun oğlunu veliyaht yaptığını, fakat Özbek (kardeşinin oğlu) kabiliyetli olduğundan onu tahttan düşürüp, tahtı zaptettiğini" anlatır. Bertold Spuler ise "Die Goldene Horde" kitabının 85. sayfasında, Toktanın ölen oğlu İlbasar'ın oğlu Toktemir'i kastederek şöyle der: "Tokta genç yaşında ölen prens İlbasar'ın oğlu olan ve gözünün önünde bulundurduğu torununu vâris olarak vazedilmesine taraftar görünüyordu." Bunlardan da anlaşılacağı gibi Yakubovskiy'in (Hasan Eren tercümesi) kitabında -belki yanlışlıkla- torunu yerine oğlu olarak yazılmıştır. Aynı eserin Fransızca tercümesinde (sayfa 90) sadece "*Kutluk Timur'un Özbek Han'a, iktidarı alışında yardımcı olduğu*" kaydedilmektedir.

9 Biyalon nasturi mezhebinde bir Rum kızı olup, Özbek'in babası Tuğrulca'dan dul kalmıştı. (Tuğrulca ise Tokta'nın idam ettirdiği büyük kardeşidir. Tuğrulca idam edilince Biyalon dul kalmıştı. B. Spuler, *Die Goldene Horde*, 86). Özbek Han bilâhère Biyalon ile evlenmişti. Bu şer'an caiz değildi. Fakat babası bu kadınla usulen evlenmişti. Biyalon hakikî anlamda Tuğrulca'nın karısı olmamıştı (Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 505).

Tokta ölünce, memlekette taht için bir mücadele başlamıştır. Özbek, bu zamanda başkentten çok uzakta bulunuyordu. Tokta tarafından Çerkezistan ülkesine bir karışıklığı bastırmak üzere gönderilmişti; bu suretle payitahttan uzaklaştırılmıştı. Toktanın torunu Toktemir ise tahta geçmeye çalışıyordu. Zaten dedesi Tokta da sağlığında, çok sevdiği oğlu İlbasar'ın bu oğlu Toktemir'i veliaht göstermişti. Biyalon, Tokta'nın soyu arasındaki anlaşmazlıklardan istifade ile emirliğin bir kısım arazisini üvey oğlu Özbek için zaptetti ve Hanın vekili ve saray emiri olan Kutluk Timür'le anlaşmak üzere harekete geçti. Kutluk Timür, Özbek'in dönmesi için lüzumlu vakti kazanmak gayesiyle bütün beylere kendi menfaatları icabı Tokta'nın soyunun tahta geçmesini teklif etti. Bu suretle Kutluk Timür, Özbek gelinceye kadar seçimin ertelenmesini temin ediyordu. Özbek, amcasının ölüm haberini duyunca derhal bulunduğu yerden ayrıldı. Muvasalatında askerî işlerdeki yüksek dirayeti, devlet işlerinde derin vukufu ile hanlık mevkiine tek aday olarak herkes onun etrafında toplandı. Yalnız şu iki şartla: 1) Kimseyi islâm olması için zorlamamak¹⁰, 2) Cingiz yasalarına riayet etmek.

Kutluk Timür, Büyük Meclis ensasında da Özbek'e çok faydalı oldu. Birçok beylerin Özbek lehinde hareket etmelerini temin etti. Gıyasettin Özbek veya Muhammed Özbek adı ile para bastıran Özbek Han'la Altınordu her bakımdan ihtişamın zirvesine ulaşmış bulunuyordu¹¹.

Özbek Han yaradılıştan zeki, dirayetli, çalışkan, dinine bağlı müslüman ve cesur bir handı. Onun bu vasıflarını Tiesenhausen Birzâli'den şu şekilde nakleder: "*Özbek Han, otuz yaşında han oldu. Müslüman, akıllı, kılığı, kıyafeti güzeldi.*"¹²

el-Mufaddal ise "*en-nehcü's-sedid*" adlı eserinde 712 (1313) yılı vukuatı arasında, bu konuda şunları zikreder:

"712 yılı Ramazanın sonlarında Mengü Timür oğlu Tuğrulca oğlu Özbek Han, Kıpçak sahrası ve çevresi ülkelerinin tahına çıktı. Hanlığı, amcası Mengü Timür oğlu Tokta'dan sonraydı. Denir ki, Özbek, genç, güzel yüzlü, gayet yosma, hakiki bir müslüman, yılmaz bir yiğitti. Emirlerden ve bellibaşlı adamlardan birçoğunu, bahşilerden¹³ ve büyüğülerden bir cemaati öldürdü."¹⁴

Meşhur Arap müverrihlerinden Kadı Muhyiddin İbn Fadlullah el-Ömerî, Özbek Han'ın ihtişam ve satvetini belirtmesi bakımından çok önemli olan şu bilgiyi verir:

10 Özbek Han, İslâmlığa hissi bağlılığı bulunan seleflerinin aksine, kendisi müslümandı.

11 Özbek Han'ın tahta geçmesiyle sonuçlanan bu hadiseler hakkındaki malûmat ancak Berthold Spuler'in "*Die Goldene Horde*" kitabında bulabiliyoruz. Diğer yazarlar bu hususta pek tafsilat vermiyorlar. Sadece kısaca Özbek'in Tokta'nın tayin ettiği veliahtı hâl ile tahta çıktığını kaydediyorlar,.

12 W. De, Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine ait metinler*, 318.

13 Bahşi şamanların dinî reisidir.

14 W. De, Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler*,. 344.

"... Bu hükümdar başa geçelidenberi Allah Hârizm ve Kıpçak Meliklerini onun emrine amade kıldı. Onların en keskin si'âhı kaçmak veya itaat etmek veyahut ta ona bağışlarda bulunmaktır. Hulasa bu sultan azametli ve bu diyardaki Tatar meliklerinin en büyüklerindendir. Güneş öğle vaktinde nasıl şa'sa'lı ise, o da bu havalide böyle şa'sa'alıydı. Bundan dolayı bu memleketlere bilâd-ı Özbek veya memleket-i Özbek denildi. Bundan evvel ise buraları bir müddet Kıpçak'lara, Çoçi Han'a, Berke Han'a tâbiydi. Özbek geldi. O kadar ki, memleketin reâyasına bile Özbek reâyası denildi." ¹⁵

Yine aynı eserde şu ilginç bilgiye raslamaktayız :

"Zeynüddin Ömer İbn Misafir bana anlattı ki, bu sultan Özbek, memleketinin işlerine o kadar iltifat etmezdi. Ancak umumî olarak meşgul olurdu. İşleri incelemezdi, ¹⁶ kumaş giyerdi, kumaşı pek kıymetli değildi. Müslüman ve dindardı." ¹⁷

Kutluk Timür Özbek Han'ın tahta çıkarılması işini gerçekleştirdikten sonra Altınordu'nun idarî hayatında mühim rol oynamaya başladı. Özbek Han da Kutluk Timür'ün nasihatlarını dinliyor, onun sözlerine göre hareket etmekten çekinmiyordu. Bu sayede Özbek Han, rakiplerinden kurtuldu İbn Dokmak ve ve Aynî, Özbek'in bu tehlikeli rakiplerinden Kutluk Timür'ün de yardımı ile kurtulmasını şöyle hikâye ederler:

"Özbek'in öldürdüğü muhalifleri şunlardır: Tunguz, Tazin, Mencük. Özbek, tahta geçince bu emirler ve bunlarla beraber olan birtakım memleketin ileri gelenleri Özbek'e karşı suikast hazırladılar. Özbek Han ve Kutluk Timür bunların fikirlerini anlayınca; Kutluk Timür Özbek Han'a ordunun içine girmesini ve ordunun kumandanlarını yanına yak aştırmamasını söyler. Bunun sebebi orduya yalnızca girip, ordunun halini iyice anlıyabilmesiydi. (Özbek Han), nihayet birgün ordunun içine yalnızca girdi ve bu muhalif olantının azınlıkta bulduklarını anladı ve bunları kendi kılıcı ile öldürdü. Birkaç kişi kurtulabildi. İmâdüddin İbn Müskiri de buna itimat besledi." ¹⁸

Özbek Han, kendisinin tahta çıkmasında birinci derecede rol oynayan babasının dul kalan karısı (yani üvey annesi) Biyalon ile evlenmişti. İbn Dokmak ve Aynî bu izdivacın neden mubah olabileceğini şu şekilde izah ediyorlar:

"Özbek Han'ın Biyalon ile evlenmesinin sebebine gelince; babası Biyalon denen bu kadını kâfir iken aldı, bu sebeple nikâh fasitdi. ¹⁹ Biyalon'un Baytemür adlı bir

15 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 511

16 Bu sözlerden Özbek Han'ın küçük davalarla oyalanmadığı , büyük memleket meseleleri ile meşgul olduğu manası anlaşılmalıdır.

17 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*,. 511

18 Aynı eser, 505

19 Murat Remzi, *Talfik al-ahbarında* (s. 505'de) bir kimsenin nikâhı fasid de olsa babasının hanımı ile evlenemeyeceğini kaydettikten sonra Özbek'in babasının Biyalon ile hakiki manâda evlenmediğini, usulen nikâhlandıklarını, Özbek'in Biyalon ile bu sebeple evlendiğini belirtir.

kardeşi vardı. Bu , Ürgenç²⁰ ve Hârizm ikliminin valisi idi. Özbek Han, bu valiyi azledip, yerine kardeşi Kutluk Timür'ü tayin etti. Kadın (Biyalon) kardeşinin azlını istemedi ve Özbek Han'a 'senin tahta geçmen için ben mal isteyene mal, at isteyene at, kumaş isteyene kumaş verdim. Sen ise kardeşimi azlediyorsun dedi; Özbek Han özür diledi ve rızalaştılar."²¹

Özbek Han, seleflerinin aksine büyücülerden hoşlanmazdı. Onun tahta geçiş durumunu sağlamlaştırdıktan sonra büyücülerden ve bahşilerden bir kısmını öldürdüğünü, bu devir tarihçilerinin hemen hemen hepsi kaydederler. Bu arada "Târih el-islâm" müverrihi Ez-Zehabî : "Emirlerden ve büyücülerden bir taifeyi mohvcttiğini"²²

en-Nehü's-sedîd yazarı el- Mufaddal: "...emirlerden ve belli başlı adamlardan birçoğunu, bahşilerden ve büyücülerden bir cemaati öldürdüğünü"²³

Barzalî ise: "Müslüman olmayan Uygurlardan da bazılarını öldürdüğünü"²⁴ kaydederler.

B. Özbek Han'ın Müslümanlığı Kabul Etmesi ve Bunu Yayması

Berke Han (1257-1266), ilk defa düzenli bir şekilde islâmiyetin Altınordu' da yayılması için büyük gayret sarfetti. Bu konuda şiddetli bir şekilde hareket etmesi sayesinde kısmen de başarıya ulaştı. Fakat bundan sonra başa geçecek hanlardan bazıları islâmiyete meyiletmediler, bazıları ise bu konuda pasif kaldılar veya siyaset icabı İslâmlığa karşı bir sempati beslemelerine rağmen onun yerleşmesi ve yayılması konusunda hiçbir harekette bulunamadılar. Hanların bu şekilde hareket etmelerinin bir sebebi olarak da bir zümrenin, bir milletin asırlardır bağlı bulunduğu bu en mukaddes inançlarını bir anda yıkmanın, yerine, bambaşka yepyeni bir tarzda hareket etmeye, inandırmaya icbar etmenin zorluğunu söyleyebiliriz. Böyle çetin bir davanın gerçekleştirilmesi, ancak Özbek Han gibi muktedir hanlardan beklenbilirdi. Gençliğindenberi inandığı, iman ettiği islâmiyetin, kendi milleti arasında yayılmasını temin etti. Özbek Han'ın islâmiyeti, gençliğini geçirdiği Mısırdaki kabûl ettiğini , bize sadece muhtemelen yanlış olarak Tiesenhäusen nakleder.²⁵

Nüveyrî de "Nihâyet el-İreb" 'inde Özbek Han'ın islâmiyeti yayması konusunda şunları kaydeder:

20 Ürgenç, Aşağı Horezm taraflarıdır.

21 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 505

22 W. De, Tiesenhäusen, *Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler*, 359

23 Aynı eser, 244.

24 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar* 503

25 Bertold Spuler, *Die Goldene Horde*, 86. Al-Qalqaşandi'ye göre de bu yanlıştır.

"713 yılı zilhiccesinde (Mart, 1314) Mısır diyarı, Şam eyaleti, diğer islâm memleketleri padişahı Mevlâna Sultan Melik Nasır'ın Bâb-ı Hümayun'una Özbek elçileri, şimdiye kadar âdet olmayan armağanlar ile geldiler. Mektubun içinde şu vardı: Çin'den mağribin en ucuna kadar müslümanlığın bitişik olması sebebiyle Mevlâna Sultan Nasır'ı kutluyor, diyor ki, kendi ülkesinde müslüman olmayan bir cemaat kalmıştı. Han olunca onları islâm dinine girmek için savaş arasında muhayyer kıldı, onlar ise karşı durmakla, vuruştular. O da, onlar ile cenge koyulmakla onları bozdu; öldürmek, esir etmek suretiyle kökünü kuruttu, kadın ve çocuktan ele geçen nice esirleri Mevlâna Sultan'a gönderdi. Sultan kendi elçileriyle birlikte Özbek elçilerini iade etti..."²⁶

Özbek Han'ın memleketi dışındaki islâmları dahi himaye edecek kadar müslüman olduğunu belirtmesi bakımından Alemuddin Bîrzâlî'nin "*Tarih-i Bîrzâlî*" sinden aldığımız şu birkaç satır çok önemlidir :

"Özbek Han otuz yaşında han oldu. Müslüman, akıllı, kılığı kıyafeti güzeldi. Alâeddin Numan ²⁷ ile, bir miktarı Kudüs'te bir tekke yapılmak, bir miktarı da haremeyn-i şerifin mücavirlerine ²⁸ dağılmak üzere akça gönderdi..."²⁹

İncelediğimiz Arap, Acem ve Rus kaynaklarında Özbek Han'ın islâmiyeti kabulü ve yayması konusunda arzu ettiğimiz genişlikte mufassal mualûmata pek rastlayamadık. Bütün bu kaynaklar bizi tatmin edecek kadar geniş bilgi vermekten uzaktırlar. Hacı Abdülgaffar Kırımı'nin "*Umdat al-tevârih*" i bizi nispeten bu konuda tatmin ediyor. Fakat bunu da kayd-ı ihtiyatla incelemek gerekir. Yer yer efsaneye kaçan kısımları mevcuttur. Bütün bunlara rağmen bize çok enteresan bilgi vermesi bakımından değeri küçümsenmeyecek bir eserdir. "*Umdat el-tevârih*", Özbek'in islâmiyeti kabulü ve yayması konusunda oldukça edebî bir üslûpla bize şu bilgiye vermektedir³⁰.

"Özbek Han pâdişah-ı azîmü's-şân oldu, ve ba'de zamânin şeref-i islâm ile müşerref oldu ki sebebi budur, mukaddema beyan olunmuştu. Berke Han aleyhi'r-rahme umumen Moğolistan'ı müslüman etmiş idi. Anın vefatından sonra, yine âyini âteşperestliği icrâ ve mecûs ve mürted olmuşlar idi. Ol vakitte bulunan evliya-ullâhın kibarından dört adet azîz-i bâtemyizin kâlb-i pür nûrlarına ilhâm-ı ilâhî olur ki, İdil Hanı'nı ve ulus-ı Çuçi olan Deşt-i Kıpçak ahalisini din-i Muhammedî'ye dâvet edeler. Pes dört kimse şedd-i râhîl edüp, tahtgâh-ı saraya gelürler. İşbu azizlerin büyükleri Hazreti-i Ali evladından sâdât-ı sahihünnesebden olan ma'ruf-i âlem Esseyyid Yahya Hazretlerinin cediti olan Şeyh Mecdü'd-din Şirvanî

26 W. De, Tiesenhausen *Altınordu Devleti, Tarihine ait Metinler*, 297

27 Alâeddin Numan, Harizmlî bir şeyhtir.

28 Mekke ile Medine 'de kapanıp kalanlara denir.

29 W. De, Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler*, 318

30 Bu hadise daha muhtasar olarak Murat Remzi'nin "*Talfik el - ahbar*"ında da anlatılmaktadır.

imiş ve birisi dahi Muhammed bin Ebi Bekir el-Sıddık evlâdından olan Babatükles Şeyh Necibü'd-din ve birisi dahi Muhammed Hanefiye'yi alevîyeden Şeyh Ahmed ve birisi dahi Şeyh Hasan Gürganı imiş derler. Babatükles müşârünileyh Edigü Bey'in cedd-i a'lâsıdır. İşbu şeyhler divan-ı hanînin taşrasında duran korlaların (?) yani cemaatin haricinde oturlar murâkabe ve duâ üzere olurlar ve ol vaktte moğol kavmi âyin-i bâtil-ı mani-i Sorangar (?) mezhebinde olup ateşi mâbut bilürler ve ismine "Dalay-laba" tâbir ederlermiş ve işbu mezheb-i bâtili terviç için "manici" tâbir olunur şeyhleri olup ve ol asırda şeyhü's-şüyüh olan lâinleri Özbek Han yanında mu'teber ve zânu be-zânû oturup, Han anın emri altında imiş ve sihr ile envai tahayyûlat izhâ ederler olup hatta han meclis-i hâs edüp, müskirât envâmı ihzâr edecek "çapçak" nam kaba korlar ve andan "çağrakı" nam zarfa dökülür ve "tostugan" nam kadehe kendiliğinden dolar ve hanın eline sâyirlere kendiliğinden gelür imiş. Bunun gibi nice hayâlât-ı bâtila şeyh-i lâinlerinin sihr ve istidracı imiş. Pes zikr olunan azîzler dâireden hâriçte teveccüh üzere zikrullâh ve tasalliye-i habibullâha³¹ mübâşeret edecek, "ve kul câ'e'l-Hakk va zahakal-bâtil innelbâtüle Kâne zehukan"³² âyet-i kerimesi mantuku üzere sihirler bâtil olur, Özbek Han şeyhlerinden sebep sual ettikte derler ki, galiba işbu askerde³³ Muhammedî dedikleri azgun tâifeden adam vardır. Anların şomluğundandır deyücek, ferman eder, adamlar tayin olunup araştırarak, haric-i askerde başka surette işbu azîzleri bulurlar ve getirürler. Han suâl eder ki, kimsiz? Anlar derler ki, "din-i hak olan, din-i Muhammedî ashâbından olan müslümânlarız ve seni din-i hakka davet için geldik" deyücek, sehharlar³⁴ dediler ki, "bunları insan makamına addedüp mükâleme eylemek câiz değildir Hemân bunları katledüp, mugalatalarını defeylemek lâzımdır" dediler. Amma Han-ı hidayet-nişân acele etmeyüp, dedi ki "Padişahlar hiçbir cânibe meyletmek olmaz, ve her işin sıhhatini bildikten sonra, taraf-ı âhârı mahveylemek lâzime-i devlet ve mücib-i adalettir. Bunlar ile mübahese edin, kangınız gâlib olursa, ben ol tarafa râğb olurum" deyücek, iki taraftan kıyl ü kal çoğaldı ise Han dedi ki "âlemde âteşten kavi birşey olmaz" deriz. Bizler anınçün anı mâbut ittihaz etmişüzdür. Davanızda sâdik iseniz, ateşe girin, davanızı ol fasl eder, anın gücü yetmiyen kimsenin dini haktır" dedi ise de, Şeyh-i Muhammediler dediler ki, "Din uğrunda Hazret-i İbrâhim Halilullâh gibi ateşe gireriz; Hazret-i habibullaha Allah-ı tealâ herbir peygamberin mucizesini vermiştir. İnşaallah-ı tealâ mucizat-ı fahr-ı kâinat berekâtında ateş "berd-i selâm"³⁵ olur" dediler. Pes iki furun yaptırıldılar. Herbirini

31) Peygambere salât ve selâm getirmek

32) Manâsı : "Söyle ey habibim! Hak geldi, bâtil gitti. Zaten bâtilin şanı yok olmaktır." Kur'an-ı Kerim, İsrâ suresi, âyet: 81.

33) Burada asker kelimesi ordu anlamındadır.

34) Sehhar : Sihirbaz.

35) "Berd-i selâm" deyimi, Kur'an-ı Kerimden alınmıştır (Enbiya Sûresi, sûre 21, âyet 69). "Soğuk ve selâmet ol!" demektir. İslâmî inanışa göre, Hazret-i İbrahim ateşe atıldığı sırada, Allah-ı taâlâ ateşe "Ey ateş, soğuk ve selâmet ol!" buyurmuştur.

söksegil (?) dedikleri harareti gâlib olan ağaç ile kızdırdılar. Tamam olucak iptidâ hanın şeyhini hâh-nâ-hâh furuna ilka ettiler³⁶. Derhal can cehenneme isâl eyledi. Ba'de-hû şeylerden sâhibü'l-himmet ve nâil-i kerâmet Hazret-i Babatükles mütevekkilen ale' l-Hayyi' l-Kayyûm³⁷ ol âteş-i gurûr-ı mevsûme Halilullâh gibi dâhil oldu. Amma kurb-u civârı hâlikü' l-mümkinata³⁸ vâsıl oldu. Hürmet-i Habî-bullahda bir kılina hatâ gelmeyüp³⁹, ol makam-ı kurb-i ilâhiyede⁴⁰ münacâta başladı. Takviye-i din-i islâm ve galebe-i ehl-ül islâm hayr encâm bâbında dergâh-ı bâ-niyâzdan niyâz etti. Ammâ Han ve asker hidayet encamavaze-i azîzi furundan istimâ ederler⁴¹ ve kendüyi görmeye şitab ederler idi. Ba'de'z-zemanin furun kapısını açtılar. Şeyh-i azîz kıbleye müteveccihen hamamda ter döker gibi arak-rîz⁴² olup duâ ederdi, ve dedi ki "Niçin acele ettiniz? Henüz arz-ı hâcâtım ve netice-i münâ catım tamâm olmadığı. Amma ne çare takdir-i Rabb-ı kadîr bu kadar imiş. İşbu Kavm-i Moğol ve Tatar'dan bir miktar kavim islâmdan bîbehre kalmak gerek " dedi; ve nefsü'l-emirde "Turgavut" tabir olunan Tatar'dan "Kalmak" dedikleri tâife müslüman olmayıp, kaldı. Pes, şeyh-i mu'teber ve mürşîd-i safâperver furundan çıktı. Özbek Han-ı uluvv-iş şân ve sâir ümerâ ve sipâhiyân-i zîşân bilcümle din-i islam şerefiyle müşerref oldular. Ve ol şeyhler, bunlara tâlim-i ahkâm-ı diniye ederek şarken garben Tataristan'ı irşâd ettiler. Seyyid Yahya-i Şirvanî evladı hâliyen mevcuttur. Ve Babatükles evladı beylik târikına sülûk etti. Edigü Bey dedikleri şeci-i namdârânın nesli idiği kavli sâhîh ve tevarih-i Özbekiyân'da tasrihtir. İşbu islâm ehli olan tatara Özbek halkı denmesine bâis işbu sebeptendir " demişlerdir."⁴³

Bütün Türk ve Moğol Hanları gibi Özbek Han da büyük tolerans sahibi idi. Altınordu'da Ortodoks Kiliseleri eskisi gibi imtiyazlarını muhafaza etmişlerdi⁴⁴. Altınordu Devleti'ne ait olmamakla beraber, yine eksi Türk ve Moğol Hanlarının toleransına canlı bir misâl teşkil etmesi bakımından G.V. Vernedskiy'in verdiği şu bilgi dikkatimizi çekmektedir :

*"Mar-Yaballa patrik olmasına rağmen İran müslüman İlhanlıların sarayında büyük bir nüfuza sahipti."*⁴⁵

36) İlka ettiler : Attılar

37) Bu tâbir Allah'ın esma-i hüsnâ (en güzel isimler)' sından birisidir. Yaşamayı ve varlığını sırf kendinden olan demektir. Yani Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmadığını belirtir.

38) Hâlik a'l-mümkinât : Mahlûkları yaratan Allah.

39) Ruhunu Allah'a müşahede derecesine yükseltti ve bir kılina hata gelmedi.

40) Makam-ı kurb-i ilâhî : Allah'a yakın olan yer.

41) Han ve asker hidayet encamavaze-i azîzi furundan istima ederler : Han ve asker hidayete eren azizin sesini fırından işitirler.

42) arak-riz : ter döker.

43) Hacı Abdülgaflar Kırımî, *Umdat el-tevârih*, 35-38.

44) G.V. Vernadskiy, *Opit istorii evrozii*, 96.

45) Aynı eser, 96

Bu mevzuda Özbek Han'ın kızkardeşi Kõnçeke'yi Rus Knezi Yuri'ye vermesini; hatta onun hristiyan olup Agathia ismini almasına razı olmasını da misal olarak zikredebiliriz.⁴⁶

Özbek Han'ın toleransına diğerk bir misal olarak ta N.M. Karamzin'in "Gosudarstva Rossiskago" adlı kitabının III. Cildinin 116. sayfasından aldığımız şu yarlığı gösterebiliriz :

"Allah daimu diri ve bakîdir. Kuvveti daima üstündür. Ben ise Özbek Han'ım. Bu yarlık Özbek Han'ın büyük, küçük ve orta derecedeki bütün Rus knezlerine, vezirlerine, amirlerine, defterdara, kâtiplere, başkâklara, sefirlerine ve Allah'ın sayesinde hüküm geçerk bütün memleketlerin ahalisine fermanımdır. Bütün ruhanter, rahipler, papazlar, Ruslara mensup olan bütün kiliseler, mâbetler, bu kiliseye ait olan, vakıflar ve bunlardan haraçtan ve mîrden muâf olanlarına hiçbir kimse zarar veremez. Zira bunların hepsi, Allah yoluna ve devletimizin yükselmesi için çalışkan kimseler için hazırlanmıştır. Ve onların ruhanî reisleri için konmuş hükümleridir. Bunlara kim taarruz eder ve birşey alursa, bize şikâyette bulunsunlar. Bunları uian kimselerden üç misli ceza alır ve bu kimse Allahın kahrını haketmiş olur. Bu yarlık tavşan yılının güz mevsiminin birinci ayının dördünde yazılmıştır."⁴⁷

C. Dış Münasebetler

a) İlhanlılar ile

Altınordu'nun İlhanlılarla münasebeti , umumiyetle hasmane bir şekilde olmuştur. 1316 (H.716) yılında İlhanlı Meliki Muhammed Harbende ölmüş, on iki yaşında Ebû Said adında bir oğlunu veliaht bırakmıştı. Fakat devletin ileri gelenleri, emirler bu çocuğı küçük olduğu mülâhazasıyla istemiyorlardı. Bu istemiyenlerin başında ümeradan Çoban bulunuyordu. Hattâ, Emir Çoban, Özbek Han'a bir elçi göndererek Irak, ve Azerbaycan'ı işgal etmesi tavsiyesinde bulundu. Fakat Özbek Han bundan sakındı. İbn Dokmak'a göre, Özbek Han, Emir Çoban'ın elçisi bu haberi getirince memleketin idarecisi olan Kutluk Timür'e danıştı. O da, Özbek Han'a "gitmemesini, giderse kuzey memleketlerinin de elinden çıkması ihtimalinin bulunduğunu ve bu taktirde buralara başkasının sahip olabileceğini, bu memleketlerden birisiyle uğraşırken diğerk memleketle uğraşamıyacağını, şayet böyle bir harekete tevessül ederse her iki memleketin de elinden çıkması ihtimalinin bulunduğunu"⁴⁸, belirtti, Özbek Han Kutluk Timür'ün bu fikrini kabul etti ve gitmedi. Bunun üzerine ister istemez çocuk denecek yaşta bulunan

46 Zeki Velidi., Toğan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 346 ve Sergey Mihailoviç Solov'ev, *İstoriya Rossii s' drevneyşih vremen*, 907.

47 N.M. Karamzin, *Gosudarstro Rossiiskago*, II, 116.

48 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 516

Ebu Said Sultan seçildi.⁴⁹ Ebu Said Sultan olunca kendisi çocuk olduğu için devlet işlerini Emir Çoban'ın eline bırakmak zorunda kaldı. Emir Çoban ve çocukları ellerine geçen bu fırsatı kötüye kullandılar. Memleketi istedikleri gibi idare ettiler. Müstebit birer idareci oldular. Bunlar, işi daha ileri götürerek Sultan'a hükm etmeye çalıştılar. Bunda da kısmen muvaffak oldular. Onların bu hareketleri diğer ümera arasında çok fena tesir yaptı. Onlar, Emir Çoban ve çocuklarının yaptıkları bu hareketleri çekemediler. Özbek Han ile Çağatay ahfadından olan Melik Yeysur'a müracaat ettiler.

Melik Yeysur, Horasan havalisinde hükümran idi. İlhanlı arazisinde gözü vardı. Zaman zaman buraya hücumla bu arzusunu ortaya koymaktan çekinmezdi. Melik Yeysur, İlhanlı topraklarına hücum için fırsat kolluyordu. Onun için Emir Çoban'ın bu müracaatı bulunmaz bir fırsattı. Melik Yeysur vakit geçirmeden derhal Ebu Said'in ülkesine taarruz etti. Kısa bir zaman içinde Horasan'ın mühim bir kısmını ele geçirdi. Dâmgân ve Mâzenderân'a kadar ulaştı. Diğer taraftan da Özbek Han'a mektup yazdı. Ondan kendisine yardım etmesini rica ve beraberce İlhanlı arazisini işgal etmeleri lüzumunu izâh etti.

Altınordu Devleti ile İlhanlı'ların arası hiçbir zaman iki dost memleket gibi iyi olmamıştır. Zaman zaman bu iki memleket arasında barış yapılmıştır. Fakat bu barış geçici olmuştur. Daha doğrusu buna barış değil mütareke demek lâzımdır. Özbek Han emirlerden şikâyet , Melik Yeysur'dan da teşvik mektubu alınca sefere karar verdi. 1318 yılında pek muhtemel olarak Kutluk Timür'un kumandasında Melik Yeysur'a yardım için Azerbaycan'a asker gönderdi. Bu esnada Ebu Said'in ordusu Kür nehrine kadar gelmişti. Hattâ ordunun bir kısmı nehri geçip (Demirkapı) Şirvan taraflarına kadar sızmışlardı. Özbek Han'ın askerleri de Demirkapı'ya gelince Ebû Said'in askerleri kaçtı. Demirkapı'ya sultanın ordugahına döndüler. Durumu ona anlattılar. Ebû Said beraberindeki cüz'i askerleriyle beraber Demirkapı'ya doğru yürüyüp Kür nehrinin Azerbaycan sahiline vardı. Özbek Han'ın askerleri de nehrin karşı (Derbent ve Şirvan tarafındaki) sehiline inmiş bulunuyorlardı. Nehir bu sırada taşmış olduğundan asker karşı tarafa geçemiyordu. Ebu Said, Özbek'in askerlerinin kendi tarafına geçemeyeceğini anlayınca rahat bir nefes aldı. Sonra da bir hileye başvurdu. Maiyetindeki asker çok azdı. Bunları karşı tarafa çok göstermek için tek sıra halinde nehrin kenarına dizdi. Acele olarak da veziri Emir Çoban'a bir adam gönderip, en kısa zamanda kendisine iltihak etmesini bildirdi. Emir Çoban bu sırada Horasan taraflarında Melik Yeysur'un hücumlarına karşı koymak için bulunuyordu. Ebû Said'in adamı, ken-

49 Çocuk denecek yaşta bulunan Ebu Said'in ister istemez tahta geçirilmesinin sebebini daha yukarıda Tokta devrinde Nogay'ın neden idareyi kendi eline almadığı bahsinde belirtmiştik. Burada da durum aynıdır. Tahta geçmek için Cingiz sülâlesinden bu çocuktan başka kimse yoktur. Murat Remzi de *Tal'ik al-akbar* kitabının 526. sayfasında İbn Arabşah'tan naklen Cingiz sülâlesinden olmayan bir kimsenin Han seçilmediğini belirtir.

disine geldiği sırada Emir Çoban, Yeysur'un emrinin bir taarruzunu püskürtmüş ve ilerlemesine mani olmuştu. Sultan, Ebu Said'in kendisine yardıma gelmesini talep etmesi üzerine Emir Çoban burasının müdafaasını Emir Hüseyin adlı bir kumandana bırakarak, kendisi derhal Sultan Ebu Said'e yardıma koştu. Emrinde iyi muharipleler: iki tümen bulunuyordu.

Emir Çoban Kür ırmağına vardığı sırada Özbek Han'ın kuvvetleri çoktan buradan ayrılmış bulunuyordu. Özbek Han'ın kuvvetleri burada bir ay kadar bekledikten sonra Sultan Nasır'dan yardım gelmeyeceğini anladılar ve harp yapmadan çekildiler. Özbek Han'ın askerlerinin çekilmesinin sebepleri muhteliftir. Tarihçiler bu hususta çeşitli fikirler beyan ederler. Murat Remzi, Özbek Han'ın askerlerinin çekildiğini beyan ettikten sonra çekilme sebebi olarak şunları zikreder :

*"...Çünkü onlar (Özbek Han'ın askerleri) nehri geçememişler, harpsiz olarak ganimet ve kölelerle geri dönmek zorunda kalmışlardı. Belki bunların geri dönüşünün sebebi Yeysur'un askerlerinin hezimeye uğrayıp Horasan ve Mâzenderân'dan çıkarıldıkları haberinin kendilerine ulaşmasıydı."*⁵⁰

Bazı tarihçiler de bu çekilmenin sebebinin kışın gelmiş olmasına bağlarlar. Bazıları ise, bizzat Özbek Han'ın bu ordunun başında bulunduğunu söylerler ki, bu büyük bir yanlışır. Tarihçilerin bir kısmı Özbek ordusunun bu sefer eşnasında Mugen'a kadar yağma ettiğini söylerler. Yine tarihçilerin bir kısmı barış yapılmadan, bir kısmı ise barış yapıldıktan sonra Özbek Han ordusunun çekildiğini yazarlar. Biz Özbek Han askerlerinin barış yapılmadan çekildiği kanaatindeyiz. Bu fikrimizi Murat Remzi de şu sözleri ile doğruluyor:

*"Emir Çoban Kür nehrini geçip Özbek Han'ın askerlerini takip etti ise de, bir türlü yakalamaya muvaffak olamadı."*⁵¹

Barış yapılmısaydı, Emir Çoban'ın Özbek'in askerlerini takip edip, yakalamaya çalışması söz konusu olmazdı.

Emir Çoban ve Sultan Ebû Said ordudaki muhbiri aramaya koyuldular. Özbek Han'a ve Melik Yeysur'a mektup gönderen bu muhbirler, harbetmeden ordudan kaçmaları sebebiyle kolayca belli oldular. Bunlara çeşitli işkenceler yapılmaya başlandı. Sultan Ebu Said ve Emir Çoban'ın bu şekilde işkence yapmaları ümerânın isyan etmesine sebep oldu. Böylece ikilik çıktı; iki taraf arasında çetin bir mücadele cereyan etti. Nihayet bu mücadele ümeranın mağlubiyeti ile neticelendi. Bu mücadelede muzaffer Ebu Said muhalif kumandanlarından İrencen oğlu Ali Şah'ın annesini ve Emir Kuramış'ı öldürdü. Emir Kuramış'ın evlâdlarından iki kişi kaçarak ölümden kurtuldular. Bunlar Özbek Han'ın yanına var-

50 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 516

51 Ayni eser, 527

dılar. Han'a Emir Çoban'dan şikâyetle bulundular. Onun ümeraya yaptığını, kendi akraba ve yakınlarını koruyup onlara ihsanda bulunmak suretiyle taraf tuttuğunu bildirdiler. Han'ın merhametine sığındıklarını, kendilerine yardımda bulunmasını rica ettiler. Han onlara acıdı, hak verdi. İsa Kökerez adlı bir kumandan idaresinde 80.000 kişilik bir kuvveti Emir Çoban üzerine gönderdi. Onlara doğrudan Emir Çoban'ın memleketine girmelerini ve son neferine kadar ölmeleri emrini verdi.

Özbek Han, diğer taraftan nâibi Kutluk Timür idaresindeki bir kuvveti Hârizm yolu ile Melik Yeysur'a yardım için gönderdi ve Melik Yeysur ile beraber Hârizm taraflarını işgal etmeleri emrini verdi. Fakat bu hareket bazı sebepler yüzünden mümkün olmadı. Bu sebeplerin başında Melik Yeysur'un öldürüldüğü haberinin gelmesi vardır. Kışın çok olması ve atların da zayıf bulunmasını, bu seferin yapılmaması sebepleri arasında zikredebiliriz. Bu sırada Sultan Ebu Said'in kumandanı Emir Hüseyin Melik Yeysur ile harbetmek için harekete geçmişti. Emir Hüseyin, Çağatay Han'ı Emir Köpek ile de müşterek hareket hususunda anlaşmıştı. Bunlar asker topladılar. Fakat 1320 yılında Melik Yeysur öldü. Bunu takip eden yıllarda bu civarda kıtlık ve açlık başgösterdi. Her iki taraftan ölenler çok oldu. Bundan dolayı bu sıralarda Özbek Han ve Ebu Said arasında bir çatışma olmamıştır. Her iki taraf da kendi yarasını sarmakla meşgul bulunmuşlardır.

Bir müddet sonra Özbek Han, Mısır Sultanı Nasır'a bir elçi göndererek Ebu Said'e karşı müşterek bir harekâta bulunmalarını teklif etti. İlhanlı Sultanı Ebu Said ve Emir Çoban'ın Mısır ile barışa temayülleri vardı. Sultan Nasır da İlhanlıların bu barış niyetlerinden haberdar olduğundan ve müslümanların menfaatlerini düşünerek, İlhanlıları ile harp yerine barışı tercih etti. Özbek Hanın elçilerini özür dileyerek geri yolladı. Sultan Nasır'ın burada iki yüzlü bir siyaset takip ettiğini görüyoruz. Özbek Han'la dost geçinip onun tekliflerini kat'i bir surette değil de özür dileyerek, nâzikâne, adeta mahcubâne bir tarzda reddederken; diğer taraftan İlhanlılar'a da Özbek Han'ın niyet ve tasavvurlarını bildirerek, uyanık bulunmalarını tavsiye ettiğini görüyoruz. Sultan Nasır'ın bu dostça ikazından çok memnun kalan Emir Çoban, kölesi Selâmi başkanlığındaki bir elçi heyetiyle Sultan Nasır'a kıymetli hediyeler, köleler, cariyeler göndermiştir. Murat Remzi'ye göre bunların değeri 50.000 tümen kıymetinde idi.⁵² Yine bu elçi heyetiyle Emir Çoban Özbek'e karşı harekete geçtiğini ve bu fikrinin desteklenmesini Sultan Nasır'dan talep ediyordu. (Ocak 1321). Bunun üzerine Sultan Nasır, Halep'teki Bey'in uyanık bulunmasını, Fırat ve Şam taraflarından düşman sızmasına müsaade edilmemesini bildirdi.

Aynî, 1322 (H.722) senesinde Maverâünnehir hakimi Melik Köpek'in Ebu Said'e karşı Özbek Han'la ittifak yaptığını, Ebu Said'in ülkesine yürüdüklerini,

buna mukabil ise Emir Çoban'ın büyük bir ordu ile, Ceyhun nehrinin donduğu bir sırada , karşı sahile geçip Özbek Han ve Köpek'e karşı harekâta bulunduğunu kaydeder. Fakat tafsilat vermez. Yine Aynî, 1323 yılında Sultan Ebu Said'in Özbek Han'a bir elçi eliyle mektup gönderdiğini, bu mektupta iki taraf arasında sulh aktedilmesinin arzu edildiğinin yazıldığını bildirir.⁵³

İbn Haldun'un kaydettiğine göre Özbek Han bu karşılaşmadan sonra Sultan Nasır'dan Ebu Said ve Emir Çoban'a karşı sıhrî dostluk kurmalarını talep etti. Daha evvel de belirttiğimiz gibi, Sultan Nasır'ın iki yüzlü politikası burada da kendini gösteriyor. Sultan Nasır, bir taraftan Özbek Han'ın bu teklifini memnuniyetle kabul ederken, diğer taraftan da barış için müracaat eden Ebu Said'in de bu teklifini reddetmiyor, onunla da barış yapıyor. Bu haber Altınordu'ya ulaşınca Özbek Han müthiş sinirleniyor. Sultan Nasır ise Özbek Han'dan özür diliyor, Ebu Said'le islâmın esaslarına riayet etmek için anlaşma yaptığını bildiriyor. Özbek Han da bundan sonra bu sulhe razı oluyor.

İlhanlılar ile Altınordu arasındaki savaşlar Sultan Ebu Said'in ölümüne kadar devam etmiştir (1336). Ravzat al-safâ'da: "Özbek Han'ın 1335 senesi sonlarında Azerbaycan ve Arran'ı fethetmek maksadiyle bir ordu gönderdiğini, Ebu Said'in de buna karşı harekete geçtiğini (1336) ve Şirvan hududuna kadar ilerleyip havanın kötülüğünden dolayı askerlerin bir kısmının döndüğünü ve bu sırada Sultan Ebu Said'e bir hastalık arız olduğunu ve Rebiülevvelin onüçüncü günü öldüğünü,"⁵⁴ zikreder.

Ebu Said'in 1336 da ölümünden sonra İran Moğolları toplandılar, kendilerine Ebu Said'in uzaktan akrabası olan Arpa'yı Sultan seçtiler. Arpa iktidara geçer geçmez Özbek Han askerlerine karşı muharebeye girişti. Bu esnada Özbek Han'ın askerlerine bir haber ulaştı. Bu, Kutluk Timür'un isyan ettiği haberi idi. Asker bu haberi duyunca , geri döndü. Bu isyan hareketini ne şekilde, hangi sebeplerle vuku bulduğuna dair bu devir kaynaklarından malûmat edinemiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa, o da bu hadiseden önceki senelerde Özbek Han ile Kutluk Timür'un aralarının gayet iyi olduğudur. Bunu yine Revzat al-safa'dan anlıyoruz. Buna göre Ebu Said hayatta iken Emir Çoban kendisine karşı isyan ediyor, ve mağlup olup Herat'a doğru kaçıyor, Emir Gıyaseddin'e sığınıyor. Oğlu Emir Hasan ve Emir Hasan'ın oğlu Talaş, Hârizm tarafına giderler ve oranın hakimi Kutluk Timür'e iltica ederler. Kutluk Timür, bunları gayet iyi karşılar, izzaz ve ve ikram ettikten sonra Özbek Han'a gönderir. Özbek Han da bunlara gayet iyi muamele eder. Bunların emrine bir ordu vererek Çerkezler'e karşı muharebeye gönderir. Her ikisi de bu harpte cansiperane çarpışır, büyük mertlik ve secaat gösterirler. Emir Hasan bu harpte yaralanır ve bir müddet sonra da ölür. Oğlu

53 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 529

54 Aynı eser, 530

Talaş ise eceli ile ölür. Emir Çoban'ın bu isyanı hadisesi 1328 tarihinde olmuştur. Bundan anlaşılıyor ki, bu tarihlerde Kutluk Timür, Hârizm valisi idi ve Özbek Han'la münasebetleri vardı. Bu tarihten birkaç yıl sonra, tahminen 1333 senele-
rinde de İbn Batuta, Hârizm'e uğradığını Kutluk Timür'ün buranın valisi oldu-
ğunu, onun birçok güzel vasıflarını da sayarak bildirir. Yukarıda belirttiğimiz
gibi, kaynaklardan Kutluk Timür'ün bu isyan olayı hakkında bilgi edinemiyoruz.
Murat Remzi de:

"*Ravzat al-safa'da zikredilen Kutlu Timür hadisesinin niçin meydana geldiğini anlıyamadım.*" 55

diyor. Hâfız Ebrû'nun *Zeyl-i Câmi al-Tevârih-i Raşidi*'sinde Özbek Han'ın İran seferi mevzuunda şunları da zikreder:

"718 senesinde Ebu Said'in memleketinin etrafında kargaşalık zuhur etti. Hora-
san'da şehzade Yeysur isyan etti. Horasan'a, ordusu ile girip Mazenderan'a kadar
ilerledi. Bu mevzu hakkında inşaallah bahsedeceğiz. Diğer taraftan Özbek Han,
hadsiz ordusu ile hareket etmişti. Yine diğer taraftan Mısır'dan ve Şam'dan Diyâr
Bekr'de asker toplanmıştır. Sultan Ebu Said ümera ve devlet erkanını toplayıp
bu konuyu görüştü. Muteber bir emri kuvvetli bir ordu ile tayin etmeye giriştiler,
ve bu yolda Emir Hasan'ı Horasan'a tayin ettiler. Han ve Ümera Karabağ kışlasına
vardı. Emir Çoban da Gürcistan'dan hareket etti. Emir İscen Kutluk Tebriz'e gitti
ve oradan Arran'a geçti. Fakat bu arada 718 senesinde Şaban ayında öldü. Bu haberi
Sultan Ebu Said'e bildirdikleri vakit çok üzüldü. Bu esnada Emir Hasan'dan Ebu
Said'e bir arıza ulaştırıldı. Bunda bütün Horasan'ın asiler tarafından işgal edildiği
bildiriliyordu. Ayrıca şehzade Yeysur'un Mazenderan'da başa geçip, askerlerini
çok gösterdiğinden ihtiyaten ilerliyemediklerini, eğer kendisine yardım gönderile-
cek olursa, Allah'ın izni ile ve padişahın rızasıyla onu memleketten kovacağını da
bildiriyordu.

Sultan Ebu Said, bunun üzerine bir ordu hazırladı, Emir Hasan'ın imdadına
gönderdi. İşte bu kuvvet Horasan'a doğru hareket ederken, Emir Hasan civarda
Simnan'da bulunuyordu. Oraya vardıkları zaman kış mevsimi idi. Şiddetli yağışlar
vardı. Yolları kar tıkamıştı. Keşif Kolu karları yararak Dâmgân'a kadar gitti.
Şehzade Yeysur meseleyi tetkik etmek üzere ve kendi devlet erkânını topladı..." 56

b) Mısır Kölemenleri ile

Özbek Han zamanında Altınordu ile Mısır arasındaki ilişkiler genellikle her
devirde olduğu gibi gayet dostane cereyan etmiştir. Aralarında bazı ufak tefek
hâdiseler olmuş ise de, bunlar hiçbir zaman dostluklarına hâlel getirebilecek
çapta değildir. Zaten Özbek Han ve Sultan Nâsır birbirlerinin dostluklarına çok

55 Aynı eser 531

56 Hâfız Ebrû, *Zeyl-i câmi al-tevarih-i Raşidi*, 84-85

kıymet veriyorlardı ve buna zarar verebilecek hareketlerden dikkatle kaçınıyor, bilakis onu kuvvetlendirecek bağlar kurmaya gayret sarfediyorlardı. Dostluğu takviye gayesiyle her sene bu iki hükümdar arasında zengin hediyelerle elçiler teati edilirdi. Tarihçilerden Murat Remzi *Talfik al-ahbar* kitabında; Abu. al-Gazi al-Harizmî, al-Cengizî, Badraddin aynî, Müveyrî, Mufaddal, Hafız Moğoltay, Salâh al-Safedî, İbn Dokmak, Makrizî gibi birçok müverrihlerden naklen Özbek Han ve Sultan Nâsır arasındaki bu elçi teatisini mufassal bir surette anlatır. Meselâ pek mühim olmayan bir elçi heyetinin Mısır'ı veya Altınordu'yu ziyaretini bütün müelliflerden ayrı ayrı, uzun uzun nakleder. Biz burada konumuzla ilgili olan zikre değer mühim hadiseleri sıralamakla yetineceğiz. Şurasını da belirtmek yerinde olur, Altınordu'nun Mısır'la olan ilişkileri bakımından çok kıymetli birer vesika olan Murat Remzi'nin adını saydığımız müelliflerden nakil suretiyle verdiği bu izahat mühimdir. Bilhassa diğer Batı ve Rus eserlerinde bu derece tafsilât bulunmaması bakımından bunun kıymeti bir kat daha artıyor.

Altınordu ile Mısır arasında her sene muntazam surette zengin hediyelerle elçiler teati edilirdi. Yukarda izah ettiğimiz gibi bunları ayrı ayrı zikretmiyeceğiz. Yalnız hediyelerin kıymeti ve Altınordu ile Mısır'ın dostluğuna verdikleri önemi belirtmesi bakımından mühim olan şu malûmatı Hafız Moğoltaydan ayınen naklediyoruz :

"H.714 (1314)senesi Muharrem ayının başlarında cuma günü elçiler geldiler. Bunların herbirinin üzerinde yeni elbise vardı. Muharrem'in yirminci çarşamba günü Özbek'in şefaati ile küçük çocukları affetti. Sefer ayının altıncı perşembe günü Özbek'in elçileri yola çıktılar. Onlarla beraber tablhanât emiri,⁵⁷ Seyfeddin Oruç ve Hüsam Hüseyin İbn Sarı da bu heyetle beraberdi...715 senesinin Ramazan ayının son on günü (aralık 1315) içinde Mısır Sultanı elçileri Özbek Han'ın yanından ayrıldılar. Bunlar ise Seyfeddin Oruç ve Hüsameddin Hüseyin İbn Sarı idiler. Bunlarla Özbek Han'ın elçileri de beraber bulunuyordu. Özbek Han'ın elçileri Mısır Sultanının yanına vardılar. Sultan bu sırada avda idi. Bunları görüp avını bitirdikten sonra Sultan kal'at ül-cebele döndü. Bunun varışı ise Şevval ayının yirmisinde idi. Yine bu sırada Eşkeri Meliki'nin⁵⁸ elçileri ve Mardin Beyinin elçileri de bulunuyordu. Bunların mektuplarını dinledi. Özbek Han'a Alâeddin Aydoğdu, Hüseyin İbn Sarı'yı gönderdi. Bunlarla beraber güzel hediyeler de bulunuyordu...515 (1315) senesi Şevval ayının altıncı cumartesi günü Özbek Hanın elçileri Mısır'a vardılar. Bunlar 170 kişiydiler. Bu sırada yine Bizans hükümdarının elçileri geldiler. Şevval ayının yirminci cumartesi günü elçiler kal'at ül-cebele vardılar, divanda hazır bulundular. Zilhicce'nin onbeşinci cuma günü Özbek Han'ın ve Bizans hükümdarının elçileri ikinci vakti kaleye geldiler. Saraya girip veda ettiler. Biraz durduktan sonra

57 Tablhanat emiri: Han'ın ahırının reisi

58 Eşkerî Meliki: Bizans hükümdarıdır.

Zilhicce'nin ondokuzuncu pazartesi günü Mısır'dan, hareket ettiler. Bunlarla beraber Aydoğdu ül-Harizmi ve Hüseyin İbn Sarı da bulunuyordu.”⁵⁹

Bu konuda İbn Dokmak ise şu malûmatı veriyor:

”716 (1316) senesinde Sultan Nâsır, Özbek Han'ın elçilerini ve Bizans elçilerini yola çıkardı. Kendi yanından da elçiler gönderdi. Bunlar Alalüd-din Aydoğdu al-Harizmi, Hüseyin İbn Sarı idiler. Bunlarla beraber çeşitli hediyeler, kumaşlar ve daha birçok şeyler göndermişti. Oniki tane de değerli at vardı. İskenderiye'den çıkışları ise Muharrem'in sonlarında idi.”⁶⁰

İbn Dokmak devam ederek 717 (1317) senesi hadiseleri arasında Özbek Han ve Bizans Hükümdarı elçilerinin Mısır'a gelişlerini şöyle anlatır:

”717 (1317) senesinde Sultanın elçileri Özbek Han'ın yanına döndüler. Bunlar Aydoğdu ül-Hârizmi, Hüseyin İbn Sarı ve Patrik ül-Melikiyye'dir. Bunlarla beraber Özbek Han'ın elçileri de bulunuyordu. Bunlar Tuman, Buğratay, Kurtuk al-Omarî al-Kırimî idiler. Bizans hükümdarının elçileri ise Mihail Ebrar Kaytamanoz, Yehanna Teodoryüs idiler. Mukaddes yerlere uğradılar. Sonra Sultanın yanına varıp hükümdarın mektuplarını ve hediyelerini verdiler. Özbek Han'ın hediyesi üç tane sungur kuşu, altı köle, bir çelik miğfer ve bir kılıçtı. Bundan evvel Altınordu Hanlarından hiçbirisi bu kadar hediye göndermemişti. Çünkü âdetleri iktisat etmektir. Ancak bu kadarını Han yapabiliirdi. Mısır Sultanı Özbek Han'a gönderdiği hediyeler arasında ikiyüz kadar miğfer, zırh, atlastan süslü bir elbise, kâfur, işlenmiş bir sandalye, altın gemli ve eğeri mücevharatla süslenmiş bir at, altınla işlenmiş bir kılıç da bulunuyordu. Sultan, elçilerinin hareket edeceğini bildirdi. Hazırlıklara başlandı. Bizans elçileri ise Kudüs'e gittiler. İki mühim kaptıya tayin yapıldı. Bunlar Tablhanat reisi ve Behram Hoca idi. Sultan onu elçiliğe tayin ettiği sırada ona işaret emirliğini vermişti. 717 (1317) senesi Şaban ayı sonunda Kıpçak memleketinden Özbek Han'ın yanından bir gemi İskenderiye açıklarına geldi. Bu gemide Özbek Han'ın elçileri ikiyüz cariyeye, üç yüz köle ve bunlardan başka kıymetli hediyeler bulunuyordu.”⁶¹

Altınordu ve Mısır ilişkileri bu şekilde her yıl elçi teati etmek, hediyeler sunmak şeklinde dostluk tezahürleriyle yeknesak bir şekilde devam ederken bir olay Altınordu ve Mısır münasebetlerine renk verir. Bu olay Sultan Nasır'ın Cingiz sülalesinden bir kızla evlenmesidir. Bu sıhrî bağ, aradaki dostluğu daha ziyade takviye etmek gayesiyle kurulmuştur. İbn Dokmak bu izdivacın sebep ve faydaları konusunda şunları söyler :

59 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 515

60 Aynı eser, 516

61 Aynı eser, 516-517

"...Yukarıda geçtiği gibi bu nikâhı Sultan'ın elçilerine Kutluk Timur söylemişti. Şüphe yok ki, bununla asıl maksadı ara yerdeki sevgiyi kuvvetlendirmek, münasebet ve muhabbeti devam ettirmektir. Bu şekilde akrabalık kurulursa iki devlet birbirini destekliyecek, düşmanlarla harp, kâfirlerle cihad ve bela anlarında birbirlerine yardım edecekler. Bundan asıl maksat da Allah'ın dinini yükseltmektir."⁶²

Bu evlenme meselesi üzerindeki konuşmalar daha 1314 yılında başlamıştır. Özbek'in vekili Kutluk Timür Sultan Nasır'a, aralarında sıhrî bir münasebetin kurulmasının çok yerinde olacağını, bunun için de Tokta'nın kardeşi Birlik'in kızını almasını arzeder. Bu teklif Sultan Nâsır'ın çok hoşuna gider. Elçiyi birçok hediyelerle geri gönderir.

Bu tarihten bir müddet sonra 1317 yılında⁶³ Özbek Han'ın yanından gelen Alâeddin Aydoğdu al-Hârizmî ve beraberindeki heyet ve bunlarla beraber gelen Özbek Han'ın elçileri Sultan Nasır'a Özbek Han'ın tekliflerini bildirdiler. Buna nazaran Özbek Han Sultan Nasır'dan kızı vermek için "mehr"⁶⁴ olarak sunları talep ediyordu: 100 tümen altın,⁶⁵ bir milyon at, bir milyon harb âleti vs. Bunlardan başka kızı teslim için büyük ümeranın kadınlarından müteşekkil bir heyetin bulunmasını ve yapılması mümkün olmayan bir takım şartları ileri sürdüler. Sultan Nasır bu ağır şartları görünce işten vazgeçti. Fakat bir müddet sonra Özbek Han kendiliğinden bu sefer hiçbir şey talep etmeden kızı Sultan Nasır'a gönderdi. O devir Arap kaynakları bu düğün hadisesini uzun uzun tafsil ederler. Bunlardan birkaçını nakletmeyi munasip gördük. İbn Haldun bu konuda bize şu malûmatı verir:

"712 (1312) senesinde Özbek Han tahta çıkınca Kırım'da Kutluk Timür denilen bir vezir bulunuyordu. Adet olduğu üzere Kutluk Timür ile Mısır Melikleri arasında elçiler gidip geliyordu. Bu ziyaretlerden biri esnasında Kutluk Timür Han sülâlesinden kadınlardan birisi ile Melik'in evlenmesini arzetti. Zaten bunu Sultan da arzu ediyordu. Derler ki, Mısır sultanlarının eskidenberi âdetleri vardır. Sultan da bu işe teşebbüs etti. Senelerce ara yerde elçiler ve hediyeler gidip geldi. Nihayet iş kesinleşti. Sultan'a 720 (1320) senesinde Çuçi evlâtlarından Dogacı'nın kızı Tolanbaş'ı⁶⁶ Mısır'a gönderdiler. Bununla beraber Moğollardan i'eri gelen bir zat da vardı. Sonra ümeradan bir cemaat ve Özbek Han'ın imamı Burhaneddin bulunuyordu. Kafile İstanbul'a yolcu edildi. Bizanslılar bunlara çok ikram ettiler. Anlatıldığına göre 60.000 dinar harcadılar (Bizanslılar). Sonra buradan deniz yolu ile İskenderiye'ye vardılar. İskendireye'den kara yolu ile Mısır'a ⁶⁷ vardılar.

62 Nüveyri'den nakleden Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 518

63 Hicri : 4 Ramazan 717 Cuma günü

64 Mehr: İslâm ülkelerinde evlenirken erkeğin, kadına vermesi gerekli ve kadının mülkiyetine giren hediye.

65 1 tümen 10.000 dinardır. 100 tümen altın ise 1 milyon dinar eder.

66 Bu isme Dolambay, Tolombiye, Dolonbiye, Dulunbiye şekillerinde tesadüf ediliyor.

67 Burada Mısır diye Kahire kastediliyor.

Bunlar İskendireye'den Kahire'ye altın işlemeli ipek perdeleri bulunan bir araba ile gittiler. Bu arabayı iğaiş⁶⁸ ve iki köle çekiyordu. Kafile Kahire'ye yalaşınca bunlara iki nâib, Argun ve Beytimur Kerimüddin ve Sultan'ın vekili de katıldılar. Gelince doğru saraya girdi. Varışının üçüncü günü kadılar, fakihler ve diğer kimse-ler kal'at ül-cebel'deki camiye çağrıldılar. Gelen elçiler de verilen yeni elbiseleri ile hazır bulundular. Nikâh Özbek'in vekili ile Sultan'ın vekili arasında aktedildi. Nihayet bu toplantı bitti . Şa'sa'alı bir gündü."⁶⁹

Murat Remzi ise birçok Arap müverrihlerinden derleyerek topluca şun-ları nakleder:

"Mısır Sultanı Özbek Han, Cingiz Han sülâlesinden bir kız istedi. Bunun için 716 (1316) senesinde Aydoğdu ül-Harizmî'yi Özbek Han'ın memleketine gönder-di Aydoğdu ül-Harizmî, Sultanın mektubunu okuyunca tercüman elçiye konuş-mak isteyip istemediğini sordu. Eğer konuşmak istiyorsan ümeraya, ileri gelen kim-selere hitap et dedi. Özbek Han ümerâyı tümenlerin önünde topladı. Bunlar 70 kişi idi Elçi düğün hususunda onlara hitap etti. Ümera bunu istemedi. Cingiz Han'ın zuhurundan bu yana böyle bir hadise vükubulma'nıştır dediler. Birinci gün buna muvafakat etmediler. Sonra diğer bir gün toplandılar. Birkaç gün bu toplantıları devam etti. Bu sırada Mısır Sultanı'nın gönderdiği hediyeler geldi. Kız tekrar ist-endi. Bu sefer kotaylık gösterildi. Melikler, daima Meliklerin kızlarını ister. Mısır Meliki ise büyük Meliktir. Dediği mutlaka olacaktır. Yalnız dört sene beklemesi lâzım Birinci yıl isteme yılı, ikinci yıl müracaatlar yılı, üçüncü yıl hediye yılı, dör-düncü yıl evlenme yılı. Mehir hususunda da bazı şartlar koştular. Bu şartlar sultana ulaşınca Sultan bunu istemekten vazgeçti. Ama elçiler âdet üzere gidip geldiler. Sultanın mektuplarında kızı isteme zikredilmiyordu. Mektupları selâm, kelâm ve sevgi izhârı gibi şeylerle bitiyordu. 717 (1317) senesinde Mısır'dan Seyfeddin Odacı Özbek Han'ın ziyaretine gidince yanında kıymetli hediyeler, bu arada altın ve gümüş işlemeli bir kat elbise ve bir tâç götürdü. Özbek Han'ın yanına vardı. Özbek Han Seyfeddin Odacı'ya bu nikâh meselesini açtı ve şöyle dedi: "Kardeşim⁷⁰ Cingiz Han sülâlesinden bir kadın istemişti. Eğer onun dediğini yerine getirmesem hatırı kalır. Onun istediğini hazırladım. Cingiz Han sülâlesinden Çuçi oğlu Melik Berke'nin neslinden bir kadının verilmesini tâyin ettim". Odacı ise: "Sultan beni bu iş için göndermedi, eğer böyle bir şey olacağını bilseydi, bu tarafa lâyük olan he-diyeleri gönderirdi" dedi. Ve böylece bu işin başka bir zamana bırakılmasını istedi. Özbek Han "Ben onu gönderirim" deyince elçi ses çıkarmadı. Özbek Han elçiden kızın mehrini istedi. Elçi de yanında para bulunmadığını, hazırlıksız geldiğini beyan etti. Özbek Han elçiye tüccarlardan borç almasını söyledi. Tüccarlara borç ver-meleri hususunda emir verildi. 20.000 dinar borç alındı. Hazırlıklar yapıldı. Sonra

68 İğdiş : kısırlaştırılmış at.

69 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 519-510

70 Burada kardeşim sözüyle Mısır Sultanı kastediliyor.

kadınlar için eğlence tertip edildi, bunun için de 70.000 dinar borç alındı. Nihayet hazırlıklar bitirildi, yola çıkıldı. Bu gelin kafilesinin yanında Özbek Han tarafından Mısır Sultanına gönderilen elçiler kafilesi de bulunuyordu. Bunlar ise şunlardır: Ali, Tokboğa, Mengüş, Taraçi, Osman Hoca ve kafilenin en mümtaz şahsiyeti olan Moğol büyüklerinden Bayencar. Bu zat kötürümdü, yürüyemezdi. Bindirildiği veya indirildiği vakit taşınırdı. Bunlardan başka iki kişi daha vardı. Bunlar yolda öldüler. İsimleri Baytemûr ve Kutuk idi. Bunlarla beraber Özbek Han'ın imamı Burhaneddin, saray kadısı, birçok kadınlar, yüzelli adam, altmış cariye diğer bir kavle göre bin kadar cariye ve köle vardı. Bunlarla beraber kıymetli hediyeler de bulunuyordu. Kafileyi bizzat Özbek Han uğurladı. Yola çıkışları 719 senesi Ramazan ayının ikinci günü (17 Ekim 1319) idi. yolda çok meşakkat çektiler. Rüzgâr iyi esmedi. Bunun için Bizans topraklarından İbn Mentese timanında beş ay kaldılar. Burada bun ara çok itibar gösterildi. Bizanslılar da böyle yapmışlardı. Bunlar için birçok kıymetli mallar harcadı. Zira bunlar 400 kişiden fazla idi. Bir müddet de Bizans hükümdarının topraklarında durdular. Anlatıldığına göre bunlar için 60.000 dinar harcandı. Ve bunlarla kendi tarafından da elçiler gönderdi. Nihayet 720 senesi Rebiülevvel ayının son 10 günü (Nisan 1320) içinde kafile İskenderiye'ye vardı. Hatun gemiden çıkınca kapalı bir arabaya bindi. Bu arabayı İskenderiye'den saraya kadar köleler çekti. Bunlar için büyük ziyafetler verildi. Bu iş için suttan Abdülvahid Akboğa'yı bir kısım emir ve hâciblerle beraber vazifelendirdi. Hatun Sultan'ın esas büyük arabasına bindi. Diğerleri ise küçük arabalara bindiler. 720 senesi Rebiülevvel ayının 25'inci pazartesi günü (5. Mayıs.1320) Kahirenin karşı tarafındaki Nil şehirlerine kafile vardı. Sultana mahsus olan meydan, gelinin inmesi için donatıldı. Sultanın vekili Kerimüddin el-kebir yanında arabalar, boğalar, katırlar, atlas ve ipekten çadırlarla yola çıktı. Emir Seyfeddin Argun'un kafilesi gelince hemen onların hizmetine koştular. Gelin arabadan bir mahfe içine alınıp, kölelerin omuzunda, meydandaki yerine getirildi. Burada onun için madenî işlemeli bir atlastan dehliz yapılmıştı. Bir müddet burada ikâmet ettiler. Burada onlara hizmet edildi. Sultan, Rebiülevvelin 28'inci pazartesi günü (28. Mayıs.1320) elçileri huzuruna çağırırdı. Özbek Han'ın Gürcistan Melikinin, Bizans Hükümdarının elçileri Mısır Sultanı'nın huzuruna geldiler; mektupları ve hediyeleri takdim ettiler, sonra Sultan vekili Seyfeddin Argun'a ve Emir Seyfeddin Baytimur el-Sakî'ye meydana gitmelerini ve Hâtonu görmelerini emretti. Onlar Hâtonu gördüler, sonra Hatun kalat ül-Cabel'e götürüldü. Hatunun hizmetine Mısır diyarlarının melikinin vekili Emir Seyfeddin Argun'u ve Emir Baytimür el-Sakî, Kadı Kerimüddin el-Kebir bulunuyordu. Nihayet gelin kendisi için hazırlanmış olan odaya götürüldü ki, İslâm memleketlerinde bu zamana kadar eşi görülmeyen bu odayı Sultan, gelin için yaptırmıştı." 71

C) Rus Knezleri ile

Bu devirde Altınordu, Ruslar'ın hâmisî ve âmirî durumundaydı. Rus Knezleri her vesile ile Özbek Han'a itaatlerini arzeder ve ona sadakatlerini göstermek isterlerdi. Aralarında bir anlaşmazlık çıksa, doğru Han'a koşarlar, ona hediyeler sunarak, hürmet göstererek onun sempatisini kazanmaya çalışırlardı. Han'ın tasdiki olmadan knezlik muteber addedilmezdi.

1304 yılında Knez Andrey ölmüştü. Yerine geçmek için Knez Mihail ile Moskova Knezi Yuri arasında bir mücadele başlamıştı. Rus halkı Knez Mihail'i destekleyince Tver⁷² şehrinde tahta Mihail geçti. Kendisi burada uzun seneler huzur içinde oturdu. 1312'de Tokta ölüp yerine Özbek Han geçince Mihail, Özbek Han'a tebrik ve kendisine sadakatini arz etmek gayesiyle gitti. Saray'da iki sene kaldı. Özbek Han onun knezliğini tasdik etti ve bunu bildiren bir yarlık vererek âdet üzere Tatar askerinden bir miktar kuvvetle 1315 senesinde onu memleketine gönderdi.

Diğer taraftan Yuri de Özbek Han'ı kazanarak, Mihail'i kötölemek gayesiyle Han'a ve akrabalarına çeşitli ve zengin hediyelerle Altınordu'ya geldi. Burada üç sene kaldı. Han'ın gönlünü yaptı. Arzusunda muvaffak oldu. Özbek Han kendisine büyük knezliği tevcih etti. Bunu teyiden bir yarlık ve bir cariyeye ile gönderdi. Yanına da Emir Kavkadı kumandasında bir miktar asker verdi. Mihail'i azledip yerine bunu yolladı. Mihail knezliği Yuri'ye vermek istemedi, bunlara karşı koydu. Bunda da muvaffak oldu. Kavkadı ve Yuri mağlup oldular, hattâ bunların ailesinden birkaç kişi de esir düştü. Fakat Yuri kimseyi öldürmediği gibi Emir Kavkadı'ya iltifat ve ikram etti, hediyeler verdi. Ayrıca, birçok hediyelerle Özbek Han'a gönderdi.

Bu mağlubiyetten sonra Mihail, Yuri ile anlaştı. Mihail'in esir ettiği kardeşinin ailesini geri aldı. 1318'de Özbek Han'ın huzurunda yargılanmak için saraya geldi. Bu sırada Özbek Han'ın George'a verdiği cariyeye öldü. Knez Mihail, bunu istismar ederek cariyeyi George'nin zehirlediğini Han'a bildirdi. Ayrıca, Mihail, Yuri hakkında Özbek Han'a şikâyetle bulunudu. Onun vergi vermediğini, Han'a karşı dostluk hisleri ile bağlı bulunmadığını bildirdi. Özbek Han, bu sözleri işitince hiddetlendi, hemen Mihail'in boynunun kesilmesini emretti. Bu emir derhal yerine getirildi. Han, Yuri'yi Büyük Knez yaptı ve bir yarlık vererek memleketi Vladimir'e gönderdi. Bundan başka ümerasını da esir alarak Yuri'ye verdi. Bununla Yuri maksadına ulaşmış oldu. Fakat bir müddet sonra ölen Mihail'in oğlu Dimitri, Altınordu'ya Özbek Han'ın yanına gitmesiyle durum değişti. Özbek Han Dimitri'yi çok iyi karşıladı. Dimitri, Özbek Han'a babasının kendisine olan sadakatini anlattı. Yuri'nin aleyhine sözler söyledi ve Han'ı ikna

72 Tver, knezliğin merkezi olup Moskova'nın kuzey batısında, İdil nehri üzerinde bir şehirdir (Bugünkü Kalinin Şehri).

etti. Özbek Han Dimitri'ye meylecti. Bu suretle Dimitri ile George arasındaki düşmanlık şiddetlendi.

1325'de Knez Yuri, Volga ve Kazan yolu ile, yanında büyük hediyeler olduğu halde Altınordu'ya geldi. Gayesi Büyük Knezliği elde etmekte. Yuri, Altınordu'ya geldiği esnada Dimitri bunu duydu. O da kardeşi Aleksandr ile beraber Altınordu'ya gitti. Sultanın huzurunda babasının katline sebep olan Yuri'yi görünce nefesine hâkim olamayıp kılıcını çekti, Özbek Han'ın vezirlerinin gözü önünde Yuri'nin kafasını kopardı. Dimitri'nin bu cüretkârlığına, Han'ın huzurunda bulunan bütün vezirler hayret ettiler. Özbek Han önceleri Dimitri'yi affetmiş gibi göründü. Dimitri'nin kardeşi Aleksandr'a Tver'e dönmesini emretti. Dimitri ise Altınordu'da kaldı. Birgün Han'ın huzurunda vezirler, Dimitri'nin terbiyesizliğinden bahsettiler. Özbek Han, derhal Dimitri'nin öldürülmesini emretti ve bu emir de hemen yerine getirildi. Böylece Yuri'nin ölümünden on ay sonra Dimitri de öldürülmüş oldu.

Dimitri'nin öldürülmesinden sonra Özbek Han, Knezliği Dimitri'nin kardeşi Aleksandr'a verdi. Fakat Aleksandr, bunun kıymetini takdir edemedi. Daha doğrusu bir yanlış anlama, bazı hadiselerin meydana gelmesine sebep oldu. Şavkal Han denen bu olay şudur: 1327 yılı ilkbaharında Özbek Han, amcasının oğlu Emir Şavkal'i bir miktar Tatar askeri ile beraber Tver'a gönderiyor. Özbek Han'ın bundan maksadı Aleksandr'ın Tver'e dönmesinden sonra meydana gelen bazı hadiseleri düzeltmekti. Fakat Ruslar Emir Şavkal'in gelmesini yanlış anladılar ve başka başka şekilde yorumladılar. Bunlar Emir Şavkal'in mütaassıp bir müslüman olması sebebiyle Aleksandr'ı ve ileri gelen devlet adamlarını öldürüp başa geçeceğini ve kendilerini zorla İslâm edip kul köle yapacaklarını zannettiler.⁷³ Bu yalan haber bütün Ruslar arasında yayıldı ve herkes buna inandı. Bunlar bilmiyorlardı ki, Şavkal'in emrinde bu işleri başarabilecek miktarda kuvvet yoktur, ve esasen de Şavkal'in ve Özbek Han'ın böyle bir arzu ve niyetleri yoktur. Ahali Knez'in etrafında toplandı. Knez de tecrübesiz ve bu işlerde câhil olduğundan halkı bilhassa tahrik etti. Kendisi de halk gibi düşünüyordu. Ahaliye:

"—Tatarlar babamı ve kardeşimi öldürdüler. Şimdi de beni öldürecekler. Bizi kökümüzden kazıyıp memlekete malik olmak istiyorlar. Şimdi onlardan intikam almak zamanıdır", diyerek onları etrafında birlik olmaya davet ediyordu. Bu sırada da Emir Şavkal ve maiyeti Mihail'in sarayına inmişti. Halk Aleksandr'ın etrafında toplanıp gece Emir Şevkal ve beraberindekilerin kaldığı saraya doğru yürüdüler, etrafını çevirip saraya hücum ettiler. Tatarlar da saraydan çıkıp kendilerini müdafaa etmek zorunda kaldılar. Akşama kadar çok çetin ve kanlı bir mücadele cereyan etti. Tatarlardan çoğu öldü. Cesetleri akşam toplandı.

73 Halbuki Altınordu Hanları ve bilhassa Özbek Han, din mevzuunda büyük anlayış göstermişler ve hristiyanlığın da hâmisî olmuşlardır.

Geride az bir miktar tatar kalmıştı. Bunlar saraya sığındılar. Bundan istifade eden Aleksandr da sarayı ateşe verdi. Saray, içindeki Tatarlarla beraber yandı. 15 Ağustos 1327'de olan bu olayda kimse kurtulamadı.⁷⁴ Rusların bu hareketleri bununla da bitmedi. Hiçbir suçu olmayan, eskidenberi orada oturan Tatar tüccarlarını da öldürdüler.

Bu hadiseleri Özbek Han duyunca çok hiddetlendi ve hemen intikam almak üzere harekete geçti. Âsilerden hiç kimseyi sağlam bırakmıyacağına yemin etti. Özbek Han, önceleri bütün Knezlerin kendi hâkimiyetini istemedikleri ve hepsisinin Tver ahalisine ve Aleksandra'a yardım ettiklerini zannetti, fakat sonra diğer Knezlerin Tver ahalisine yardımda bulunmadıklarını anladı.

Özbek Han, Moskova Knezi İvan Kalita'ya elçi göndererek, yanına çağırdı. Ona Tver'e yürümesini, âsileri ve Aleksandr'ı tedip etmesini emretti. Ona bu hizmetine mukabil en büyük Rus Knezliğini vereceğini söyledi. Yanına da 30.000 Tatar asker kattı. Özbek Han, ayrıca Knez Aleksandr'a İvan ordusuna katılmasını emretti, fakat İvan, Özbek Han'ın bütün Rusları mahvedeceğine inandığından ve büyük Knezliği elde edip Rus memleketlerini Tatarların elinden kurtarmayı arzu ettiğinden bu teklife iltifat etmedi. İvan Kalita idaresindeki ordu Tver'e doğru harekete geçti. Burada N. M. Karamzin, Aleksandr'ın Novgorod'a kaçtığını üzülen ve teessüf ederek kaydediyor. Fakat Novgorod ahalisini Aleksandr'ı kabul etmiyor. Tatarlar Tver'e giriyor. Torjek adlı bir sarayı ve iki köşkü yıkıyorlar. O havaliyi ve bu arada Kaşın şehrini tahrip ve yağma ediyorlar. Tver ahalisinin bir kısmını öldürüyorlar, bir kısmını ise esir ediyorlar. Bir kısmı da ormanlara kaçıp canlarını kurtarabiliyorlar. Ordu Tver'den sonra Novgorod üzerine doğru harekete geçiyor. Fakat Novgorod ahalisi 1000 ruble hediye verip, canlarını ve şehirlerini kurtarıyorlar.

Özbek Han bu şekilde intikam alındığı haberini duyunca çok memnun oldu. İvan Kalita'ya en büyük Rus Knezliğini verdi. Eline bunu teyid eder bir yarlık verip memleketi olan Moskova'ya gönderdi.

Bu hadiseden sonra Ruslar, bilhassa kuzey Rusları huzura kavuştular. Rus knezleri bundan sonra birbirilerine karşı husumeti ve Özbek Han'a birbirilerine şikâyeti bıraktılar. Moskova bu tarihten sonra Rusya'nın merkezi oldu. İvan Kalita'nın teşkilâtçılığı ve dirayeti sayesinde Ruslar islâhata, birleşmeye ve yükselmeye başladılar. İvan Kalita bir taraftan Özbek Han'a her vesile ile itaatını arz edip, onun yardım ve müzaheretini kazanıyor, diğer taraftan da Rusların bir idare altında yükseltilmesine gayret sarfediyordu. İvan Kalita, Aleksandr'ın kardeşi Konstantin ile beraber Özbek Han'ın yanına gelir, ondan Konstantin'i affetmesini ve Tver'e knez tayin etmesini rica eder. Han da İvan'ın bu isteğini kabul eder.

74 N. M. Karamzin, *Gosudarstva Rossiiskago*, III., 128-130

Özbek Han İvan Kalita'ya, Aleksandr'ı tâkip etmesini ve huzuruna getirmesini emreder. İvan bunu kabul eder. Aleksandr'ı Boskof ahalisinden ister. Ahali Aleksandr'ı teslim etmemek niyetindedir. Fakat İvan, onları Metropolit'in afa-roz edeceği tehdidi ile korkutur. Aleksandr Boskof'tan çıkarılır, Litvanya'ya ka-çar. Bu hadiseden on sene sonra Özbek Han Metropolit'in şefaati ile Aleksandr'ı affedip ikinci defa Tver Knezi tayin eder. Rus knezleri birbirlerini çekemeyip kıskandıklarından Han'a jurnal ediyorlar ve böylece kendilerinin ölümüne yine kendileri sebep oluyorlardı. Aleksandr'ın ölümü de bu şekilde olur. Knez İvan, Tver Knezi Aleksandr'ı öldürtmek için iki oğlunu hediyelerle Özbek Han'a gön-derir. Han'a Aleksandr'ın bütün Rusya'yı kendisine karşı isyana teşvik ettiğini haber verir ve Han'ı bu yalan sözüne inandırır. Bunun üzerine Aleksandr Altın-ordu'ya getirilir, muhakmeden sonra katledilir (1339).⁷⁵

1340 yılında İvan Kalita öldü. Yerine Konstantin Jezdel tayin edildi. Fakat İvan Kalita'nın oğlu Simyon, knezliği bunun elinden aldı. Simyon babası ölürken Nijniy Novgorod da başı ucunda bulunduğu için vaktinde Altınordu'ya gidil-memiş, geç kalmıştı. Geç kalmasına rağmen kardeşlerini de beraberine alarak Özbek Han'ın yanına gidip, babasının hizmetlerini saydı ve Özbek Han'dan bü-yük knezliğin kendisine verilmesini istedi. Ayrıca Özbek Han'ın bütün emirlerini yerine getireceğine, ona sadakatten ayrılmıyacağına dair yemin etti. Bunun üze-rine Özbek Han, onu büyük knezliğe tayin etti ve yarlık verdi.⁷⁶

Bundan bir müddet sonra ise, Özbek Han vefat etti. Karamzin Özbek Han'ın vefatını şu cümlelerle bildiriyor :

"1341 de Rusya tarihinde unutulmaz Tver'i tahrip eden, Mihail ailesinin felâketi müsebbibi ve Papa Jean XII'nin dostu olan meşhur Kıpçak Hanı Özbek vefat etmiştir."⁷⁷

75 N. M. Karamzin, *Gosudarstva Rossiskago*, III, 145

76 Aynı eser, 160

77 Aynı eser, 162

III.

CANİBEK HAN DEVRİ

A. Cambek Han'ın İktidara Gelişi

Özbek Han'ın üç oğlu vardı. Bunlar, Tınıbek⁷⁸, Canıbek⁷⁹ ve Hızır Bek idi. Bunlardan en büyüğü Tınıbek' dir. Canıbek ise ortanca kardeşleri idi. Özbek Han, büyük oğlu Tınıbek'i her işte tercih ederdi. Kendisinden sonra Han olarak onu yetiştirmiş, veliaht olarak kendisini bırakmıştı. Fakat anneleri Taytulu⁸⁰ Hatun'un ve devletin ileri gelenlerinin desteğiyle Canıbek "*Büyük Sultan, Haşmetli Hakan, Celâleddin Ebû el-Muzaffer Han, Mahmûd Canıbek Han, İbn Melik el-Muazzam Han*" adıyla tahta geçti. Kendisinden önce Tınıbek herhalde çok kısa bir müddet Hanlık makamını işgal etti ki, Rus tarihçisi Sergey Mihayloviç Solovof büyük Rus tarihinin fihristinde Tınıbek karşısında "*Han Zolotoy Ordı-Altınordu Han'ı*"⁸¹ yazar. İbn Batuta da seyahatnamesine, Özbek Han ölünce yerine oğlu Tenibek'in az bir müddet saltanat sürdüğünü, fakat bilahare çıkan bir hadisede öldürüldüğünü söyler."⁸²

Yine İbn Batuta seyahatnamesinde Canıbek Han'ın iktidara gelişini şu şekilde anlatır :

"Sultanın iki çocuğu vardı.⁸³ Bunların anneleri birdi. Bu melikenin adı Taytuğulu idi. Bu çocuklardan büyüğünün ismi Tanıbek, kardeşininki ise Canıbek idi. Bun-

78 Paul Pelliot Tınıbek'i şu şekilde yazıyor: "Tınıbag". Rus kroniklerinde Tinbek veya Tinibeg şekillerinde yazıldığına işaret ediyor. Bu ismi transkripsiyonsuz bir şekilde aynı sesi vermek için "Tynybech" şeklinde kaydediyor. (Paul Pelliot' *Notes sur e'histoire de la Horde d'Or*, 96)

79 Paul Pelliot, "*Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or*" adlı kitabında (s 98), Canıbek ismini şu şekilde yazar: "Janı-Bag". Spuler'in "*Die Mongolen in Iran*" kitabında (s.137), "Ganı-Bag" şeklinde yazdığına işaret eder. Barhold'un ise (*Zwölf Verlesungen*, s. 173) daima "Gambek" Moğol şeklini, "Gani Beg" tarzındaki Türk şekline tercih ettiğini bildirir.

80 Taytuğlu ismi de yine P. Pelliot'un aynı eserinde (s. 101) "Tai-Tula" ve "Tai-Düla" şekillerinde gösterilmiştir. Spuler, Özbek Han'ın en gözde hatunu olan Taytuğlu'yu "Taidogly" şeklinde yazar.

81 Sergey Mihayloviç Solov'ef, *Ukazatel'k Istvrii Rossii s drevneyşih vremen*, 315.

82 Murat Remzi, *Tal'fik al-ahbar*, 548

83 İbn Batuta burada yanılıyor. Sultan'ın iki değil üç çocuğu vardı.

ların ikisi de birbirinden aşağı değillerdi. Tınbek yakışıklı ve terbiyeli idi. Melik Özbek veliahtlığını buna vermişti. Tınbek'in Melik Özbek yanında büyük bir mevkii vardı. Fakat Allah Özbek Han'ın istediğini Özbek Han gibi istemedi... Canibek, han oldu. Canibek Han, Tınbek'ten daha üstündü. Onun terbiyesini Şerif İbni Abdülhamid üzerine almıştı. Bu zatı, terbiye etmesi için Kadı Hamza, İmam Bedreddin el-Kıvanî, İmam el-Mukri⁸⁴ ve diğerleri tavsiye etmişlerdi.”⁸⁵

Hafız Moğoltay ise bize bu hususta şu malumatı verir:

”Berke memleketi Hanı Özbek Han büyük oğlu Tınbek'i büyük bir ordunun başında Çağatay memleketini fethetmek ve zaptetmek için göndermişti. Tınbek hareket edince ölüm Özbek Hanı yakaladı. 743 senesi Şevval ayında (Şubat 1342) Saray memleketinde öldü ve üç evlâd bıraktı. Bunlar Tınbek, Canibek ve Hızrbek idi. Özbek Han ölünce kumandanlar ve devletin ileri gelenleri Canibek Hanı tahta çıkarmak için ittifak ettiler. Tınbek ise babasının vefatını duyunca memleketin başına geçmek için Saray'a döndü. Saraya yaklaşınca annesine danıştı. ”Şimdi kardeşim gelip tahtı benim elimden alacak” dedi. Bunlar üçü de ana baba bir kardeşiler. Lâkin anneleri Canibek'i diğerlerinden çok severdi. Bunun için ikisi anlaşdılar. Ümera da Tınbek'in öldürülmesini istedi. Zira Tınbek gelirse, kendilerini öldürecekti. Bunun için Tınbek saraya yaklaşınca Saraycık denilen yerde onu karşılamaya çıktılar. Tınbek Saraycık'a gelince elini öpmek için yanına vardılar, hile ile onu öldürdüler. Canibek Han'ın yanına dönüp bu hadiseyi ona anlatıldılar. Küçük kardeşi Hızrbek'ten de bir at alıp onu öldürttü. Yalnız olarak Melik kaldı.”⁸⁶

Yine Hafız Moğoltay Canibek Han'ın tahta geçtikten sonra memleketindeki Tatar beylerini sarık sarmaya, cübbe giymeye mecbur ettiğini, halbuki onların bunu adet edinmiş olmadıklarını belirtir.⁸⁷ Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi Canibek Han babası Özbek Han gibi islâmiyetin memleketinde yayılmasına ve yerleşmesine büyük gayret sarfetmiştir. Kendisi islâmın hâmisî olduğu gibi âlimlerin, ediplerin ve sanatkârların da hâmisî olmuştur. Cenâbî onun bu vasıflarını: ”Canibek Han en büyük, en âdil, en bilgili en müttebî Şimal Hanlarındandı. İlimi ve âlimleri severdi. İlim ve kemalat sahibi kimseler onun yanına gelirlerdi. Bundan dolayı Saray âlimlerle, fâzıllarla dolup taşmış ve dünyanın bir meserret yeri halini almıştır.”⁸⁸

sözleriyle belirtir. Sa'dettin el-Teftâzânî, H. 756 (1355/1356) da Gucduvân'da tamamladığı ”Muhtasar el-me'âni veya ”Muhntasor şerh el-Miftâh”, veya ”İhtisar şerh el-Telhîs” yahut ”el-Şerh el-Muhtasar”, veyahut kısaca ”el-Muh-

84 İmam al-M. hrî ile Hüsameddin al-Buhari kastedilmiştir.

85 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 548.

86 ve 87 Aynı eser, 558

88 Aynı eser, 549

tasar") adlı eserini Canıbek Hana ithaf eder⁸⁹, ve onun mukaddemesinde manzum olarak çok veciz bir şekilde onun iyi vasıflarını belirtir. Cenabî'den bu mukaddemedeki sözleri ve arapça şiirin tercümesini aynen naklediyoruz:

"Allah'ın yardımı ile bu kitabı tamamladım ve bunun gizli incilerini açtıktan sonra, manâları üzerindeki örtüleri yırttım. Bu kitabın inci hazinelerini meydana çıkardım. Şiir⁹⁰ :

Zaman mes'ud olup, baht yardım etti. Ve maksatlarım emellerim bana doğru yaklaştı. Benim ricamın yüzüne isteklerim güldü. Muhtaç olan kimseye arzularının yönelmesi gibi... Bu isteklerim emniyet gölgesi altında halkı yaşatan, onlara bol bol adalet ihsan eden, parlak siyaseti ile gözleri nurlandıran, heyeti ile fitneyi tutuşturan, düşmanların yollarını kapayan, fazilet ve kemalâtı yazan islâmîlığın yükselmesi için levhalar üzerine yazı yazan, büyük sultan ve milletin sahibi, Arapların ve Acemlerin Sultanlarının sığınağı, dünyanın büyük meliklerinin barınağı, Allah'ın yerdeki gölgesi, mahlûkatı üzerindeki halifesi, memleketlerin koruyucusu, kulların yardımcısı, zulüm ve inat karanlıklarını yok eden, şeriatın nurunu yükselten, dinî ilimlerin bayraklarını dalgalandıran, yakîn ve rahmet ehli üzerine kanatlarını indiren, apaçık fetih ve yüksek zaferlerle emniyet perdelerini açan, bütün mahlûkatın ve hakkın sığınağı, Allah'ın gölgesi , hak ve dinin celâleti Ebu al-Muzaffer Sultan Canıbek Han'dır. Allah onun azametinin ve celâletinin perdelerini ebedî olarak yaşatsın. Faziletinin hissesinden mahlûkatı devamlı olarak faydalandırsın." ⁹¹

B. Dış Münasebetler

a) Melik Eşref Beyliği (Tebriz) ile

Canıbek Han'ın saltanatı boyunca meşgul olduğu, bizzat iştirak ettiği en büyük seferi İlhanlılar üzerine oldu. Belki Canıbek'in böyle bir niyeti yoktu veya daha sonrası için böyle bir sefer düşünüyordu. Fakat o sırada tahtta bulunan Melik Eşref İbn Timurtaş'ın kendi memleketi halkına yaptığı zulüm, işkence ve çeşitli fenalıkların bu sefere sebep olduğunu söyleyebiliriz. Melik Eşref çok gaddar bir adamdı. Herkese fenalığı dokunur, çeşitli bahanelerle adam öldürür, tabaasındaki ailelerin kızlarını ve kadınlarını kendi haremi zannederdi. Onun bu fe-

89 1322-1390 (?) yılları arasında yaşamış, belagat, mantık, metafizik, kelâm ve fıkıh alanlarında birçok eserler vermiş olan şark islâm dünyası âlimlerinden Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer el-Teftâzânî hakkında daha fazla bilgi için bk. C. A. Storey, "Teftâzâdî", *İslâm Ansiklopedisi* XII, 119.

90 Şiir n manâsına sâdık kalarak mansur şeklindeki tercümesini naklediyoruz.

91 Murat Remzi, Talfik al-ahbar, 549

nalıklarından bizar olan halk, komşu ülkelerle koşmaya , göç etmeye başlamıştı. İşte bunlar arasında Kadı Muhyiddin el-Berdaî de bulunuyordu. Bu zat da Melik Eşref'in zulmünden kaçıp Kuzey Kıpçak memleketlerine iltica etmiştir. Saray şehrinde Canıbek Han'ın yanına gelip, orada vaaz ile meşgul olmaya başlamıştır. Birgün vaazlarından birinde Melik Eşref'in zulmünden, kadınlara kızlara tasallut ettiğinden, hatta bu arada kendi kızına bile dokunduğundan, Melik Eşref'in bu işleri gayet tabii gördüğünden, sebep olarak ta insanın bahçesindeki meyveyı evvelâ kendisinin tatmasının gerektiğini beyan ettiğinden acıklı bir lisanla bahsetti ve orda bulunanları, (Canıbek Han'ı bile) ağlattı. Sonra Canıbek Han'a, "Eğer bu halkı zulümdan kurtarmazsan rûz-i mahşerde sorumlu bulunacaksın" dedi. Bunun doğru olup olmadığı tahkik edildi. Kadı Muhyetdin el-Berdaî'nin kızı getirildi., bu hususlar soruldu. Doğru olduğu anlaşıldıktan sonra Canıbek Han ümerasına "Tebriz'e gidiyorum" dedi. Bir ay içinde birkaç tümenin hazırlatılmasını emretti.⁹² Hakikaten bir ay içinde muazzam bir ordu toplandı. Murat Remzi, *Talfik al-ahbar* kitabında ordunun 300.000 kişi olduğunu ve bazılarının ise 700.000 kişi olarak bunu belirttiğini zikreder. Bu rakamlarda mübalağa olduğu muhakkaktır. O zamanın ölçülerine göre ancak büyük bir ordu olduğu söylenebilir. Canıbek'in bu seferi hakkında en mufassal malûmatı biz Hafız Ebrû'nun *Zeyl-i Câmi al-tevârih'inde* ve Murat Remzi'nin *Talfik al-ahbârında* bulabiliyoruz. Bu konuda Spuler'in "Die Goldene Horde" adlı kitabında pek malumat vermez. Kısaca "Canıbek Han'ın 1357 yılında oğlu Birdibek ile beraber Hazar Denizinin batısında Derbent'e doğru hareket ettiğini, oradan taebaasının son derece nefretini celbeden Eşref İbn Timürtaş'ın hüküm sürdüğü Azerbaycan üzerine yürüdüğünü, Kıpçak ordusunun hiçbir mukavemetle karşılaşmadan ilerlediğini, Eşref'in kaçtığını ve Ugan'da Canıbek kuvvetleri tarafından muhasara edilip , yakalandığını, öldürülmek üzere Han'a götürüldüğünü, Canıbek Han'ın kendi zaferini göstermek ve ahalinin büyük neşesini celbetmek için Eşref'i öldürüp kesik başını Tebriz surlarına koyduğunu" bildirir. Ayrıca "Canıbek'in Horasan taraflarına Hârizm'e bir ordu gönderdiğini, kendisinin yerine oğlu Birdibek'i bıraktığını ve Saray'a dönüp orada öldüğünü" yazar.⁹³ Baskaca bu konuda pek bilgi vermez. Biz yukarıda zikrettiğimiz iki kaynaktan edindiğimiz bilgiye göre bu harekâtın safahatını anlatacağız.

1357 yılında Canıbek Han, muazzam ordusu ile beraber yola koyuldu ve Kür suyunu geçti. Melik Eşref'e bu haber ulaştırılınca inanmadı, "etrafındakilerin kendisinden daha fazla para koparmak için böyle haber uydurduğunu fikrine kapıldı."⁹⁴ Nihayet onların hareket ettiği tahakkuk edip, Şirvan'dan geçtiği haberi gelince Melik Eşref bir kaç yıl ikâmet ettiği Raşid'den ayrıldı. Ali Kalen-

92 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tavarih-i Raşidî*, 185

93 Berhold Spuler, *Die Goldene Horde*, 96

94 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tavarih-i Raşidî*, 185

der ve Tuğa-Timür ve diğer ümera kumandasındaki orduyu Sâve'nin kurtarılması için oraya gönderdiğinden yeniden kuvvet toplamak ihtiyacı hasıl oldu.

Melik Eşref evlâtlarını ve hanımlarını 400 deve ve 1000 katır yükü hazineler, mücevherat, altın , gümüş ve diğer eşya ile birlikte Evcan taraflarına gönderdi. Canıbek Han memleketine yaklaşınca Hoca Lala Saçlı ve Hoca Şükrullah namındaki çocukları ve eşyaları ile beraber Merand taraflarına gitmelerini, orada re's al-ayn (=pınarbaşı) veya Hoca Reşid çeşmesi⁹⁵ denilen yerde beklemelerini, şayet kendilerinin galip geldikleri haberini alırlarsa Tebriz'e gelmelerini, aksi halde kendilerini gelip oradan alacağını söyledi. Sonra kendisi de kuvvetleriyle Evcan'a doğru harekete koyuldu. İlk gün Mehr çayının kenarına indi. İki gün orada kaldı. Sâve'de bulunan bazı emirler askerleriyle ona uğradılar. Melik Eşref her gelene altın, at, cübbe, silâh vererek memnun edip cepheye gönderiyordu. Melik Eşref'in ordusunda şöyle bir hikâye ağızdan ağıza dolaşıyordu:

*"Canıbek Han'ın askerlerinin atlarının gemleri ağaç liflerinden örülmüş, tüzengileri ise ağaçtan yapılmıştı. Bizim birimiz onların yüz tanesine bedeliz".*⁹⁶

diyorlardı. Melik Eşref'in ordusu Mehr çayının kenarında iki gün kaldıktan sonra tekrar yoluna devam etti. Ertesi günü Said-âbâd kalesine vardı. Said-âbâd civarındaki bir tepede hususî bir cüppehanedeki cüppelerin orduya dağıtılmasını emretti. Maiyetindeki askerler gitmişlerdi. Az sayıda Tacikler ve nökerleri etrafındaydı. Hususî cüppeler onlara verildi. Yanında bulunan 2.000 kişilik ordusu nizama sokuldu. Eşref, Said-âbâd tepesinde haber beklerken ufukta bir bulut peydah oldu. Şiddetli yağmur ve dolu yağdı.⁹⁷ Hava da soğudu, Melik Eşref'in maiyetindeki askerlerin çoğu geri döndüler. Bu sırada da Canıbek Han kuvvetleriyle Melik Eşref'in kuvvetleri karşılaşmış bulunuyordu. Canıbek Han, Melik Eşref kuvvetlerinin derhal kuşatılmalarını emretti. Eşref'in kuvvetleri zorla kaçıp canlarını kurtarabildiler. Canıbek Han Evcan'a girdi.

Melik Eşref ise, Said-âbâd tepesinde neticeyi bekliyordu. Nihayet uzaktan gelen süvari birliklerini gördü. Gelen süvarilerin kendi askerleri olduğunu, bunlardan ordusunun bozularak kaçtığını öğrendi. Bunun üzerine Melik Eşref artık durmakta bir mahal olmadığını anladı. Derhal Tebriz'e doğru yollandı. Geceyi Şemb-i Gazanî'de geçirip ertesi gün hazinelerinin, evlâtlarının bulunduğu tarafa doğru askerlerinin yetişemeyeceği bir sür'atle gitti. Merend'e vardığı zaman yanında iki gürcü hizmetçiden başka kimse kalmamıştı. Merend ahali hain meliklerinin yenildiğini görünce yıllardır kendilerine zulm eden bu adamın çeşitli gasp-

95 Bu mahalli, Hafız Ebrû Hoca Raşidî çeşmesi olarak (Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmî al-tevarih-i Raşidî*, 185); Murat Remzi ise "Re's al-ayn (=Pınarbaşı)" olarak (Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 552) kaydederler.

96 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 552

97 Hafız Ebrû, *Zeyl-i camî al-tevarih-i Raşidî*.

larla edindiği hazinesini mallarını yağma ettiler. Kadınları da Melik Eşref'i bırakıp kaçtılar. Çok müşkül bir durumda kalan Melik Eşref Hoy'a gitti. Burada Şeyh Muhammed Balıkcı'nın evine misafir oldu. Bu şeyh, Melik Eşref'in yüzüne karşı gülüp ona hürmet gösterirken, diğer taraftan da gizlice Canıbek Han'a bir elçi gönderip, durumdan onu haberdar etti; gelip Melik Eşref'i teslim almasını bildirdi.

Canıbek Han, Emir Beyaz adlı ümeradan bir zata, Şeyh Muhammed Balıkcı'ya gönderdi. Emir Beyaz divan sahibi Hoca Mahmut ile beraber gittiler. Melik Eşref'i teslim alıp Tebriz'e getirdiler. Tebriz'e girerken halk Melik Eşref'e duyduğu derin kin ve nefreti belirtti. Ona toprak atmak, küfretmek suretiyle hakarette bulundular.

Tebriz'de Melik Eşref'i, Şeyh Keçecinin annesinin evine götürdüler. Emir Kâvus el-Şirvanî ve Kadı Muhyeddin el-Berdaî de burada bulunuyorlardı. Melik Eşref eve vardığında, Emir Kâvus'un ayaklarına kapandı, ağladı ve yalvardı. Kâvus ona aman verdi, bazı vaadlerde bulundu.⁹⁸ Sonra Melik Eşref'i Canıbek Han'ın huzuruna getirdiler. Canıbek Han gözlerini Eşref'e dikti, onu azarlamaya başladı ve şunları söyledi :

"Seni zulme, memleketleri haraba, halkın mallarını yağmaya, Allah'ın kullarına eziyet etmeye sevkeden nedir?"

Melik Eşref :

*"Bu gibi şeyler bütün hakan, kumandan ve sultanlardan sâdır olur."*⁹⁹ cevabını verdi.

Canıbek Han, Evcan'dan Heştrud'da Kutbu'ya kadar gidip döndü.¹⁰⁰ Heşterud'a ekin ekilmişti. Bu yıl buralarda çok iyi mahsul olmuştu. Asker buradan bir başağa dahi elini sürmeden geçti. Bundan adalet ve zülmün birbirinden tefrik edilebileceğini Hafız Ebrû ve Murat Remzi kaydederler.¹⁰¹

Canıbek Han, Melik Eşref'i öldürmek istemiyordu. Onu beraberinde saray şehrine götürerecekti. Fakat Emir Kâvus ve Kadı Muhyeddin al-Bardaî, Han'a tesir ettiler. *"Eğer Eşref sağ kalırsa bunların ahalisi, onun zulmünün tekrar başlarına geleceği korkusundan uyuyamazlar"* dediler. İdam edilmesini Han'a defalarca tavsiye ettiler. Bu ısrarlar üzerine Han, onların bu fikrini makul buldu ve idam edilmesini emretti. Bunu , Hafız Ebrû ve Murat Remzi bu şekilde kayde-

98 Emir Kâvus bilâhere bu vaadlerini yerine getirmede.

99 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tavarih-i Raşidî*, 187 ve Murat Remzi, *Talfak al-ahbar*, 553.

100 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tevarih-: Reşidî*, 187 de metinde zikrettiğimiz şekilde yazar.

Murat Remzi ise *Talfik al-ahbar* s.555 de "Bihîşt-dâd" denen yere kadar indiğini zikreder

101 Hafız Ebrû, *Zeyl - i Câmi al-tavarih-i Raşidî*, 187 ve Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 553

derler.¹⁰² Berthold Spuler ise Han'ın kendi başarısını göstermek için ve halkın sevinç ve memnuniyet ihzarına vesile teşkil etmek üzere Melik Eşref'i idam ettirdiğini yazar. Zaten B. Spuler daha önce de belirttiğimiz gibi Canıbek Han'ın bu seferi hakkında fazla malûmat vermez. Kanaatimizce Hafız Ebrû ve Murat Remzi'nin kaydettiği şekildeki rivayet daha doğrudur.

Canıbek Han'ın Melik Eşref'in katline rıza göstermesinden sonra Emir Kâvus ve Kadı Muhyeddin el-Berdâi yolda giderken Melik Eşref'i indirdiler ve böğrüne kılıç saplıyarak öldürdüler. Başını kesip Tebriz'e getirdiler. Meydandaki (Mevagiyan) mescidi kapısına astılar. Tebriz halkı kendilerine yıllarca zulmeden Melik Eşref'in öldürülmüş olduğunu görünce şenlikler yaptı ve onu öldürenlere hediyeler verdi.¹⁰³ Hafız Ebru Melik Eşref'in bu şekildeki ölümü ve halkın gösterdiği bu sevinç tezahürü vesilesiyle çok manidar olan şu farsça beyiti yazmıştır:

*"Zatim bireft u kâide-ı zulm-i û nemând
Âdil bireft u nam-ı nigû âşkar kerd."*¹⁰⁴

Manâsı, zalim gitti, ve onun zulmünün esasları kalmadı. (Halbuki) âdil gidince, (ardından) iyi adı (iyi eserleri) kalır.

Canıbek Han 10.000 süvarisi ile¹⁰⁵ Tebriz'e geldi. Dâr el-emâret denen, emire ait eve indi. Orada bir gün kaldı. Sabah namazını mescid-i Ali Şah'ta kıldı. Canıbek Han'ın ordusu yol ile "Rûdhâne" denen yer arasında konakladı. Asker burada hiç bir yağma teşebbüsünde bulunmadı, hatta tek bir müslüman evine dahi girmedi. Sultan Canıbek, Melik Eşref'in hazinelerini getirtti. Askere ganimet olarak dağıttı.

Canıbek Han, kendisi biraz rahatsız olduğundan, oğlu Birdibek'i 50.000 kişi ile buraya bırakıp Evcan'a, oradan da memleketine doğru yola çıktı. Melik Eşref'in oğlu Timürtaş'ı ve kızı Sultan Baht'ı da beraberine aldı.¹⁰⁶ Zaferle, şanlı memleketine vardı.

b) Memlûklular ile olan ilişkiler

Canıbek Han devrinde Altınordu-Memlûklü münasebetleri yine dostane olmakla beraber eskisi kadar dostluk tezahürüne vesile olacak derecede elçi heyetleri gidip gelmemektedir. Eskisi gibi her yıl dostluğu takviye gayesiyle elçi

102 Ayni eser, 187 ve *Talfik al-ahbar*, 553

103 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tevarih-i Reşidî*, 188

104 Ayni eser, s. 188

105 Burada kaynaklar arasında bir tenakuz mevcut. Hafız Ebrû bu süvari miktarını 10.000 olarak ifade ederken (Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tevarih-i Reşidî*, 188), Murat Remzi ise 2.000 olarak kaydediyor (Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 554).

106 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tevarih-i Reşidî*, 188

heyetleri teati etmek âdeti Canıbek Han devrinde son bulmuştur. Ancak lüzum oldukça, ihtiyaç hissedildikçe elçi göndermiştir ki, Canıbek Han'ın 15 yıl süren saltanatı boyunca Mısır'a sadece iki defa elçi göndermiştir. Bunlardan birisi 1242-43 senelerinde Canıbek Han'ın Altınordu tahtına çıktığını bildirmek için diğeri ise Horasan ve Azerbaycan'ın fethini haber vermek içindir.¹⁰⁷

Altınordu'dan Mısır'a giden ikinci elçi heyeti hakkında Maqrizî ve Aynî şu malumatı verirler :

"758 senesi Şaban'ında (Temmuz, 1357) Sultan Canıbek tarafından Mısır'a elçiler gitti. Bunlarla beraber askerler, emirler, köleler, Han'ın emrindeki askerler ve öncüler bulunuyordu. Bunlar Sultan'ın huzuruna geldiler. Yanlarında hedye olarak birçok samur kürk, yırtıcı kuşlar getirdiler. Sultan Canıbek'in Horasan'a gelip orayı zaptettiğini söylerler. Sultan Hasan mektubun cevabında -Babam ve babanız aynı tabiatta idiler. Bizim maksadımız eski dostluğu yenilemektir-diyordu."¹⁰⁸

Aynı elçi heyetinin Mısır ziyareti hakkında İbn Şuhba şu malûmatı verir: "758 senesi Şaban ayında (Temmuz 1357) Canıbek Han'dan gelen elçiler Şam'a vardılar. Canıbek Han'ın Horasan'a gelip orasını istia ettiğini oraları Eşref B. Timürtaş'ın zulmünden kurtardığını ve Han'ın ordusunun 700.000 civarında olduğunu haber verdiler. Onların Mısır'a varmaları çok ihtişamlı idi. (Elçiler) Altın işlemeli elbiseler giymişlerdi. Mısır'a vardıklarında onlara çok hürmet edildi ve getirdikleri hediyeler memnuniyetle kabul edildi"¹⁰⁹

Altınordu elçilerinin bu nezaket ziyaretleri Mısır tarafından da iade edilmiştir.

c) Rus Knezleri ile olan İlişkiler

Rusya ile Altınordu münasebetleri bu devrede dostanedir. Bu hususta Murat Remzi :

"Bu büyük han (Canıbek Han) zamanında Ruslarla hiçbir hadisenin meydana geldiği anlatılmaz. Zira onun saltanatı Ruslarla dostluk devri idi."¹¹⁰
der.

Altınordu yine Rusların hâmesi ve âmiri durumundadır. Rus knezleri yine her vesile ile Canıbek Han'a sadakatlerini arz etmek isterler. Altınordu-Rus knezleri münasebetleri hakkında, herhalde dostluk tezahürlerinden başka zikre değer bir hadise olmadığından olacak, kaynaklar pek bahsetmezler. Yalnız Bert-

107 Berthold Spuler, *Die Goldene Horde*

108 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 554

109 Aynı eser 554, 55

110 " " 555

hold Spuler bu konuda biraz malûmat verir. Biz ondan edindiğimiz malûmatı burada zikredeceğiz. Ayrıca M. Remzi de bir papaz olayından bahseder. Kısaca bu konuya da temas edeceğiz.

Moskova'da 1341'de İvan Kalita ölünce yerine oğlu Simon geçmişti. Bu knez de babası gibi Altınordu ile dost geçinmiş; Canıbek Han'a fırsat buldukça itaatini arzetmiştir. 1344, 1347, 1350 senelerinde bu fırsatları bulabilmiş onu tebrikle itaatini arzetmiştir. Diğer Rus knezleri ve prensleri de Simon gibi fırsat buldukça Canıbek Han'a bağlılıklarını belirtmişlerdir. Hatta Rus metropoliti Teognost da 1342-43 senelerinde Altınordu'ya gitmiş ve eski bir borç olan 600 rubleyi ödemek zorunda kalmıştı.

Murat Remzi , Karamzin'den naklen :

"Han'ın karısının çok şiddetli bir hastalığa tutulduğunu, doktorların tedaviden âciz kaldıklarını, bunun için Rus papazlarından büyü yapanlarını istediğini, Rus başpapazının bu kadına muska yapıp iyileştirdiğini, bunun için papazlara büyük bir imtiyaz verdiğini",

kaydettikten sonra, kendi fikri olarak ilâve eder:

*"Bunu akıl kabul etmez, zira bu Han, gayet koyu bir müslümandı. Bu, Rus papazlarının uydurmasıdır."*¹¹¹

der. Murat Remzi'nin böyle demesine rağmen, bu işte bir hakikat payı bulunsa gerektir. Zira Berthold Spuler, bir papazın ismini zikrederek çok kısa bir şekilde hadiseden bahseder. Teognost'tan sonra Rus metropoliti olan Aleksis'in, Özbek Han'ın karısının, daha sonra da Canıbek Han'ın karısının yatağının başı ucuna çağrılmak şerefine nail olduğunu yazar ve Han'ın Moskova büyük knezinden her arzu ettiği şeyi talep edebileceğini ve bu arzularının yerine getirileceğinden emin bulunduğunu kaydederler.¹¹²

3. Canıbek Han'ın Ölümü Meselesi

Canıbek Han'ın İhanlılar üzerine yaptığı seferden sonra Tebriz'den Evcan yolu ile Saraya dönmek üzere yola çıktığını daha evvel bildirmiştik. Bu noktada bütün kaynaklar müttefiktir. Yalnız Canıbek Han'ın ölümü meselesinde kaynaklar arasında tenakuz vardır. Bazı tarihçiler Canıbek Han'ın eceliyle, bazıları ise oğlu Birdibek tarafından öldürüldüğünü yazarlar.

Müneccimbaşı *"Sahayif al-ahbar"*ında, *"Birdibek'in kumandanlarından Tuğlubay ile ittifak edip babasına bir gaflet anında hücum ettiğini ve idam edip kendisinin hanlık makamına geçtiğini"* yazar.¹¹³

111 Ayn eser, 555

112 Berthold Spuler, *Die Goldene Horde*, 195

113 Münecimbaşı, *Sahayif al-ahbar*, II, 690

Biz, bunun doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira Berthold Spuler ve Murat Remzi böyle bir olayın vuku bulmadığını, bu şekilde bir olaydan bahsedenerin büyük bir hata yaptıklarını kaydederler.

B. Spuler, Canıbek Han'ın Tebriz dönüşü Saray'a gelirken 1357 yılı sonbaharında öldüğünü, ileri sürüldüğü gibi oğlu Birdibek tarafından öldürülmediğini kaydeder. Ayrıca, Mehmet Birdibek'in bulunduğu Azerbaycan'dan derhal Saray'a dönüp iktidara geçtiğini yazar.¹¹⁴

Murat Remzi ise

"Bazı tarihçiler Canıbek'i , oğlu Birdibek'in öldürdüğünü söylerler. Bu büyük bir yanlışır"¹¹⁵

der. N.M. Karamzin de -büyük bir ihtimalle yanlış olarak- Canıbek'in oğlu Birdibek tarafından katledildiğini, hatta Canıbek'in ailesinden 12 kişiyi etrafındakilerin tahriki ile öldürdüğünü yazar.¹¹⁶

Canıbek Han, büyük bir ihtimalle Azerbaycan seferinden dönerken yolda bir komploya kurban gitmiştir. Komployu düzenleyenler kendisini boğarak öldürdükten sonra, derhal oğlu Birdibek'i çağırıp iktidarı ona vermişlerdir.¹¹⁷

114 Berthold Spuler, *Die Goldene Horde*, 196

115 Murat Remzi, *Tal'ik al-ahbar*, 555

116 N.M. Karamzin, *Gosudarstva Rossiiskago*, III' 185

117 B. Grekov, A., Yakubovski. *La Horde d'Or et la Russie*, 94-95

IV.

ÖZBEK VE CANIBEK HAN'LAR ZAMANINDA
RUS KNEZLİKLERİNİN YAYILMASI

Ruslar bir birlik kurabilmeleri, bir devlet olarak teşkilâtlanabilmeleri konusunda Altınordu Han'larına ve bilhassa Özbek Han'a çok şey borçludurlar. Rus knezleri XV. asra kadar daima Altınordu hanlarının emrinde ve hizmetinde bulunmuşlar ve aralarında çıkan her türlü ihtilâfla, Özbek ve Canıbek Han'ın yardımını sağlamaya çalışmışlardır. Altınordu hanlarının onayından geçmeyen knezlikler geçerli sayılmazdı. Yukarıda Özbek ve Canıbek Han devrindeki Altınordu-Rus münasebetlerinde gördüğümüz gibi knezler sık sık Altınordu'ya bizzat zengin ve kıymetli hediyelerle gelip onlara bağlılıklarını ve itaatlerini sunup, Özbek ve Canıbek Han'ın sempatisini kazanmaya çalışıyorlardı. Bu kadar kudretli bir mevkide olan Özbek ve Canıbek Han'ların Rus knezliklerini ortadan kaldırıp, bunların topraklarını kendi arazisine ithal etmeleri mümkündü. Fakat onlar Rus knezlerinin daima hâmesi olmuşlar, onlara yardım etmişlerdir. Daha yukarıda da belirttiğimiz gibi Özbek Han, kızkardeşi Kõnçeke'yi Rus knezi Yuri'ye vermiş ve onun hristiyan olmasına göz yummuştur. Hatta Özbek Han, eniştesi olan Yuri emrine tatar askerlerinden mühimce bir kuvvet de vermiştir. Yine, Özbek Han, İvan Kalita'nın büyük knez olmasını temin etmiştir ve onun diğer knezlikleri kendi etrafında toplamasına göz yummuştur. İvan Kalita'nın, Rusların bir birlik kurmalarında çok büyük rolü olmuştur. Zaten Ruslar İvan Kalita'yı Rusyanın kurucusu olarak bilirler ve onu minnetle anarlar. İvan Kalita teşkilâtçılığı, kurnaz siyaseti ve dirayeti sayesinde Rusların birlik kurmalarında mühim rol oynamıştır. Vladimir olan merkezi, eski ahali Finler olan Moskova'ya nakletmiş ve Altınordu Hükümdarı Özbek Han'ın maddî ve manevî yardımları sayesinde diğer knezlikleri kendi etrafında toplamıştır. İvan Kalita'nın mühim rolü işte burada görülür. İvan Kalita Altınordu'ya sadakatleri tam olmayan bazı knezlikleri hanın metbuu haline getirmek bahanesiyle Özbek Han'dan yardım koparıp, bütün knezlikleri bir idare altında topladı. Bundan sonra Rus knezlikleri Moskova etrafında, İvan Kalita'nın teşkilâtçılığı ve dirayeti sayesinde süratle yükseldiler ve kalkındılar. Murat Remzi, *Tefik al-ahbarında* Rusların kuvvetlenmesi konusunda şunları yazar :

"...Bazı müverrihler -Rusların kuvvetlenmesine sebep olan, Tatarların Moskova knezine yardımı ve büyük knezliğe yeni yeni küçük beylerin katılması ve Rusları birleştirmek için tatarların yapmış olduğu hizmettir.- derler. Ey okuyucu! Özbek Han'ın bu hizmetlerinin Rusların kuvvetlenmesine yardım ettiğini biliyorsunuz. Zira Ruslar Özbek Han sayesinde bir birlik kurabildiler."¹¹⁸

Prof. Zeki Velidî Togan'a göre, Özbek ve Canıbek Han zamanında Rusya'nın kuvvetlenmesi başlıca şu iki sebebe dayanır: 1) Özbek ve Canıbek Han'lar şehir ve köy hayatına önem verdikleri halde, Tatarlara köy hayatına öğretmeyi ihmal etmişlerdir. Ticaret, gemicilik vs. gibi işlerle hep Ruslar meşgul olmuşlardır. Gümüş madenlerini keza onlar işletmişler ve İdil nehri üzerinde gemicilikle onlar uğraşmışlardır, 2) Yukarıda da temas ettiğimiz İvan Kalita'nın diğer knezlikleri Moskova etrafında toplanmasına Özbek Han'ın yardım etmesi. Ayrıca Rusların gittikçe gelişen Alman Baltık ticaret şirketleriyle temas ederek iktisaden gelişmelerine Özbek Hanın lâkayd kalması ve hatta yardım etmesidir.¹¹⁹

Ruslar idarî ve askerî teşkilâtta birçok kurumları Altınordu'dan veya onların cedlerinden almışlardır. Aslen İsveçli olan knezlerin mensup olduğu Rus kavmi daha Hun'lar zamanında Türk'lerle temasa geçmiş ve onlardan "hakan", "tudun" gibi idarî kurumları öğrenmişti. Ruslardaki "ülüş" sistemi, komşuları olan Baltık kavimlerinden farklı bir şekilde ve türkçedir. "Ulus"larını Edil Bulgar şivesine göre "volost" olarak adlandırmışlardır.¹²⁰ Altınordu idaresinde bulunmakla da sağlam istikrarlı askerî ve idarî teşkilât sistemi öğrenmişlerdi.

Daha önce de birçok vesilelerle belirttiğimiz gibi İvan Kalita, eski Türklerdeki merkezîyetçilik temayülüne uyarak Özbek Han'ın da muvafakati ve yardımı ile dağınık halde bulunan knezlikleri idaresi altında topladı ve Rus Metropolitliğini de eski merkez olan Vladimir'den Moskova'ya nakletti. Nihayet Özbek Han kızkardeşini İvan Kalita'nın kardeşine verdikten sonra da İvan Kalita'ya Rus topraklarında vergi toplamak hakkını da tanıdı. Bu suretle Rus mıntıkalarına Tatar "baskak"larının kontrol yolunu kapamış oldu ve aynı zamanda Rusları bağımsız bir devlet haline sokmuş bulundu.¹²¹

118 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 542

119 Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 346

120 Aynı eser, 346

121 Aynı eser, 347

V.

ÖZBEK VE CANİBEK HANLAR ZAMANINDA ALTINORDU'DA SOSYAL DURUM

A. Memleketin Sınırları ve İdarî Taksimat. Belli Başlı Şehirler :

Altınordu Devleti sınırları 1335'de Azerbaycan'ın bir kısmının da işgaliyle en geniş duruma gelmiş oldu. Rus müelliflerinden G.V. Vernadskiy'e göre, Moğol İmparatorluğunun parçalanmasından sonra da yine devlet ricalinde Moğol İmparatorluğu mefkûresi hâkimdi. Özbek Han, Çin'de hüküm süren Yuan sülâlesinin varislerindendi. Çinde mühim hissesi vardı. Burada geniş araziye sahipti. Her sene buradan muayyen bir miktar geliri vardı. Buna mukabil kendi halkından Çin İmparatorluğu ordusuna bir miktar askerî yardım vermek mecburiyetinde idi. Bu yardım Yas (Alan) ve Ruslardan ibaret muhafız kuvveti idi. Özbek Han'ın gönderdiği bu muhafız kuvvetinin Çin'ce adı "Syüan çjun Ulosı xuvey Tsin tsiyun"¹²² Bu rus alayının bulunduğu kamp Pekin'in kuzeyinde olup, bunlara toprak ve tarım aleti de veriliyordu.¹²³

Ülkenin hudutları ve idarî taksimatı konusunda el-Ömerî'nin *Memâlik al-Ebsarı*'ndan şu bilgiyi ediniyoruz :

"Bu ülkenin Ceyhun tarafından Harizm'i Saganak, Sayran, Tarkent, Cend, Saray ve Macar, Azak, Akçakerman, Kefe, Sudak, Saksin, Ükek, Bulgar şehirleri, Sibir ve İbir eyâleti, Başkırt, Çulman; Çulman'dan sonra Sibir ve İbir eyâleti hududu Hatay ili hududuna muttasıl olur. Denir ki, Bakû şehri, Şirvan ülkesi şehirlerinden birisidir. Türklerin Demirkapı oradadır. Bakû şehriden dedikleri Bâb el-hadid ibaret olan Demirkapı'dan Sibir ve İbir tarafından Hatay ili hududuna kadar kervan yürüyüşü ile tam beş aylık yoldur. İşte bu ülkenin uzunluğu; Ceyhun nehrinden Tuna nehrine kadar olan yerlere denilir. Seyhun, Ceyhun, Tuna, İtil, Yayık, Ten, Turla nehirleri meşhur büyük nehirlerdir. Seyhun'dan Tuna'ya kadar dört aylık yol vardır. Seyhun ile Ceyhun arası 15 günlüktür. Ceyhun'dan Yayık'a kadar 15 gün, Yayık'tan İtil'e kadar 10 gün, İtil'den Ten'e kadar bir ay, Ten'den Turla'ya

122 Manası: Sadık Ruslardan müteşekkil muhafız alayı.

123 G.V. Vernadskiy, Opit istorii Yevroazii, 96

kadar 10 gün, Turla'dan Tuna'ya kadar bir ay sürer. Ceyhun ile İtil Kulzüm Denizine¹²⁴ akar, Seyhun kamışlık ve kum arasında akar. Cend nehrinin altında üç günlük yol tutar, burada kol yapar. Zikrolunan nehirlerden geri kalanlar Umnan denizine akar. Bu ülkedeki yedi nehir budur. Buradan Seyhun ve Ceyhun, Maverünnehir ülkesine muttasıl olur. Ben derim ki, doğrusu Ceyhun yüz fersah kadar Tuzlu göle akar, oraya Şaş nehri de dökülür. Ceyhun'un Kulzüm Denizine aktığını zanneden yanılmıştır. Bu da gölün büyüklüğünden ileri gelir. —Ceyhuşan ile Şaç'ın döküldükleri yer arasında on günlük mesafe vardır. Bu göl Harizm gölü diye maruftur, ortasında Çakır dağı vardır ki, orada su donar, hatta yaza kadar kalır. Erbili dedi ki, meşhur şehirlerden biri Bulgar şehridir. Onun en kısa gecesi dört buçuk saattir. Hasan Rumî der ki, ben Bulgaristan'¹²⁵da muvakkit olan Mesut'tan sordum. O bana şöyle dedi: Biz bunu rasat aletleriyle denedik, tahmini olarak dörtbuçuk saat bulduk ki, bu miktar orada en kısa gecedir. Akgöl şehrine gelince onu da denedik. En kısa gecesini üçbuçuk saat bulduk ki, Bulgar şehri gecesinden bir saat daha kısadır.”¹²⁶

Altınordu'nun belli başlı şehirlerinin bir listesi, o şehirlerde basılıp zamanımıza kadar intikal eden sikkelerin yardımı ile tanzim edilmiştir. Sikkelerin mühim bir kısmı Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında basılmış olmakla beraber, az bir kısmı da daha evvel veya daha sonraki devirlerde basılmış bulunmaktadır. Daha önce orada sikke basıldığına göre, Özbek ve Canıbek Han'lar zamanında da bu şehirler mevcuttur, demektir. Özbek ve Canıbek Han'lardan sonra basılan sikkelere gelince. Bunların tespit edilebilen en geç tarihlisi "Rucaan 1417" dir. Diğerleri umumiyetle XIV. Asrın son yarısındadır. Bu şehirlerin de Özbek ve Canıbek Han'lar zamanında mevcut olduklarını tahmin ediyoruz. Zira bir şehrin teessüsü herhalde uzun zamana muhtaçtır. Hele orada veya oranın adına sikke basılabilmesi için o şehrin oldukça eski, hiç olmazsa asırlık, bir maziye sahip olması gerekir. Bu hususları belirttikten sonra şehirlerin isimlerini sırayla zikredebiliriz (Yanlarındaki tarihler sikkelerin basılış senelerini gösterir):¹²⁷

124 Kulzüm Denizi : Hazar Denizi.

125 İdil havzasında, VII-XV. yüzyıllar arasında devam eden bir Türk Devleti.

126 İbn Fadlullah al- Ömeri'nin *Mesalik al-ebzar fi memalik al-ensar* adlı kitabından nakleden W. De Tiesenhausen (Tercümesi İsmail H. İzmirli), *Altınordu Devleti Tarihi: 2. cilt Merinler*, 378-379

127 *İstoriya Tatarii v materialah i dokumentah*, 57

Şehir isimleri	Sikkelerin üzerindeki tarih	Şehir isimleri	Sikkelerin üzerindeki tarih
1. Azak	1328-1394	14. Ordu	1364-1414
2. Batscin	1352-1353	15. Ordu-i cedide	1385-1403
3. Bakû	1388-1389	16. Ordu-Bazar	1412-1413
4. Bulyar	1292-1293	17. Rucaan	1417
5. Bulgar	1240-1420	18. Saray	1310-1404
6. Bolistan	1351-1567	19. Saray-ı cedide	
7. Derbent	1388-1389	120. Saraycuk	
8. Kırım	1339-1392	21. Sıgnak-ı cedid	
9. Kırım-i cedide	1383-1384	22. Tebriz	1357
10. Macar	1310-1311	23. Ükek	1306-1307
11. Macar-ı cedide	1372-1373	24. Hacı-Tarkan, Tarhan	3215-1408
12. Mahmud-âbâd	1387-1389	25. Şabraş	1386-1389
13. Muşşi	1318-1355	26. Şamahı	1387-1389

Saray şehri hakkında İbn Battuta bize şu bilgiyi veriyor:

"...Daha sonra, Özbek Han'ın başşehri, Saray Berke diye de adlandırılan Saray şehrine geldik. Sultan'ı (Özbek Han'ı) ziyarete gittik. Yolculuğumuzun nasıl geçtiğini sordu....."

Saray şehri gayet güzel ve büyük bir şehirdir. Bir ovada kurulmuş olan bu şehir çok kalabalıktır. Güzel çarşıları ve geniş sokakları vardır. Şehri görmek için ileri gelenlerden birisiyle şehri atla dolaştık. Kaldığımız yer şehrin bir ucundaydı. Sabah erkenden yola çıktık, şehrin öbür ucuna, öğte saatinden sonra ancak varabildik. Orada namaz kılıp, yemek yedik. Akşam güneş batarken eve dönebildik. Bir defa da şehri genişliğine, gidiş dönüş yarım günde katettik. Şurası da kayde değer, bu şehirde evler birbirine bitişiktir, aralarında bahçe, harabe halinde yerler yoktur.

Cuma namazı kılmak için başlıca onüç adet cami vardır. Diğer camilerin sayısı ise çok yüksektir. Saray şehrinde çeşitli milletlerden insanlar otururlar. Başlıcaları şunlardır :

- 1- Moğollar, oranın yertisi ve memleketin sahibidirler; bir kısmı müslümandır.
- 2- Aslar (Osetler) müslümandırlar.
- 3- Kıpçaklar
- 4- Çerkezler
- 6- Rum'ar. Bütün bun ar (Kıpçak, Çerkez, Rus, Rum) hristiyandırlar. Her topluluk ayrı bir mahallede oturur ve kendi çarşıları vardır. ... Sultan'ın sarayının adı "Altıntaş" tır. "128

el-Ömeri, Saray'ı şöyle anlatır :

"Bir adı da Turan Çayı olan İdil'in kenarındaki Saray şehrini Berke Han kurmuş-
tur; sursuzdur. Zemini kumluktur. Han'ın bulunduğu yer ise Saray'dır. Saray'ın
üzerinde altından yapılmış iki Mısır kantarı ağırlığında hilâl vardır. Saray duvar-
larla ihata olunmuştur. Emirlerin ikamet ettiği ev ve köşkler sarayın çevresindedir.
İdil'in büyüklüğü Nil'den üç defa daha fazladır. Üzerinde gemiler vardır. Bu gemi-
lerle Rus ve Siaviara giderler... Saray'ın içinde büyük binalar ve hamamlar vs.
vardır. Heryerden buraya mal gelir. Şehrin ortasında çaydan bir kol vasıtasıyla
getirilmiş olan bir ark vardır. Bu su, iş için kullanılır. İçme suyu çaydan toprak
sürahilerle alınır. Onları arabaya sıralarlar. Araba ile şehire satmaya götürürler.
Saray-Harizm şehirleri arası birbuçuk aydır. Bunlar arasında Hive ve Mutlukent
şehirleri vardır." 129

B. Özbek ve Camibek Han Devrinde Altınordu'da Halkın Yaşayışı ve İçtimâl Sınıflar

Altınordu halkı yalnız göçebe kabilelerden ibaret değildi. Yerleşik hayata
intibak eden kavimler de mevcuttu. Fakat bunlar azınlıkta kalıyorlardı. Halkın
büyük bir kısmı stepelerde "alaçık"¹³⁰ denen çadırlarda yaşarlardı. At, İnek, koyun
eti yerlerdi. Uzun sefere çıkacakları zaman etleri, atlarına eğerinin alt kısmına
koyarlardı. Bu burada uzun müddet durabilirdi. Zamanla pişmiş bir vaziyete
gelirdi. Yani pişmeye ihtiyaç görülmeden çiğ yenilirdi. Başka türlü büyük akıncı
bir ordu beslemenin imkânı yoktu. Herkes bu şekilde kendi yiyeceğini kendisi te-
min ederdi. Bazıları da çiğ etleri toprağa gömerler, bu da burada aynı şekilde piş-
miş bir vaziyet alırdı. Bozulmadan uzun müddet bu şekilde muhafaza etmiş
olurlar, seferden dönünce yerlerdi.

Ekinleri azdı. Buğday ve arpa bilhassa azdı. Bakliyat hiç bulunmazdı. Darı
başlıca yemeklerini teşkil ederdi. Suyu ve otlığı bol bir memleketti. Ekildiği za-
man¹³¹ bol mahsul alınırdı. Göçmen oldukları için daha ziyade hayvan beslerler-
di. Bu memleketlerde, Tatarlar tarafından istilâ edilmeden evvel meyva ağaçları
boldu. Zeytin ve portakaldan başka bütün meyvalar mevcuttu. Bilhassa kavunu
çok meşhurdu. Uzun müddet muhafaza edilebilen sarı renkli tatlı cinsi mevcuttu.
Bunu, dilim dilim kuruttukları gibi, bol olduğu zamanda pekmez de yaparlardı.

129 Tiesenhausen'den nakleden *Istoriya Tatarii v dokumentah i materialah*, 55

130 Alaçık, keçeden yapılmış, kalın , hem sıcaktan ve hem de soğuktan muhafaza eden bir nevi
çadır

131 Göçmen oldukları için her zaman ekemezlerdi.

Bütün bu meyveler tatarlardan önce oranın ahalisi tarafından yapılmış ve onlara tevarüs etmiş şeylerdi. Sebze ve beyaz bal da bu civarda boldur.¹³²

Özbek ve Canıbek Han'lardan yarım asır sonra Venedik Cumhuriyetinin Ten nehri ağzındaki "Tan" kolonisinde bulunan İosafata Barbaro, bize Altınordu'daki sosyal durum hakkında çok enterasan malûmat verir. Birkaç sene içinde sosyal olayların değişmemiş olabileceğini, değişebilmesi için uzun yıllar geçmesi gerektiğini düşünerek İosafata Barbaro'nun intibalarından mevzumuzla ilgili olan kısımlarını özetliyoruz:

"Benim gibi görmeyen bir kimse o memleketin nasıl geçindiği sorusuna tatmîn edici cevap veremez. Ben gözümlle gördüğüm, şahit olduğum için sahih olarak, diyebilirim." dedikten sonra şunları nakledele :

"Şubat ayında bütün orduda herkesin duyabileceği şekilde ilân edilir ki, herkes ekin eksin. Buldukları yerden iki günlük mesafedeki yerlerde bütün aile efradı veya birkaç kişi ile, hayvanlarıyla beraber arabalarına tohum doldurarak tayin olunan yerlere giderler. Ekin ekmek için Han tarafından şöyle emir olunur: "İstiyenler Mart ayının filân gününde çoluk çocuk akrabalariyle ekin için gidecekler". Orada ekin ekilir, ekin işi bitene kadar kalınır. Bu esnada, nasıl bir anne çocuklarını uzağa gitmesinler diye korur, onlara göz kulak olursa, Han da ekin ekmeye gidenleri korur, dört günlük mesafeden daha öteye gitmesinler diye nezaret ederdi. Mahsul yetistikten sonra herkes arabaları, hayvanları ve lüzumlu eşyalarıyla ekin biçmeye giderler, sanki kendi toprakları imiş gibi. Toprak fevkâlede muhsuldardır. Buğday çok iri ve bazan bire elli, darı ise bire yüz verir. Bazan ekin o kadar fazla olur ki, buğdayı nereye koyacaklarını bilemezler, olduğu yerde bırakırlardı".¹³³

Altınordu'da halkın başlıca gıdalarından biri de etti. Et burada çok ucuzdu. At keserlerdi. Bozkırda yaşayanların arasında et satılıp alınmazdı. Onların gıdası umumiyetle av etleri, süt, piy¹³⁴ ve darıdır. Bir hayvan hastalanıp ölüncü onu keserler, bir kısmını kendileri yerler, diğere bir kısmını da komşularına verirler. Komşuları da aynı şekilde kendilerine et verirler. Eğer komşusu kendisine et vermemişse, o da ona vermez. Bu bir âdet haline gelmişti.

Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında Altınordu'da halk artık yavaş yavaş toprağa bağlı bir duruma gelmeye başlamıştır. Yine bir kısım halk göçebe durumdaydı. Bunlar da azınsanamıyacak yekûn tutuyorlardı. Fakat günden güne daimî şehirlerde ikâmet edenlerin sayısı çoğalıyordu. İşte bunun neticesi Altınordu'da tarımla uğraşan bir köylü sınıfı doğdu. Köylünün tarım aletini, şehirlinin ev eşyasını, askerinin harp aletini yapan bir zümre vardı. Özbek Han'ın İslâ-

132 İstoriya Tatarii v dokumentah i materialah, 48

133 Aynı eser 49.

134 Piy, iç yağıdır. Bunu yemeklerde kullanırlardı. Don yağı gibi ağızda donmaz.

miyeti Altınordu'da yayması neticesinde, memlekette bir de ulâma sınıfı hâsıl oldu. Bu duruma göre, biz Altınordu'da halkı şu şekilde bir sınıflamaya tâbi tutabiliriz:

- 1- Asker ve memur sınıfı,
- 2- Ulâma sınıfı,
- 3- Zenaatkârlar
- 4- Köylüler
- 5- Köleler ve esirler.

Bunlardan asker ve memur sınıfı en üst tabakayı teşkil ederdi. Devletin ve ordunun mühim mevkilerini işgal ediyorlardı. O devrin en muteber ve müreffeh sınıfıdır. Binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, edigü ve doruga gibi askerî rütbe ve dereceleri vardı. Memurlar arasında da kâtip, gümrükçü, vergi memuru gibi vazife taksimi yapılmıştı.

Ulâma sınıfı, yukarda da bahsettiğimiz gibi, Özbek Han'ın Altınordu'da İslâmiyetin yerleşmesi konusunda gösterdiği gayretlerin sonucu olarak meydana çıkmış bir zümdredir. Kadı, müftü, şeyh, imam, sofu gibi çeşitli din adamları Altınordu'da görülür.

Zenaatkârlar ise, memleketin çeşitli sahalardaki ihtiyaçları giderecek imâlâtta bulunan kimselerdir. Bilhassa Altınordu'da demircilik ve bakırcılık mühim bir yer tutar.

Köleler ve esirlere gelince, bunlar cemiyette en alt tabakayı teşkil ederler, her türlü eziyet ve hakarete mâruz bırakılırlardı. Kaynaklar, esirlere ve kölelere ma'alesef çok fena muamele yapıldığına dair mufassal bilgi veriyorlar. Meşhur seyyah İoana Plane Karpini'den edindiğimiz bilgiye göre esirlerin durumu şöyle idi: Esir ve kölelere çok az yemek ve su verilir. Bazılarına ise efendileri hiç yemek vermezlerdi. Giyimleri de çok fena idi. Belden yukarısı çıplaktı. Ayaklarında deriden bir pantolon vardı. Umumiyetle o da çok eski ve yırtık olurdu. Soğuktan elleri ve ayakları çok zaman donardı. Hatta bu yüzden ölenler olurdu. Efendisi ölünce kölesini de beraber gömerlerdi. Bir müddet o orada aç ve susuz yaşardı. Eğer bu müddet zarfında açlığa ve susuzluğa tahammül edebilirse ikinci ve üçüncü defa da aynı şey tekrar edilirdi. Eğer bu üçüncüde de ölmezse kurtulurdu ki, umumiyetle çok az kişi üçüncü mertebeye dayanabiliyordu.

Esirleri geceleri de uyutmaz, çalıştırılırlardı. Onlara yaptıkları muamele bir hayvana yapılan muameleden farksızdı. İcabında döverler, her türlü hakareti yaparlardı. Bir harp vukuunda ise hepsini öldürürlerdi."¹³⁵

C. XIV. Yüzyılın İlk yarısında Çuçi Ulusunun Ekonomik Durumu.

Sanayî ve Ticarî Hayat. Hayvancılık ve Ziraat.

Altınordu'da memleketin sanayî ve ticarî hayatı, cemiyetin gerekli gördüğü, ihtiyaç duyduğu alanda gelişmiş, bu ihtiyaçları karşılayabilme gayesini gütmüştür. Türk ve Moğollar gayet harpçi bir kavimdi. Ömürlerinin mühim bir kısmı at üstünde geçirdi. Ava giderler, cenk yaparlardı. Bunların başlıca silâhı ok, yay, mızraklı. Onların bu ihtiyaçlarına cevap verecek demirci dükkânları lâzımdı. Demiri işlemeleri gerekiyordu. Bu sebeple demircilik sanatında ileri gittiler. Kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra başka komşu ülkelere de sattılar. Saray Berke'de madencilik zenaatı bulunduğu aşikârdır. Bütün şehir ve köy halkının ihtiyacını gidermek için lüzumlu demir malzemeyi yaptılar. Meselâ, bel, balta, tırmık, çekiç, testere, orak, nal, bıçak, gem, üzengi, çivi, menteşe, makas, çeşitli kilit, olta, zincir, muhtelif silâhlar vesaireyi yapıyorlardı. Saray Berke'de bakır eşya imâl edecek maden atölyeleri vardı. Arkeolog Treşçenko'nun muhtelif zamanlarda bulunmuş olduğu tabaka halindeki bakır levhalar bunu teyit eder. Bu pirinç ve bakır eşyanın bulunduğu kalıntılar arasında şamdan, sürahi, fincan ve tabak gibi ev eşyası da bulunmuştur. Bütün bunlar ispat eder ki, o devirde Altınordu'da büyük bir demir ve bakır sanayii mevcuttu. Bu da çok sayıda zenaatkâr ve külliyetli miktarda paranın burada tedavülde bulunduğunu, dolayısıyla ticaret ve sanayiin çok gelişmiş olduğunu gösterir.

1922 de Prof. Ballod ve Treşçenko, Saray şehrinde yaptıkları kazıda kiremit ve kerpiç sobalar bulmuşlardır. Ayrıca 24x24x4,5 cm. eb'adında kırmızı, pembe ve sarı renkte kervansaray, cami, medrese, mezar v.s. inşaatında kullanılan kerpiçler bulmuşlardır. Bunların köşeli, sulama işlerinde kullanılan mavi, beyaz, yeşil renklerde ve nakışlı şekilleri bulunmuştur. Yine bu kazıda büyük kırmızı, sarı, beyaz ve mavi renklerde süs için kullanılan nakışlı mozayıklar da çıkmıştır. Yine çeşitli renk ve şekillerde muhtelif ihtiyaçlar için kapkacak bulunmuştur. Şüphesiz çok sayıda bulunan bu eşyaların hepsi Saray şehri için değildi. Mühim bir kısmı da ihraç için, dış ticaret gayesiyle, yapılmıştı. Adeta bir sanayi haline gelmişti. Saray'da kullandıkları malzemeden ve üslûplarından belli olan Kırım, Suriye ve Mısır'dan gelen ustalar da çalışmışlardır. Şurası muhahkaktır ki, Saray'da seramik ve maden sanatı bu devirde mühim bir yer işgal eder.

Fakat dokuma sanayii alanında bunun aksi olmuştu. Bu sanat kolunda Altınordu geri kalmış bir durumdadır. Treşçenko'nun kazılarında anlaşıldığına göre burada terzihaneler vardı. Fakat İdil boyu güneyinde ipek ve dokuma sanayii yoktur.

Yine Treşçenko'nun kazıları bize bu ülkede deri, gön işleme atölyelerinin mevcut olduğunu gösterir. Altınordu'nun komşuları, Kıpçak ve Tatarlar ham deriyi işlemek üzere buraya getirirlerdi.¹³⁶

Rus tarihçisi F.V. Ballod "*Stariy i noviy Saray-Stolitsa Zootoy Ordı*" adlı kitabında yeni Saray'daki hidroteknik tesisat konusunda şu bilgiyi verir:

"*Saray'ın ikinci merkez mahallesinden kuzeye, beşinci mahallede birkaç havuz vardır. Bunlar suyu büyük iki kanala bağlı bulunan sırttaki su barajından alıyorlar. Havuzlar sırtın yamacında kazılmıştır. Bunlar kademe kademe, yani her havuz yukardakinden aşağıda bulunur. Bu şekilde dört kattır. Yani dört basamaklı bir merdiven şeklindedir. Aşağıdan sayarken birinci sırada iki, ikinci sırada üç, üçüncü sırada beş, dördüncü sırada ise dört tane havuz vardır*".

Burada Prof. Ballod havuzlara dair geniş teknik malûmat verdikten sonra şöyle devam eder.:

"*Eğer Kalkut'tan gelen su kâfi gelmezse beşinci mahallenin su deposu ihtiyacı giderir. Fazla gelen suyu tali kanallar vasıtasıyla Ahtub'un yedinci mahallesindeki bahçelere akıtırdı. Bu hidroteknik teşkilâtın mükemmel oluşu, bizi tam manasiyle hayrete düşürür. Eğer bunlar hakikaten Özbek ve halefi Canibek zamanında yapılmışsa Altınordu başşehri ve mühendisleri ile övünebilir.*"¹³⁷

Yukarıdaki malumat bize Altınordu'nun teknik alanda ne kadar yüksek bir seviyeye ulaştığı hakkında fikir verebilir.

Bu devirde Altınordu'da ticaret, bilhassa hayvancılık üzerinde idi. Kaynaklardan öğrendiğimize göre Altınordu dahilinde ucuzluk hüküm sürmekteydi. Bu, hayvan alım satımında olduğu gibi, tarım alanında da böyledir. Meselâ yüz ritl¹³⁸ buğday 225 dinara satılır. Mercimek te aşağı yukarı aynı fiyatta idi. Arpa ve darı ise iki dinara satılırdı. Hayvan fiyatları da memleket dahilinde çok ucuzdur. En iyi atın fiyatı elli-altmış dirhemdir.¹³⁹ Altınordu'da çok bol olan bu hayvanlara daha az olan ülkelere fiyatı ile satılırdı. Bunlar beşbin-altıbin atlık sürüler halinde götürülürdü. En kötüsünün fiyatı yüz dinar, en iyisi ise beşyüz dinara satılırdı. Bu fiyatlar aşağı yukarı dahildeki fiyatların on misli idi.¹⁴⁰ Altınordu öküzlerinden mühim bir kısmı da daha önce adı geçen İosafata Barbaro'nun ifadesine göre, İtalya'da satılırdı. Buraya da Lehistan, Eflak, (Erdel, Transilvanya) Almanya tarafından getirilirdi. İtalyan mezbahalarında kesilen öküzlerin hemen hepsi buradan alınırdı.¹⁴¹ Yine İosafata Barbaro, Altınordu'dan gönderilen tek ve çift hörgüçlü develerin İran'da 25 dükat¹⁴² tan satıldığını zikreder.¹⁴³

137 Prof. F.V. Ballod, *Stariy i Noviy Saray-Stolitsa Zolotoy Ordı*, 21-22

138 1 Ritl = 330 gram

139 Dirhem, XIV. Asırda Altınordu'da ağırlığı 1.45 gr. gümüş paradır.

140 *İstoriya Tatarii ve materialah i dokumentah*, 49

141 İosafata Barbaro'dan nakleden *İstoriya Tatarii v materialah i dokumentah*, 60

142 Dukat, İtalyan altın parasıdır ve bütün şarka yayılmıştır. XII. Asırda İtalya'da basılmaya başlamıştır.

143 *İstoriya Tatarii v materialah i dokumentah*, 60

Altınordu'da hayvancılığın müstesna bir mevkiî vardır. Halkın çoğunluğu göçebe olduğundan hayvancılık yaparlardı. Herkes kudretine göre at ve diğer hayvanlardan yetiştirirdi. Bir kişinin altı bin, hatta onbin atı olduğunu İbn Battûta zikreder. İbn Battûta atçılık konusunda şunları yazar:

"Burada o kadar fazla at vardı ki, bunlardan bazıları başıboş kalıyor. En iyi atın fiyatı elli-altmış dirhemdir. Aynı atlar Mısır'da akadış adıyla meşhur olan atlardır. Türkler bu atları yerler. Bizim yerde koyun ne kadar bol ise, orada da atlar o kadar boldur. Hatta daha fazladır. Her Türk'ün böyle birkaç atı olur. Türklerde şöyle adet vardır ki, kadınların bindiği araba kol kadar bir ağacın ucuna bağlanmış ve arabanın köşesine konulmuş küçük bir keçe bulunur. Bunların bir tanesi bin atı gösterir. At besleyen Türklerde bu âdettir. Her bin ata böyle bir parça âzımdır. Ben gözümle gördüm ki, böyle on tane parça vardı. Bu atları satış için Hindistan'a götürüyorlardı. Her kafilede altıbin ve daha fazla at olurdu. Ortalama bir hesapla her satıcının 100-200 atı olurdu. Her elli ata bir bir çoban kiralanırdı. Koyunu nasıl çoban otlatırsa, onlar da atları öyle otlatırlardı. Bu çobanlara "Ulakçı" denirdi. Elinde uzun çomağı olurdu. Atlardan birine binerdi, bir atı yakalamak için, yakalayacağı atın karşısına gelip dururdu. İpi onun boynuna atıp kendine doğru çeker, onun üstüne atlar kendi bindiği atı bırakırdı. Sind toprağında Şaşmakar denilen yerde her ata yedi dinar gümrük alınırdı. Multan¹⁴⁴ da mal satarken muayyen gümrük parası alırlar. Tüccarlar gümrük parası vermekle beraber büyük kârla dönerlermiş." ¹⁴⁵

Altınordu ahalişi göç etmediği yıllarda tarımla uğraşırdı. Bu topraklar tatarlar tarafından istilâ olmadan evvel burada meyva ağaçları , üzüm, nar, ayva, elma, armut, şeftali, erik ve ceviz ağaçları; Kıpçaklarca, "batcuk", Rusların "baklacan", Azerilerin ise "badıncan" dedikleri pathıcan bulunurdu. Yukarıda da söylediğimiz gibi Altınordu halkı ziraatten çok hayvancılığa önem veriyordu. Bu saydığımız meyva ve sebzeler ise oraların eski sâkinleri zamanından kalmadır.

144 Multan Sind eyaletinin başşehridir.

145 Tiesenhausen, 286-287

VI.

SONUÇ

İncelediğimiz Özbek ve Canıbek Han'lar zamanında Altınordu Devleti en parlak devrini yaşamıştır. Bu hususta kaynaklar müttefiktirler. Hanların takip ettiği siyasetin, Altınordu Devleti'nin istikbali üzerindeki etkileri nasıl olmuştur ve genel olarak hasıl olan diğer sonuçlar nelerdir? Bu sorulara kısaca cevap vermek gerekirse; Özbek ve Canıbek Han'ların dirayetli idareleri Altınordu Devleti'nin yıkılışını bir müddet geciktirmiştir. Diğer taraftan Hanların önceleri Ruslara bir lütuf olarak müsamaha göstermeleri, Rusların ileride büyük devlet olarak gelişmelerine zemin hazırlamıştır.

Rusların bir devlet olarak teşkilatlanabilmeleri, Özbek ve Canıbek Han'ların takip ettikleri siyasetin neticesinde mümkün olmuştur. Bu, üzerinde dikkatle durulmaya değer bir sonuçtur. Rus knezleri Altınordu'ya tam bir sadakatle bağlıydılar. Rus tarihçisi Karamzin bu durumu şu cümle ile belirtiyor: "*Bizim knezler, bu vahşilere köle gibi tâbi olmuşlardır.*"¹⁴⁶

Hakikaten Özbek ve Canıbek Han, knezlerden her talip ettiği şeyi elde edebiliyorlardı. Knezler sık sık değerli hediyelerle han'ı ziyarete gelirler onun desteğini, sevgisini kazanmaya çalışırlardı. Özbek ve Canıbek Han ise etrafındakilerinin tesiri ile onlara bir ihsan kabilinden bazı haklar ve yardım ederdi. Murat Remzi, Özbek Han'ın etrafındaki bir zümrenin onun merhametini nasıl kötüye kullandıklarını şöyle anlatır :

"...Tatarlar bedevi ve medeniyetten mahrum bir millettir. Ruslarla münasebetlerinden sonra, Avrupa'dan medeniyet aldılar ve rahatın medarı olan altın ve gümüşe sahip olmaya çalıştılar. Tatar beyleri Rus knezlerine Özbek Han'ın merhametini altın ve gümüşle satarlardı. Bazı Rus beyleri Tatar Emirlerine rüşvet ve hediyeler vererek bazı beylikler veya toprak elde ediyorlardı."¹⁴⁷

Altınordu Devleti , Özbek Han zamanında islâmiyeti kabul etmiştir. Daha Berke Han zamanında, 1262 yılında, Emir Celaleddin İbn el-Kadı ve Şeyh Nu-

146 N. M. Karamzin, Gasudarstva Rossiskago, III, 190.

147 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 555

reddin Ali isimlerinde iki elçi Mısır'a gönderilmiş ve islâm dinini kabul edenlerin adları ve durumları bildirilmiştir.¹⁴⁸

Diğer taraftan hristiyanlarla da dostluk ilişkileri devam etmiştir, 1248 yılı yazında iki kişilik bir Altınordu elçi heyeti Vatikan'a papayı ziyarete gitmiş ve çok iyi kabul edilmişlerdir. Papa da bu elçileri kıymetli hediyelerle geri göndermiştir.¹⁴⁹

Özbek Han'ın başa geçmesinden sonra, 20 Mayıs 1392 tarihinde Toktamış Han tarafından Polonya Kralına gönderilen bir yarlıktan Altınordu hanlarının Polonya'dan vergi talep ettiklerini öğreniyoruz. Hasan ve Tulu Hoca adlarında iki elçi ile gönderilen yarlıkta iki devlet arasında olup bitenlerden bahsedildikten sonra verginin toplanması ve mezkûr iki elçi ile Han'a gönderilmesi talip olunuyor.¹⁵⁰ Bu vesikadan da anlaşılacağı gibi Altınordu Devleti, Polonya gibi bağımsız bir devletten vergi talep edecek kadar kendini kuvvetli hissetmektedir.

Bir devletin sınırlarındaki askerî-siyasî kuvveti, rakip devletin askerî kuvvetine eşit olmalı. Aksi takdirde denge zayıf olanın aleyhine bozulabilir. Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında Altınordu'nun siyasî mücadeleleri daha ziyade güneye teveccüh etmiştir. Bir parça da batıya, doğu Avrupa devletlerine... Güneyde İlhanlılarla devamlı bir mücadele hâli mevcut olmuştur. Bu devirdeki Altınordu-Mısır ilişkileri dostânedir. Mısır'ın arzu ve gayesi Altınordu-İlhanlı arasında harp halinin devam etmesiydi. Böylece Altınordu, İlhanlılarla meşgul olacak, kendisi ile uğraşmaya vakit bulamayacaktı. Bu sebeple Mısır hem İlhanlılarla, hem Altınordu ile yüzlerine karşı dost geçinip, her iki tarafı da idare ediyordu. Hakikatte ise bu iki devletin aralarının açık olmasını kendi menfaatleri bakımından çok arzuluyordu; hattâ zaman zaman bu iki devleti birbirleriyle harbe teşvik ediyordu. Özbek ve Canıbek Hanlar ise, kendileri için asıl tehlikenin nereden geleceğini sezemiyorlardı. Hep İlhanlılar yerine Rus knezleri ile savaşıyorlardı, sonuç herhalde başka türlü olurdu. Altınordu Devleti daha uzun müddet yaşayabilirdi.

Özbek ve Canıbek Hanların dirayetli idareleri , feodal kavgalara son, daha doğrusu ara verdi; böylece , Altınordu Devletinin yıkılışı bir müddet gecikti. Daha Tokta Han zamanında türeyen Nogay adlı birisi, Altınordu'nun başına uzun yıllar dert olmuştu. Özbek Han bunu bertaraf edip, bu kavgalara son verdi ve bu çeşit feodal mücadeleler Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında bir daha zühur etmedi. Fakat, Altınordu Hanlarının himâye ve yardımları ile bir birlik kurarak teşkilâtlanabilen Ruslar, Özbek ve Canıbek Hanların dirayetli idarelerinden sonra Altınordu'da çıkan iç kavgalardan yararlanarak bu devletin yıkılmasına sebep olmuşlardır.

148 V.G., Tiesenhausen *Sbornik Materialov, Attonosyaşçiksyia k istorii Zolotoy Ordi*, 98-99

149 *Monumenta Gemoniae historica scripthres*, XXVIII, 301, 302

150 Berezin, N.İ., *Hanskiye Yarlıki*

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

- BALLOD, F.V., *Stariy i Noviy Saray. Stolitsi Zolotoy Ordı*, Kazan 1923.
- BEREZİN, N.İ., *Hanskiye Yarluki*, Kazan 1850.
- HACI, Abdülğaffar Kırımî, *Umdat el-tevârih*, İstanbul, 1343
- HAFIZ, Ebrû., *Zeyl-i câmi al-tevârih-i Reşidî*, Tahran, 1317
- İBN BATUTA, *Voyages d'İBN BATOUTAH, Texte arabe*,
Terc. C. DEFREMERY ET LE Dr. B. R. SANGUINETTI, Paris 1949
- İBN BATUTA, (Terc. Mehmet Şerif), *Seyahatname-i İbn Batuta*, İstanbul 1333-1335.
- İSTORİYA *Tatarii v materialah i dokumentah*, İnstituta istorii Akademii nauk neşri, Moskva, 1937.
- GREKOW, B. ve İAKOUBOVKSİ, A., *La Horde d'Or et la Russie, La domination tataré aux XIII e et XIV e Siecles de la mer jaune à la Mer Noire*, Paris 1961.
- N.M. KARAMZİN, *Gosudarstva Rosiiskago*, Petesburg, 1892.
- MÛNECCİMBAŞI, (Derviş Ahmed), *Saha'if al-ahbar*, İstanbul 1285 (1868-69).
- PELLİOT, Paul. *Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or*. Paris, 1950.
- al-Remzi, M. Murad, *Talfik al-ahbar ve telhîh al-asar fi vakayı-ı Kazan ve Bulgar ve müluk-ı tatar*, Orenburg, 1908.
- SOLOV'EF, Sergey Mihailoviç, *İstoriya Rossii s' drevneyşih vremn* Petesburg, 1887.
- SPULER, Berthold, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*. Leipzig, 1943.
- TİESENHAUSEN, W. De, (Terc: İsmail Hakkı İzmirli). *Altınordu Devleti Tarihiné ait Metinler*, İstanbul, 1941.
- TİESENHAUSEN, N.G., *Sbornik Materialov otnosyaşcihsya istorii Zolotoy Ordı*, S. Peterburg, 1884.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihiné Giriş*, İstanbul, 1946.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ (Eski İnönü Ansiklopedisi), "Altınordu" maddesi.
- VERNADSKİY, G.Y., *Opit istorii Yevro-Azii*, Berlin, 1934
- YAKUBOVSKİY, A.Y., (Terc: Hasan Eren), *Altınordu ve İnhitatı*, İstanbul, 1955

MİRSEYİT (TANIR) KÖYÜ MEZARLIĞI

Tuncer BAYKARA

Fakültemiz İngiliz Dili ve Edebiyatı mensuplarından Dr. Erdal Birkan, daha önce bir vesileyle gittiği Mirseyit köyü mezarlığında bir takım resimli mezar taşları ve koç heykelleri gördüğünden bahsetmişti. Mahiyetleri hakkında daha etraflı malûmat edinmek için bu kalıntıların daha yakından tetkiki gerekiyordu. Bunun için 17.X.1971 Pazar günü, Fakültemiz Dekanı Prof. Dr. Selâhattin Olcay, Dr. Erdal Birkan ve bu satırların yazarı, Mirseyit köyüne hareket ettik. Güzel bir sonbahar gününde, Hınıs'a takriben 17 km. kala, yolun sağında ve 1 km. kadar içerdeki köye vardık. Köy hayli derin, fakat kayalık olmayan bir vadinin bitim yerine yakındı. Yeri iyi bir kışlak olmalıydı. Köy bugün için küçük sayılabilir. 1965 nüfus sayımı neticelerine göre, 202'si kadın ve 193'ü erkek olmak üzere 395 nüfus ihtiva ediyordu.

Bizi Mirseyit köyünde, köyün eşrafından Hasan Bey misâfir etti. Bu zatın ifâdesine göre, kendi aşiretleri olan Beyhan, daha önceleri Tunceli taraflarında yaşıyordu. Zuhur eden bir hadise dolayısıyla Haydaran aşiretinden Bıyıklı Ahmed adındaki dedeleri buraya gelip yerleşmiştir. Halen akrabaları Tunceli taraflarında olup, iki-üç yılda bir karşılıklı ziyâretler yapılır. Akrabalarından, ayrıca Tercan'da da vardır. Nesillerdenberi gelen rivayetlere göre Beyhan aşireti Akkoynulular'dan idi.

Mirseyit köyündeki mezarlık, bu köyde daha önceden yaşamış başka insanlara ait olmayıp, köyde yaşayanlara âittir. Bize bu mâlumâtı veren Hasan Bey'in dedelerinin mezarları da oradadır. Mezarlık köyün batısındaki yamaçtadır ve eskiden tepenin vâdi ile birleştiği yerdeki harıkın bulunduğu yerlerden başlanmış. Zamanla tepenin daha üst taraflarına doğru ilerlemiş, fakat alt taraftaki mezarlar yok olmuş, yerlerine başka yapılar yapılmıştır. Herhalde bu alt kısımdaki mezarlar daha zengin desen ve taşçılık örneklerini muhtevi idiler. Bugün yeni mezarlar tepenin yukarılarındadır ve halk ölülerini hâlâ da bu mezarlığa gömerler. Mezarlıklar, yâni mezar taşı işleyenler hangi mezara, hangi tür işaret ve desen yapılıcağını kendiliklerinden bilirlerdi. Bu hususta ölünlün yakınları ona herhangi bir direktif vermezlermiş. Fakat son zamanlarda, artık bu tür mezar taşları yapılmaz olmuştur.

Mezarlıkta iki tür mezar bulunuyor. İlki yekpare taş sandukalar olup (Bak. Resim: 1), bunların pek azının kenarlarında desenler var. Bunların baş ve ayak taşları da yok; bunların olacağı yerde iki su çukuru mevcut. Böyle taş sanduka ihtiva etmeyen, biraz kabartılıp kenarları yassı taşlarla desteklenen mezarların baş ve ayak taşları asıl desenler ve şekiller ihtiva etmektedir ve bu ikinci tür mezarlardır. Mirseyit köyü mezarlığındaki bütün mezar taşlarını tek-tek numaralayıp tetkike vaktimiz müsait olmadığı için, ne kadarının taş sanduka, ne kadarının da diğer türden mezar olduğunu söyleyemeyeceğiz¹. Desenli mezar taşları ihtiva edenleri de bir kaç guruba toplamak mümkün. Önce kılıç, kama ve kalkan ihtiva eden mezar taşlarından söz etmek gerektir. Çokluk hep böyle mezar taşlarıdır. Bunlar erkek, yâni savaştıçı kişilerin mezar taşları olsa gerek². Bir başka gurup ta kadımların mezar taşlarıdır. Bunlara da onların meşgalesini yâni dokumacılığını gösteren şekiller konulmuştur: dokuma tezgâhı, şiş, herek ve çatal³. Üzerine aynı zamanda tarih de kazılan, muhtemelen bir kadına âit mezar taşı desenleri de dikkati çekiyor (Bak. şekil: 2). Desenli mezar taşları içinde şekil: 3'te bir örneği verilen kabartma da dikkati çekiyor. Dr. Birkan bunlar hakkında daha etraflı bir tetkik hazırladığından daha fazla bilgi vermiyoruz.

Mirseyit köyü mezarlığında beş tane de "koyun", "koç" heykeli bu'unuyor. Bunlar beyaz taştan yontulmuşlardır. Aralarında Hasan Bey'in dedesinin amcasına âit bir heykel bilhassa dikkati çekiyor. Bunun üzerine 1292 tarihi kazılmıştır. Bu heykel bilhassa âit olduğu şahsın kimliğinin bilinmesi bakımından çok dikkate değer. Bu tür heykellerin çok olmaması, bunların sâdece bey âilesine mahsus bulunduğunu akla getiriyor ki, bu da tabîi olmalıdır.(Bak. Resim:4; Resim 1 de de ayrı bir koç heykeli var).

Hasan Bey'in rivâyetinden de anlaşılıyor ki, bu köyün kuruluşu nihâyet beş altı nesil öncesine gitmektedir. Tunceli ve Tercan ile akrabalıklarının devam etmesi, birbirlerinden ayrılışlarının daha yeni olduğunu gösteriyor. Mezarlıkta yazıyı nadir ihtiva eden taşların üzerine, bazılarında kabaca tarih de kazılmıştır. Bunlar içinde görebildiğimiz en eskisi 1243/1827-28 e kadar iniyor. Ayrıca 1255, 1828 ve 1292 tarihli taş ve heykellerle 1320/1902 tarihli nisbeten yeni bir mezar taşı da var. Bunlar hemen hep desenli mezar taşlarına kazılmışlardır. Herhalde önemli insanlar olmalı ki, ölümlerini belirten bir tarih konmuştur.

Mirseyit köyündeki bu mezarlık, görülüyor ki nisbeten yenidir ve ancak XIX. yüzyıl başlarına kadar iniyor. Fakat yüzyılımızın başlarını gösteren taşlar, bir geleneğin yakın zamanlara kadar devam ettiği gerçeğini ortaya koyuyor. Bize söylediklerine göre, artık böyle taşların pahalıya çıkması ile taşçılar bu cins taşları

1 Mezarlığın umumî görünüşü için bk. Resim : 2

2 Bu türden yaygın bir örnek için bk. Resim : 3.

3 Işık durumu müsait olmadığı için fotoğraf başarılı olmadığı; deseni için bk. Şekil : 1

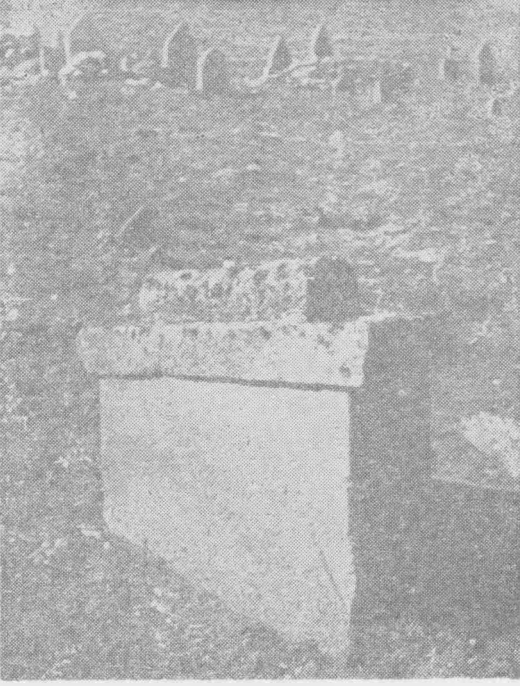
yapmaz olmuşlardır. Fakat bunun kesin terkediliş tarihini tesbit güçtür. Tepenin üst taraflarında lâtın harfleriyle yazılan mezarlardan, bu âdetin 1930'larda terkedildiğini anlıyoruz.

Mirseyit köyünün etnografik özellikleri de ayrıca tetkik edilmeye değer olabilir. Bu arada bir özellikten de bahsetmek gerekiyor. Köyün ve şüphesiz çevrenin en gösterişli yapısı olan Hasan Beylerin taşın evinin kapısında, takriben 170x80 sm. boyutlarında, yukarısında bir hava boşluğu olan taşın aşağıda nisbeten küçük iki arslan motifi dikkati çekiyor (Bak. Resim: 5). Erzurum ve yöresinin diğer şehirlerinde de büyük yapılarda böyle çifte arslana tesadüf edilmekle beraber bu konakta oluşu, burasının bir bey konağı, idâre yeri olduğunu işâret etse gerektir. Herhalde buradaki çifte arslan motifinin, konağı 1306 /1890 tarihinde inşa ettikleri söylenen Ermeni ustalarıyla bir ilgisi bulunamaz. Bunu, keza dinî bir sembol olarak almak yerine, idâre edilen yer, hâkimiyetin bulunduğu yer olarak anlamak daha uygun olacaktır. Böylesine arslan timsali yakınoğu sanatında çok yaygındır. Fakat, sahiplerinin Akkoyunlu oldukları kendi ifâdelerince muhakkak olan Mirseyit köyü konağının kapısında bulunması, bu motifin karakterini aydınlatmakta önemli bir özellik olabilir.

Bir yandan Yenisey boylarında (bk. Resim: 6), bir yandan da Anadolu'nun böyle ücra köşelerindeki koyun heykelleri, Türk kültürünün en bariz özelliklerinden biridir. Herhalde ilerde Türk kültürünün çeşitli yönlerini böyle maddî kültür unsurlarının tetkiki ile aydınlatmak daha da mümkün olacaktır.

MİRSEYİT (Tanır) KÖYÜ MEZARLIĞI

I

Resim 1

Resim 2

MİRSEYİT (Tanır) KÖYÜ MEZARLIĞI

II

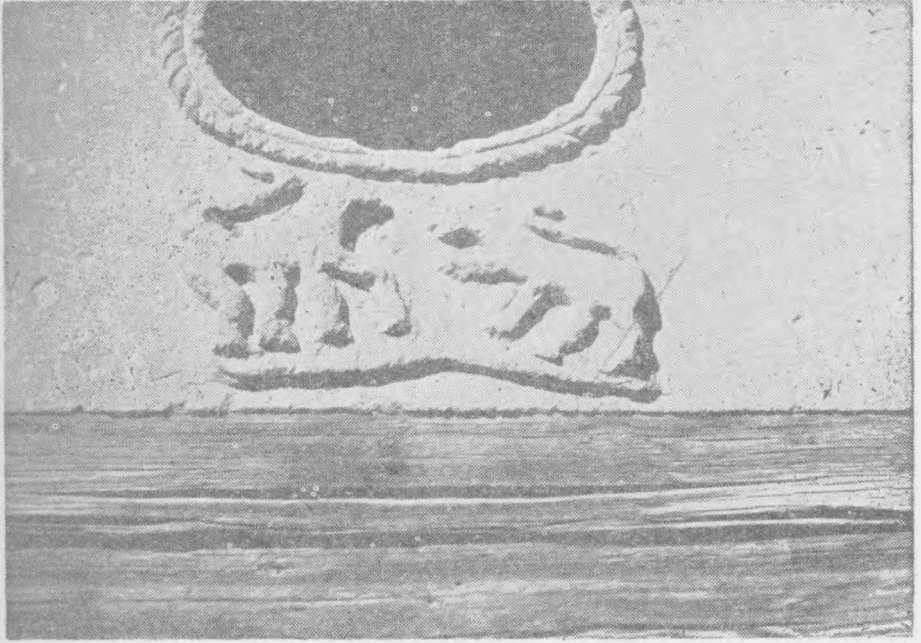
Resim 3

Resim 4

MİRSEYİT (Tanır) KÖYÜ MEZARLIĞI

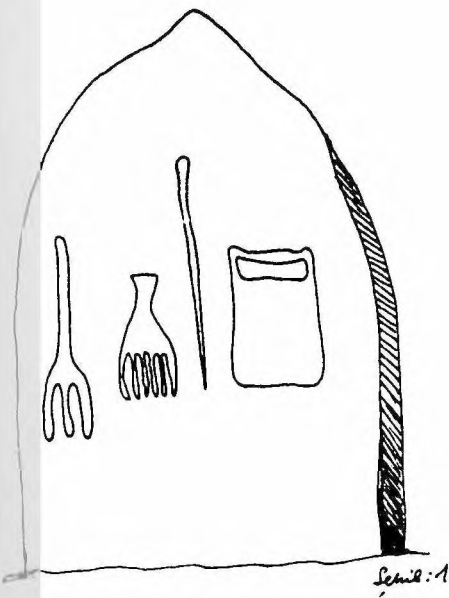
III

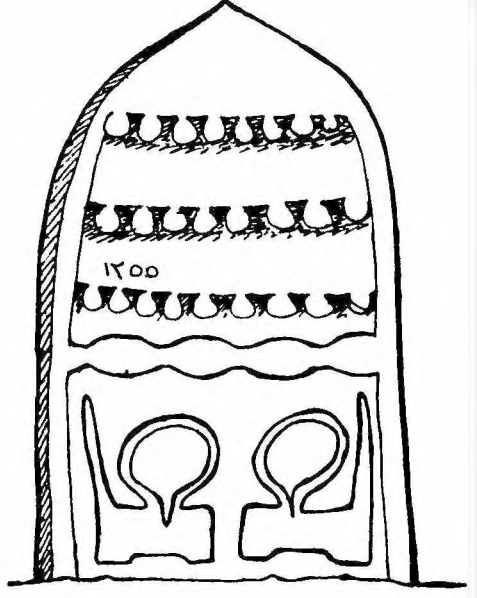
Resim 5

MİRSEYİT (Tanır) KÖYÜ MEZARLIĞI

IV

Şekil 1

Şekil 2

Şekil 3

ARAPKİR'DE OSMANLI ÖNCESİ DEVİRDEN BİLİNMEYEN İKİ ANIT (*)

Rahmi Hüseyin ÜNAL

1967 yılında, Doğu Anadolu'da yaptığımız bir tetkik gezisi esnasında Malatya'dan Divriği'ye giderken Arapkir'e uğradık. Birkaç km. ötede, *Eski Arapkir'* de (1) Ulu Cami adıyla anılan bir harabenin varlığını haber aldık. Eski Arapkir'in kuzeyinde, bugün bahçelik olan yamaçta, bugüne kadar sanat tarihçileriyle seyyahların dikkatinden kaçmış bir zaviyeli - cami ile bir hankâh böyle bulundu

Zaviyeli - Cami

Eski Arapkir'e hakim tepenin doğu yamacında yer alan anıt, kareye yakın bir plana sahiptir. Batı duvarıyla tepenin yamacına yaslanan bina (Res. 1), doğu duvarına açılmış altı pencereden ışık almaktadır (Şek. 1). Pencerele, üçerli iki sıra halinde tanzim edilmişlerdir. Alt sıradaki üç pencere, dıştan silmelerle çerçevelenmiş olup, üst kısımlarındaki atkı taşları üzerine kabartma birer gül-bezek yerleştirilmiştir.

Anıt dıştan muntazam kesme taşlarla kaplanmıştır. Pencere çerçevelerinin inşa edildiği gri renkli kesme taşlar, binanın diğer kısımlarında kullanılanlardan cins ve renk bakımından farklıdır.

Yapısı ve Planı : Anıtta, bir çıkıntıyla tebarüz ettirilmiş, kuzeye bakan bir taçkapıdan girilmektedir (Bk. Şek. 1). Basık bir kemerle örtülü giriş kapısının (Res.2) içinde yer aldığı ana niş, sivri kemerli bir tonoz parçasıyla örtülüdür. Taçkapı çıkıntısının köşelerine, dört adet gömme sütuncuk yerleştirilmiştir. Giriş kapısının üst kısmında iri bir gülbezek yer almaktadır.

(*) Biz makaleyi baskıya verdikten sonra neşredilen Ara Altun'un *Konya'da Bulgur Tekkesi* (Sanat Tarihi Araştırmaları, IV (1971), İstanbul, 1971, s. 49-60) adlı makalesinde, Arapkir Zaviyeli-Camii ve Hankâhı mukayese unsurları olarak zikredilmiş (s. 53), Zaviyeli-Camiin planı da neşredilmiştir (s. 56).

1- Ermenicede '*Arapker*, Ortaçağ bizans kaynaklarında da *Arabrakes* adıyla anılan şehirden eski arap coğrafyacıları hiç bahsetmemektedir. Yalnız İbni Bibi'nin *Vekayinamesi*'nde birçok defalar adı geçer. XI. asrın sonunda selçuklular tarafından fethedilmiş, XV. asır başlarında da osmanlı idaresine geçmiştir. XIX. asır başlarında şehir sakinleri şehri terkederek birkaç km. mesafedeki bağlık bahçelik alana yerleşmişlerdir (Şehrin tarihi hakkında daha fazla bilgi için bk B. Darkot, *Arapkir*, İslam Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1965, s. 553-554).

Bina, çatı örtüsü yönünden iki farklı kısımda mütalaa edilebilir. Doğu kanadı, yarım küre şekilli iki kubbeye (Res.3) (Şek.2,3), batı kanadı da birbirine dik iki tonozla örtülüdür. Cesamet bakımından birbirine hemen hemen eşit olan kubeler, bir taraftan merkezde bulunan bir payeye, diğer taraftan da kuzey, güney ve doğu duvarları üzerine oturmaktadır. İki kubbeyi ayıran destek kemeri, doğu duvarında dikdörtgen kesitli bir çıkıntı halinde zemine kadar devam etmektedir. Doğu duvarındaki dikdörtgen kesitli çıkıntı, pandantifler, kubbeler ve mihrab, zeminden itibaren iki metre yüksekliğe kadar düzgün kesme taşlarla, binanın diğer kısımları da kırma taşla inşa edilmiştir (Res., 3,4,6). Güney duvarına yerleştirilmiş mihrab nişi mukarnaslı bir kavsarayla son bulmakta ve nişi çerçeveleyen şeritlerde kabartma tezyinî örnekler yer almaktadır (Res.5).

Anıtın batı kısmı alışılmamış bir düzendedir (Bk. Şek. 1). Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kısım birbirine dik iki tonozla örtülmüştür. Bunlardan ilki girişe yakın olanı - iki geçitle doğu kısma, bir geçitle de tonozlu kısma açılmaktadır. Bu geçitlerin hepsi birer sivri kemerle son bulmaktadır (Res. 6,7). Batı duvarı içinde dikdörtgen bir niş yer almaktadır. Bu mekanın kuzey duvarına açılmış olan geçit sonradan örülmüştür (Res. 8). Bugün kalan izlerden, aynı duvarda bir ocağın da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey duvarına açılan geçitten, küçük ebadda bir hücreye geçilmekteydi. İntizamsız bir plana sahip olan bu hücre, birbirine dik iki tonoz parçasıyla, aynı eksen üzerinde yer alan diğer iki hücre de sivri kemerli birer tonozla örtülüdür. Kendi aralarında irtibatları bulunmayan bu iki hücrenin (Res.9) ilk hücreyle de irtibatları olmadığı kanısı hasıl olmakla birlikte, kesin bir fikir edinebilmek için hücrelerin önünü kapatan ve temelleri gizleyen yıkıntıların temizlenmesi gerekmektedir. Bugün kesin olarak söylenebilecek tek şey, bu hücrelerin camiye bitişik bir medresenin hücreleri olduğudur.

Binanın kuzey-batı köşesinde bulunan mekan, doğrudan doğruya cami harimine açılmaktadır (Res.7). Bu mekanın güney duvarı kısmen yıkılmış durumdadır.

Tezyinat : Bugün yarı harap bir durumda bulunan taçkapı, özenle tezyin edilmiştir. Profillerinde bir fevkaladelik bulunmamakta, çıkıntılarının herbirinde ikişer adet gömme sütuncuk yer almaktadır (Şek.4). Gömme sütuncukların nebatî örneklerle süslü başlıklarından biri bugün yerindedir ve kaybolan üçü (7) hakkında bir fikir verecek durumdadır (Şek.5). Yerinde kalan bu başlığın tezyininatı, simetrik olarak yerleştirilmiş palmetlerden ve yivli saplardan ibarettir.

Taçkapı çıkıntılarının cephe yüzlerinde, üçer adet tezyini şerit göze çarpmaktadır (Şek.6). Dıştan ilk şerit (A), yivli saplara birbirine bağlanan dört tip rumi ile üç tip palmetten teşekkül eden nebatî unsurlarla bezenmiştir. İkinci şeritteki (B) dört düz kaytan, geometrik bir örgü şeridi meydana getirmektedir. Yine geometrik örneklerle süslü son şeritte de (C), sekiz kollu iri yıldızlardan teşekkül eden devamlı bir örnekten alınmış bir kesit göze çarpmaktadır.

Ana niş içinde yan yüzlerde, iki sathî niş yer almaktadır. Bu nişlerden herbiri, gemi teknesi bir kemerle son bulmaktadır. (Şek. 7). Gemi teknesi kemerin ihata ettiği sahanın iç kısmı, simetrik olarak yerleştirilmiş bir palmet ve dört rumiden teşekkül eden bir nebatî örnekle tezyîn edilmiştir.

Giriş kapısı, dış yüzü geometrik örneklerle süslü basık bir kemerle son bulmaktadır (Şek. 8). Bu örnek, altı kollu iri yıldızlar ve baklava şekillerinden teşekkül ediyor. Giriş kapısının üst kısmındaki iri gülbezeğin tezyinatı bugün tanınmayacak haldedir. Merkezî bir örneğin kalıntıları zorlukla seçilebilmektedir.

Doğu duvarına açılmış pencerelerden alt sırada yer alan üç adedinin dışta kalan çerçevelerinin üst kısmına birer gülbezek yerleştirilmiştir. Bu gülbezeklerden biri tezyîn edilmemiştir (Res. 10). Hafifçe bombeli bir yüzeye sahip diğer ikisi, yivli kaytanlardan teşekkül eden birer geometrik örnekle süslüdür (Şek. 9,10).

Güney duvarında yer alan mihrab nişinin mukarnaslı bir kavsarayla son bulunduğunu söylemiştik (Res. 4). Mihrab nişi, ikisi kabartma şeritle süslü bir dizi silmeyle çerçevelemiştir (Şek. 11). Bu iki şeritten dıştaki, içlerine nebatî ve geometrik örnekler yerleştirilmiş sekiz kollu yıldızlardan teşekkül ediyor. Bu şeritlerin orta kısımlarında, kabartma birer gülbezek yer almaktadır.

Özellikleri : Bina, kasaba halkı arasında *Ulu Cami* adıyla anılmaktadır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi anıtın plan tertibi ilk nazarda garipsenmektedir. Binanın kuzey-batı ve güney -batı köşelerine yerleştirilen mekanlar, aynı devirden kalan ve ulu cami adıyla anılan diğer anıtlarda rastlanmayan bir tertibe işaret etmektedir. Nasıl ve ne gibi işlerde kullanıldığı iyi bilinen bir ulu camide böyle müstakil bir hücrenin bulunuşu ilk nazarda yadırganıyor. Harime dahil olmadığını kesinlikle ifade edebileceğimiz bu mekanın başka bir görevi olmalıydı. İlk hatıra gelen husus, muhtemelen kubbeli selçuklu medresesi örnek alınarak meydana getirilen ve Prof. S. Eyice'ye göre gezici dervişleri barındırmak amacıyla inşa edilen zaviyeli-camilerle olan benzerliktir (2).

Bu tip camilerin özelliklerini, Sayın Eyice'nin makalesine dayanarak kısaca özetlemeyi faydalı bulduk. XIV. asırdan XVI. asıra kadar uzanan bir devir boyunca inşa edilen bu tip camilerin iki yanına yerleştirilen müstakil mekanlar, bir şehirden ötekine seyahet eden gezici dervişlerin ikâmetine tahsis edilmişti. Bu camiler genellikle, yan yana yerleştirilmiş iki kubbeli mekân, ve bu mekânlardan ilkinin iki tarafına inşa edilmiş, kubbe veya tonozla örtülü müstakil mekânlardan teşekkül etmektedir. Bir duvarında mihrabın yer aldığı kubbeli meka-

2- Yakın zamana kadar bu camiler "Ters T Planlı Camiler" adıyla tanınırdı. Prof. Dr. S.Eyice, İktisat Fakültesi Mecmuası'nda neşredilen makalesinde, bu binaların iki ayrı iş için kullanılmış olduğunu açıkca ortaya koymuştur (Bk. S. Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dini-İktisat Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler*, İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII (1962-63), No. 1-2, s. 3-80.)

nın zemini, binanın diğer kısımlarına nazaran daha yüksekçedir. İki yanda yer alan mekanların ekseriya dışarıyla doğrudan irtibatları mevcuttur. Yine bu mekanlarda rastlanan ocaklar da, harimle bu mekanlar arasında bir yakınlığın bahis konusu olmadığını, buraların ibadete değil ikamete ayrılmış olduğunu açıkça ortaya koyar (3). Genel olarak şehir dışında uygun bir yere inşa edilen bu camilerin ilk örneklerinde (4) minarelerin sonradan binaya eklendiği anlaşılmaktadır (5).

Ele aldığımız binada, kati tarihlendirmeyi mümkün kılacak herhangi bir kitabeye rastlanmamaktadır. Bu durumda anıtı, plan ve tezyinat özelliklerinden hareket ederek tarihlendirmeye çalışacağız. Osmanlı devrinin zaviyeli camileriyle incelediğimiz anıt arasında benzerlikler olduğu ortadadır. Anıtta zaviyeli-camilerin bütün özelliklerini bulmaktayız. Giriş kapısının sağında yer alan mekan, caminin içiyle üç yerden, dışarıyla da bir yerden irtibat halindedir (Bk. Res. 6,7,8). Planda *a* ile gösterilen geçitin ilk inşaatta mevcut olmayıp sonraki bir tamir esnasında açıldığını zannediyoruz. Planda *b* ile gösterilen geçit de yine bir tamir sırasında genişletilmiş olmalıdır. Kuzey duvarına yakın küçük geçit, bu hücrenin binanın diğer kısımlarıyla bağlantısını sağlıyordu.

Binanın güney-batı köşesine rastlayan tonozlu mekanın cami harimiyle doğrudan bir ilgisi bulunduğunu zannetmiyoruz. Bu mekanı caminin hariminden ayıran duvar sonradan kaldırılmış olmalıdır. Böylece caminin iki müstakil hücreye sahip olduğu görülmektedir. Bu durumuyla anıtın, osmanlı devrinin zaviyeli-camilerindeki plan tertibine yakın bir düzende olduğu söylenebilir. Yalnız burada, giriş kapısının solunda yer alması gereken ikinci misafir hücresi, arazinin sert dikliği nedeniyle binanın güneybatı köşesine yerleştirilmiştir.

Binaya bitişik medrese hücrelerinin mevcudiyeti, içerideki hücrelerin medrese hücresi olmadıklarını, ayrı bir özellikleri bulunduğunu açıkça göstermekte ve bu tip binaların gezici dervişlerin ikametine tahsis edilmiş binalar olduğunu ortaya koyan Sayın Eyice'nin tezini kuvvetlendirmektedir.

Yukarıda saydığımız özellikler gözönüne alınırsa ve sadece plan hususiyetleri üzerinde durulursa anıtın ilk osmanlı devrine tarihlendirilmesi gerekecektir. Fakat silmelerin profili, ve bilhassa taçkapının ve mihrabın tezyinatı binanın osmanlı sahası dışında inşa edildiğini açıkça göstermektedir. Nebatî tezyinatlı şeridin örneği (Şek.6) Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin güney eyvanını çerçeveleyen şeritlerden birini (6) ve Yakutiye Medresesi taçkapısındaki ana şeridi (7) yakından hatırlatmaktadır. Gömme sütuncuk başlığı üzerindeki palmeler

3- Bk. *a.g.e.*, s. 6-8

4- Bk. *a.g.e.*, s. 29

5- Bk. *a.g.e.*, s. 9-10

6- Bu süsleme şeridi için bk. R.H.Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region*, Paris, 1968, s. 82, şek. 65.

7- Bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 41, şek. 19-M4

(Bk. Şek.5) helezonlu lobları ve yivli yüzeyleriyle geç devir selçuklu tezyinatının özelliklerini aksettirmektedir (8) . Yukarıda sıraladığımız özelliklere dayanarak anıtı XIV. asrın ilk yarısına tarihlendirmenin mümkün olduğu kanısındayız. Şunu da hemen belirtelim ki bu anıt, osmanlı ülkesinin muhtelif şehirlerinde inşa edilen zaviyeli camilerin, osmanlı sahası dışında inşa edilmiş bilinen tek müte-kamil örneğidir (9)

Hankâh

Ulu Cami'nin 15-20 m. kadar batısında, yerli halkın Hanegâh diye adlandırdığı yarı harap bir bina yükselmektedir. Bina, harap ve gösterişsiz görünü-şüyle hiçbir özelliği olmayan bir yıkıntı niteliği taşımaktadır. Yarı yıkık duvar-larını çepeçevre istilâ eden çalılar, kalan kısmı da gizlemektedir (Res. 11).

Yapısı ve Plânı : Anıt, herbiri sivri kemerli tonozla örtülü, birbirine dik iki kanattan teşekkül etmektedir (Şek. 12). Bu iki kanadın birleştiği yerde dik-dörtgen bir hacim yer almaktadır. Bu ara mekan beyzî bir kubbeyle örtülüdür. Bina, biri kuzey kanadının güney duvarında, diğeri de batı kanadının doğu du-varında yer alan iki pencereden ışık almaktadır. Batı kanadının güney duvarında yarım daire profilli bir mihrabla, mihrabın iki yanında dikdörtgen profilli birer niş yer almaktadır. Yine aynı kanadın batı duvarındaki bir geçitten, basık tonozla örtülü küçük bir mekana geçilmektedir.

İnşa Tekniği : Binanın iç kısmında bazı kesimlerin kesme taş, diğer kısım-ların da moloz taşla inşa edildiği görülmektedir. Tonozların başlangıç kemerleri, pandandıfler ve kubbe kesme taştan (Res. 12), diğer kısımlar da kırma taştandır. Üzeri beyzî kubbeyle örtülü mekanın kuzey ve batı duvarlarında, düzgün kesme taşlarla örülmüş sağır kemerler göze çarpmaktadır. Bu sağır kemerlerin iç kısım-ları kırma taşlarla örülmüştür.

Tezyinat : Anıtın ne iç ne de dış kısmında hiçbir tezyinat izi görülüyor. Bununla birlikte sağır kemerlerin ve tonoz başlangıç kemerlerinin dış yüzeylerini tebarüz ettiren silmeler birer tezyinat unsuru olarak kabul edilebilir. Bugün kıs-men ayakta duran beyzî kubbenin başlangıç noktası da dikine kartuşlar şeklinde bir dizi yuvarlak kaytan parçasıyla tebarüz ettirilmiştir.

8- Geç devir selçuklu tezyinatı hakkında kısa bir bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 99.

9- Prof. Dr. S. Eyice'nin adı geçen makalesinde (Bk. Not. 2) zayıveli-camilere osmanlı öncesi devirden verilen örneklerden hiçbirinin, bu camilerde görmeğe alıştığımız plan tipine sahip olmadığı görülecektir. Konya *Sahip Ata Hankâhı* (678/1279) haçvarî bir plana sahiptir. *Seyitgazi*-dek. *Seyit Battal Gazi Medresesi* de (604, 1207-8) iki kubbeli, kapalı avlulu bir medreseden ibaret. Aynı şey Niksar'daki *Çöreği Büyük Tekkesi* (VIII/XIV. asır) için de söylenebilir. Şu halde zayıveli-camilerin öncüleri arasında sadece Arapkir Zaviyeli-Camii bu tipin klasikleşmiş planına sahiptir.

Özellikleri : Binanın giriş kapısı küçük hacimli olup sivri bir kemerle son bulmaktadır. Bugünkü haliyle bu kapı sonraki bir tamirden kalma ıntıbai uyan-dırmaktadır. Bununla birlikte böyle bir binada mutlaka bulunması gereken a-nıtsal taçkapının nerede bulunabileceğini kesinlikle söylemek oldukça güç gö-rünüyor. Binanın güney-batı köşesindeki basık tavanlı mekanın hangi maksatla inşa edildiği de kesin olarak söylenememekle birlikte bir türbe olabileceği akla geliyor.

Binanın bugün hala *Hanegâh* adıyla anılması manidar görünüyor. Bilin-diği gibi hankâhlar belirli bir tarıkata mensup dervişlerin ikamet ve ibadetlerine tahsis olunmuş binalardı. İzahı gereken nokta, bir zaviyeli - cami olarak kabul ettiğimiz bir binanın (üst kısma bk.) bu kadar yakınında bir hankâha ihtiyaç o-lup olmadığıdır. Meseleye yakından bakılacak olursa böyle bir sakıncanın varit olmadığı görülecektir. Zira Sayın S. Eyice'nin de belirttiği gibi (Bk. Not. 2) zavi-yeli-camiler, belirli bir yerde uzun müddet kalmayan gezici dervişlerin ikametine tahsis edilmiş binalardı. Hankâhlar ise belirli bir çevreden, belirli tarikat ehlinin ikâmet ve ibadetlerine ayrılmıştı.

Tarihlendirme : Osmanlı öncesi devirden kalan aynı kategoriye mensup anıtların belirli bir plân tipine sahip olmadıkları görülmektedir. Bazan bu tip binalarda medrese plânının terkar edildiği de görülür (10) Fakat Tokat'daki bir-kaç anıtta, özellikle bu tip dinî yapılarda kullanılmış ıntıbai bırakan bir plân tipi göze çarpmaktadır. Genellikle bir külliye şeklinde inşa edilmiş bu tip anıtlarda, külliyyeye ait hücreler bir yana bırakılırsa bir kesimi tonoz, kalan kısmı da kub-beyle örtülü uzunlamasına bir mekan görülür. *Sünbül Baba Zaviyesi* (691/1291-92) (11), *Halef Gazi Tekkesi* (691/1291-92) (12) gibi anıtlarda bu tertibe rastlamak-tayız. *Açıkbaş Türbesi* (VIII/XIII. asır) (13) adıyla anılan anıtta da, türbenin önünde yer alan mekanın aynı tertibe sahip olduğu görülmektedir. *Arapkir Han-kâhı*'nda da birbirine dik iki mekan halinde, aynı tertibin iki defa tekrar edilmiş olduğu ortadadır (Bk.Şek. 12).

Kanımızca bir zaruretten çok teknik noksanlıktan ileri gelen kubbenin beyzi şekli ve kırma taş inşaat, Hankâh'ın yakınındaki camie nazaran biraz daha eski olduğuna delil sayılabilir. Ayrıca, bu anıtla benzerliğine işaret ettiğimiz örneklerin hemen hepsinin XIII. asır sonu veya XIV. asır başında inşa edilmiş olmaları, bu anıtı da aynı devire tarihlenmeyi mümkün kılmaktadır.

10- Her ikisi de haçvarî bir plana sahip olan Niksar'daki Çöreği Büyük Tekkesi (bk. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, t. II, Paris 1934, s. 123, şek. 81) ve Konya'daki Sahip Ata Hankâhı'nda (Bk. C.E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, Tarihsiz, s. 115, şek. 227) olduğu gibi.

11- Bk. A.Gabriel, *a.g.e.*, s. 103, şek. 64

12- *a.g.e.*, s. 103, şek. 65.

13- *a.g.e.*, s. 105, şek. 67

DEUX MONUMENTS INÉDITS D'EPOQUE PRÉ-OTTOMANE A ARAPKİR (MALATYA) (*)

par Rahmi Hüseyin ÜNAL

Lors d'un voyage effectuée en Anatolie Orientale en automne 1967, nous avons été obligé d'emprunter la route peu pratiquée de Malatya à Divriği. Pendant la courte halte que nous avons faite à Arapkir située sur notre route, le sous-prefet de la ville nous a parlé d'une Ulu Cami (Grande Mosquée) en ruine à *Eski Arapkir* (Ancienne Arapkir) (1). Nous nous y sommes rendu et y avons constaté la présence de deux monuments inédits qui avaient jusqu'à présent échappé à l'attention des archéologues et même des voyageurs orientaux et occidentaux.

La Mosquée-Zawiya

Structure et Plan : Le monument élevé sur le versant est de la colline dominant Eski Arapkir présente un plan presque carré. Adossé à la colline du côté ouest (Pl. 1), il est éclairé par six fenêtres creusées dans le mur est. Trois de ces fenêtres se trouvent placées à la partie supérieure du mur. Les trois fenêtres inférieures sont surmontées extérieurement d'un linteau decore d'un médaillon et sont encadrées par des moulures.

Extérieurement, le monument est recouvert d'assises régulières. Les assises avec lesquelles sont construits l'encadrement des fenêtres sont d'une couleur gris clair et différent sensiblement des autres parties du mur.

(*) Dans une publication recente de M. Ara Altun (*Konya'du Bulgur Tekkesi*, in *Sanat Tarihi Araştırmaları* IV (1971), İstanbul, 1971, pp. 49-60) la Mosquée-Zawiya et le Hanqah d'Arapkir sont signalés à titre de comparaison (p.53). On y trouve aussi le plan de la Mosquée-Zawiya (p.56)

1- La ville nommée *'Arapker* en armenien et *Arabrakes* dans les sources byzantines du Moyen-Age n'est point citée par les géographes arabes anciens. Mais il en est plusieurs fois question dans le *waqayinama* d'Ibn Bibi. Conquise par les seldjoukides à la fin du XIème siècle, elle fut annexée par l'armée ottomane au début du XVème siècle. Elle fut abandonnée pendant la première moitié du XIXème siècle et ses habitants allèrent s'installer dans leurs jardins potagers à quelques km. plus loin. (Pour plus de détail sur l'histoire de la ville Cf. B. Darkot, *Arapkir*, in *İslam Ansiklopedisi*, t. I, İstanbul, 1965, pp. 553-554).

On pénètre dans le monument par un portail souligné par un avant-corps (Fig. 1). La baie d'entrée surmontée par un arc surbaissé (Pl.2) ouvre dans la niche centrale, recouverte par une section de voûte en berceau brisé. Quatre colonnettes engagées sont placées aux angles de l'avant-corps. Un gros médaillon surmonte la baie d'entrée.

A l'intérieure, le bâtiment présente deux parties bien distinctes: la partie est, est recouverte de deux coupôles hémisphériques (Pl. 3) (Fig. 2,3), et celle de l'ouest de deux voûtes en berceau, perpendiculaires l'une à l'autre. Les deux coupôles hémisphériques de dimensions à peu près égales de la partie est, reposent d'une part sur un pilier central, d'autre part sur les murs nord, sud et est. Une section de pilier encastré dans le mur est, supporte en partie le poids des deux coupôles. Les deux piliers, les pendentifs, les coupôles et le mihrab sont construits en assises régulières jusqu'à deux mètres de hauteur à partir du sol et le reste en moellons (Pl. 4, 6). La niche du mihrab creusée dans le mur sud, est surmontée d'une voussure alveolée et se trouve encadrée par des moulures sur lesquelles sont dessinés en relief deux bandeaux décoratifs (Pl. 5).

La partie ouest du monument présente une disposition curieuse (Cf. Fig.1) Comme nous l'avons déjà fait remarquer elle est recouverte par deux sections de voûtes en berceau brisé, perpendiculaires l'une à l'autre. La première - celle qui est plus proche de l'entrée - communique par deux baies avec la partie est, et par une baie avec l'autre section voûtée. Chacune de ces baies est surmontée par un arc brisé (Pl. 6,7). Une niche rectangulaire est creusée dans le mur ouest. La baie à arc brisé pratiquée dans le mur nord de cette cellule (Pl.8) se trouve actuellement murée. On remarque aussi les traces d'une cheminée qui se situait juste au milieu du mur nord.

De la baie creusée dans le mur nord on pénétrait dans une cellule de dimensions modiques. Elle se compose de deux parties voûtées, perpendiculaires l'une à l'autre et présente des irrégularités dans son plan. Deux autres cellules aujourd'hui en ruine se plaçaient dans le même axe et étaient voûtées chacune d'un berceau à arc brisé. Les deux autres cellules actuellement visibles (Pl. 9) ouvraient directement dehors et n'avaient pas semble-t-il de communication directe avec la première. Un déblaiement partiel des décombres serait naturellement nécessaire pour se faire une idée précise. Ce que l'on peut avancer à coup sûr aujourd'hui, c'est qu'il s'agissait là des cellules d'une madrasa attenante à la mosquée.

La seconde cellule située dans le coin S-O de l'édifice communique aujourd'hui largement avec la salle de prière proprement dite (Pl. 6). On y aperçoit une large brèche dans le mur sud.

Decor : Le portail à demi-ruiné et enseveli dans des décombres est l'endroit le plus somptueusement décoré de l'édifice. Les deux avant-corps au profil ordinaire (Fig.4) possédaient chacun deux colonnettes engagées. Le chapiteau à decor

floral de l'une de ces colonnettes (Fig. 5) est encore en place et peut nous donner une idée sur les trois (?) autres qui ont actuellement disparu. Ce décor se composait uniquement de fleurons disposés symétriquement et reliés entre eux par des tiges curvilignes nervurées.

On aperçoit trois bandeaux décoratifs sur la face de chaque avant-corps (Fig. 6). Le premier bandeau (A) - à partir de l'extérieur - est un bandeau à décor floral, composé de trois types de fleurons et de quatre types de demi-feuilles qui s'entrelacent entre eux au moyen de tiges curvilignes nervurées. Le deuxième bandeau (B) est formé de quatre galons plats nervurés formant ensemble une tresse géométrique. Le dernier bandeau également à décor géométrique (C) est une section prise d'un motif continu et se compose de grosses étoiles à huit branches. De l'entrelacement de ces étoiles naissent de petites étoiles à cinq ou six branches.

Deux niches latérales, plates se situent dans la niche centrale. Elles sont surmontées d'un arc en carène (Fig. 7) à l'intérieur duquel est dessiné un décor formé d'un fleuron et de quatre demi-feuilles disposées symétriquement par rapport au premier.

La baie d'entrée est surmontée d'un arc surbaissée dont l'extrados est décoré d'un motif géométrique (Fig. 8) formé de grosses étoiles à six branches et de losanges. Le décor du médaillon à décor floral qui surmonte la baie d'entrée est aujourd'hui complètement effacé. On remarque à peine le développement de son motif rayonnant.

Les trois fenêtres inférieures creusées dans le mur est, sont surmontées chacune extérieurement d'un médaillon dont l'un se présente sous forme d'un disque plat non décoré (Pl.10). Les deux autres légèrement bombés sont décorés d'un motif géométrique fermé, composé de galons plats nervurés (Fig. 9,10).

Le mihrab creusé dans le mur sud est surmonté d'une voussure alvéolée (Pl.4). Il est encadré par des méplats dont deux sont décorés de bandeaux en relief (Fig. 11). De ces deux bandeaux, celui de l'extérieur se compose d'étoiles à huit branches à l'intérieur desquelles sont dessinés de motifs floraux et géométriques. Au milieu de chacun des trois côtés de l'encadrement, ce bandeau comporte un gros médaillon en relief,

Caractères et Particularités: Le monument appelé communément *Ulu Cami* (Grande Mosquée) par les habitants de la ville présente comme nous l'avons déjà vu une disposition curieuse. Les deux cellules indépendantes qui se situent l'une dans le coin N-O de l'édifice et l'autre à droite de la salle de prière dans le coin S-O diffèrent sensiblement des autres édifices de la même époque connus sous le nom de grande mosquée. On pourrait difficilement s'expliquer la présence d'une cellule indépendante dans un tel édifice dont les fonctions sont bien déterminées et connues. Donc, cette cellule ne faisait sans doute pas partie de la salle

de prière proprement dite et devait nécessairement avoir une fonction à part. On se souviendra des *moquees-zawiya's* de l'époque ottomane (2) nées probablement des madrasas seldjoukides à coupoles et qui servaient d'après le professeur S. Eyice à loger les derviches colonisateurs.

A propos il serait utile de rappeler en quelques lignes les particularités de ce type de mosquée en nous référant à l'article de M. Eyice. Construites dans une période qui s'étend du XIVème au XVIème siècle, les ailes latérales de ces mosquées étaient destinées à loger les derviches qui se déplaçaient fréquemment à travers le pays. Elles se composaient généralement d'un volume central couvert de deux coupoles et de deux autres volumes couvert chacun d'une coupole ou d'un berceau, répartis de part et d'autre de la première coupole. Le plancher du volume dans lequel se plaçait le mihrab était surélevé par rapport au reste de l'édifice. Les ailes latérales possédaient presque toujours une communication directe avec l'extérieur et une cheminée qui indique clairement que celles-ci servaient de logement et non de salle de prière comme on l'a souvent prétendu (3). Ces mosquées étaient généralement construites en dehors des villes sur une hauteur dominante (4) et dans la plupart des premiers exemples le minaret avait été rajouté postérieurement (5).

Date : On ne rencontre aucune trace d'inscription historique qui nous aurait permis de dater le monument avec précision. Il ne nous reste donc qu'à essayer une datation en partant des particularités du plan et de la décoration. Il serait en effet intéressant de noter la ressemblance de l'édifice dans ses grandes lignes avec les mosquées-zawiya's de l'époque ottomane.

Dans le monument qui nous occupe nous retrouvons presque tous les caractéristiques des mosquées-zawiya's. La cellule qui se situe à droite de l'entrée possède trois communications avec l'intérieur et une communication avec l'extérieur (Cf. Pl. 7,8). Nous sommes tenté de penser que la grande ouverture de cette cellule indépendante (*a* du plan), aurait été pratiquée ultérieurement et n'existait probablement pas dans la première construction. La baie indiquée en *b* sur le plan a sûrement été élargie lors d'une refectio postérieure. La petite baie pratiquée à côté du mur nord assurait la communication de cette cellule avec le reste du monument.

2- Ces mosquées étaient jadis appelées "Mosquées au plan en T renversé". Le professeur S. Eyice, dans un article publié dans la Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul fit ressortir clairement la double fonction de ces édifices. (Cf. S. Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler*, in İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII (1962-1963), No. 1-2, pp. 3-80.)

3- Cf. *Ibid.*, pp. 6-8

4- Cf. *Ibid.*, p. 29

5- Cf. *Ibid.*, pp. 9-10

La partie voûtée qui se situe dans le coin S-O de l'édifice, qui sans doute n'avait aucun rapport avec la salle de prière proprement dite a été rajoutée à cette dernière avec la destruction du mur qui la séparait de la partie voûtée. Ainsi la mosquée possédait deux cellules indépendantes de la salle de prière et elle présentait dans son ensemble une réplique exacte des mosquées-zawiya's de l'époque ottomane. La cellule qui devait se situer à gauche de l'entrée a été placée dans le coin S-O à cause de la pente rude du terrain sur lequel est construit l'édifice.

L'existence des cellules attenant à la mosquée montrent clairement que celles qui se trouvent à l'intérieur du bâtiment avaient une destination particulière et étayent à notre avis l'hypothèse de M. Eyice qui voit dans ce type de monument une fonction spéciale; celle de loger les derviches colonisateurs.

D'après ce que nous venons de constater on serait enclin à dater ce monument de l'époque ottomane si l'on ne tenait compte que des particularités du plan. Mais le profil des moulurations et surtout la décoration du portail et du mihrab nous indiquent clairement qu'il s'agit là d'un monument antérieur à cette époque. Le bandeau à décor floral (Fig.6) a une ressemblance frappante avec l'un des bandeaux de l'encadrement de l'iwan sud de la *Madrassa Çifte Minareli* (6) et le bandeau du portail de la *Maarasa Yakutiye* (7) à Erzurum. Les fleurons qui figurent sur le chapiteau de la colonnette engagée (Cf. Fig. 4) offrent toutes les particularités de l'époque seldjoukide tardive avec leur lobe spirale et leur surface incisée (8). Nous pensons donc qu'on pourrait dater ce monument de la première moitié du XIVème siècle. On nous permettra aussi de noter que nous sommes en présence d'un exemple de mosquée-zawiya de l'époque pré-ottomane (9) dont le plan équilibré annonce déjà les célèbres mosquées des différents centres de l'Empire.

6- Pour les dessins de ce bandeau Cf. R. H. Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Région*, Paris, 1968, p. 82, Fig. 65.

7- Cf. *Ibid.*, p. 41, Fig. 19-M4

8- Pour un bref aperçu sur les traits caractéristiques de la décoration seldjoukide Cf. *Ibid.*, p. 99.

9- En effet les exemples pré-ottomans cités pour les mosquées-zawiya's par M. Eyice ne possèdent pas un plan aussi remarquable et aussi proche du schéma traditionnel de ces mosquées. Le *Hankâh de Sahib Ata* à Konya (678/1279) a un plan cruciforme. La *Madrassa de Seyid Battal Gazi à Seyitgazi* (604/1207-8) n'est autre chose qu'une madrasa à cour recouverte par deux coupes. De même pour la *Tekke de Çöreği Büyüğü* à Niksar (VIII/XIVème siècle). Donc parmi les exemples de l'époque pré-ottomane seule la mosquée-zawiya d'Arapkir possède un plan qui permettrait de la dénommer ainsi.

Le Hanqah

A. Quelques dizaines de mètres de la Mosquee-zawiya (Cf. supra) s'élève un autre monument en ruine, désigné actuellement sous le nom de *Hanegâh* par l'imam de la ville (Pl. 11). Son aspect minable et délabré n'offre point d'intérêt et il se présente sous forme d'une ruine quelconque avec ses moellons. Les buissons qui l'ont assailli de tout part masquent presque entièrement ses murs à moitié écroulés.

Structure et Plan : Le bâtiment se compose de deux ailes, recouverte chacune par une voûte en berceau brisé et perpendiculaires l'une à l'autre (Fig. 12). A l'intersection de ces deux corps de bâtiments se trouve un volume rectangulaire recouvert par une coupole ellipsoïdale. Le bâtiment était éclairé par deux fenêtres creusées l'une dans le mur sud de l'aile est, et l'autre dans le mur est de l'aile sud. Dans le mur sud de cette même aile sont creusés deux niches rectangulaires et un mihrab semi-cylindrique. Une ouverture pratiquée dans le mur est, conduit dans un réduit recouvert d'une voûte en berceau surbaissé.

Construction : Intérieurement l'édifice est construit en moellons sauf les arcs de tête des voûtes et les pendentifs de la coupole ellipsoïdale (Pl. 12). Dans les murs nord et ouest du volume recouvert par cette coupole on aperçoit des arcades aveugles appareillées en belles assises régulières dont l'intérieur est construit en moellons comme les autres murs de l'édifice.

Decor : On ne rencontre aucune trace de décor ni à l'extérieur ni à l'intérieur. Il faut cependant signaler les méplats qui soulignent les arcades aveugles et l'extrados des arcs de tête des deux voûtes. Le départ de la coupole, dont il ne reste aujourd'hui qu'un pan de mur, est souligné par un bandeau qui se compose d'une série de boudins placés verticalement en forme de cartouches.

Caractères et Particularités : L'entrée actuelle de l'édifice attire l'attention par son volume réduit et nous laisse croire à une refaçon postérieure. Cependant nous sommes loin de pouvoir préciser l'endroit où devait se situer l'entrée monumentale, c'est-à-dire le portail qu'un édifice de cette importance devait certainement posséder. La destination du réduit situé à l'angle S-O de l'édifice reste douteuse. Nous sommes enclin à y voir un mausolée.

Le fait que le monument soit désigné encore de nos jours sous le nom de *Hanegâh* nous semble significatif sur la destination de l'édifice. Les hanqah's on le sait étaient destinés à l'hébergement et à la prière des dévotés d'une secte déterminée. Il nous reste à expliquer l'existence d'un bâtiment pareil tout près d'une mosquée zawiya (Cf. supra). Mais si l'on étudie le problème de plus près on se rend compte que la question ne se pose même pas. Car les mosquées-zawiya's, comme vient de le dire le professeur S. Eyice (Cf. Note 2) étaient destinées à loger les derviches colonsateurs qui ne fréquentaient pas longtemps le même endroit. Tandis que

les hanqah's étaient réservés aux derviches locaux de la région qui eux étaient sédentaires . Donc le fonctionnement des hanqah's était bien différent de celui des mosquées-zawiya's.

Date : Les monuments religieux de la même catégorie que nous connaissons de l'époque pré-ottomane n'ont pas un plan établi. Ils se confondent parfois avec les madrasas comme dans l'exemple de la *Tekke de Çöreği Büyük* à Niksar (début du VIII/XIVe siècle) (10) et le *Hankâh de Sahib Ata* à Konya (678/1279-80) qui présentent toutes deux un plan cruciforme (11). Mais dans quelques monuments de Tokat on aperçoit un dispositif établi qui semble être le mieux adapté à ce genre d'édifice. A part les cellules qui font partie de l'ensemble du bâtiment on y retrouve une salle oblongue, recouverte par une combinaison de voûte et de coupole dans le *Zawiya de Sünbül Baba* (691/1291-92) (12) et la *Tekke de Halef Gazi* (691/1291-92) (13). Le *Türbe d'Açıkbâş* (VII/XIIIe siècle) (14) quoique désigné par le nom de Türbe (Mausolée) possède lui aussi ce même assemblage de coupole et de voûte placés devant le mausolée proprement dit. Dans le Hanqah d'Arapkir nous retrouvons cette même disposition répétée dans deux directions perpendiculaires l'une à l'autre (Cf. Fig. 12).

La construction en moellon, la forme ellipsoïdale de la coupole qui provient à notre avis d'un manque de technique plutôt qu'une nécessité et la date des exemples qui ont des ressemblances plus ou moins frappantes avec le monument que nous venons d'étudier et qui se placent dans une même époque, sont à notre avis des traits qui rendent possible d'assigner à ce monument une date plus ancienne que celle de la Mosquée, c'est-à-dire la seconde moitié du XIIIe ou le début du XIVe siècle.

10- Cf. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris, 1934, t. II, p. 123, fig., 81.

11- Cf. C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, sans date, p. 115, fig. 227.

12- Cf. A. Gabriel, *Ibid.*, p. 103, fig. 64.

13- *Ibid.*, p. 103., fig. 65.

14- *Ibid.*, p. 105, fig. 67.

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

Res. 1- Kuzeybatıdan görünüş

Pl. 1- Vue prise du N-O

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

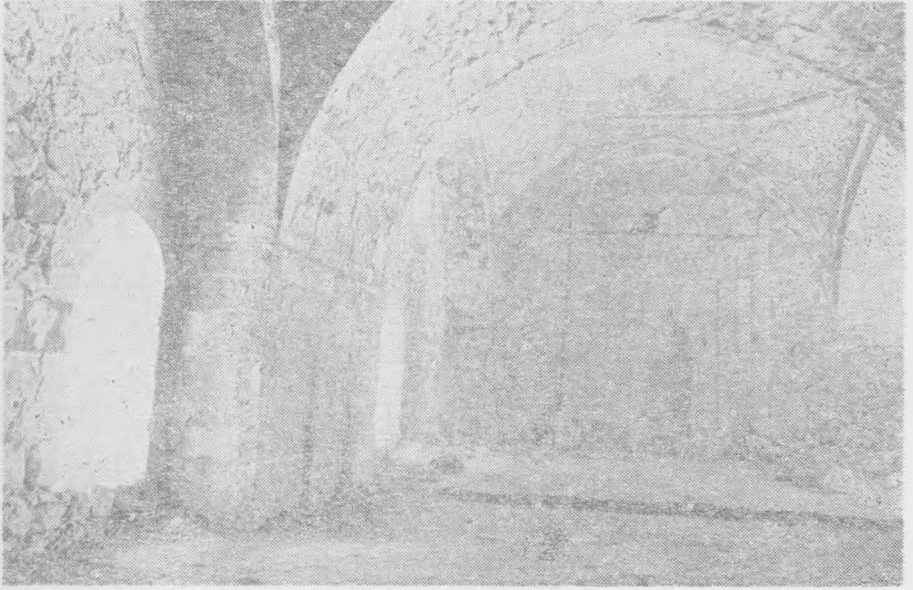
II

Res. 2- Taçkapı

Pl. 2- Le Portail

III

Res. 3- Harim ve Mihrab

Pl. 3- La salle de priere et le Mihrab (Photo S. Dilaver)

ARAPKİRDE İKİ ANIT

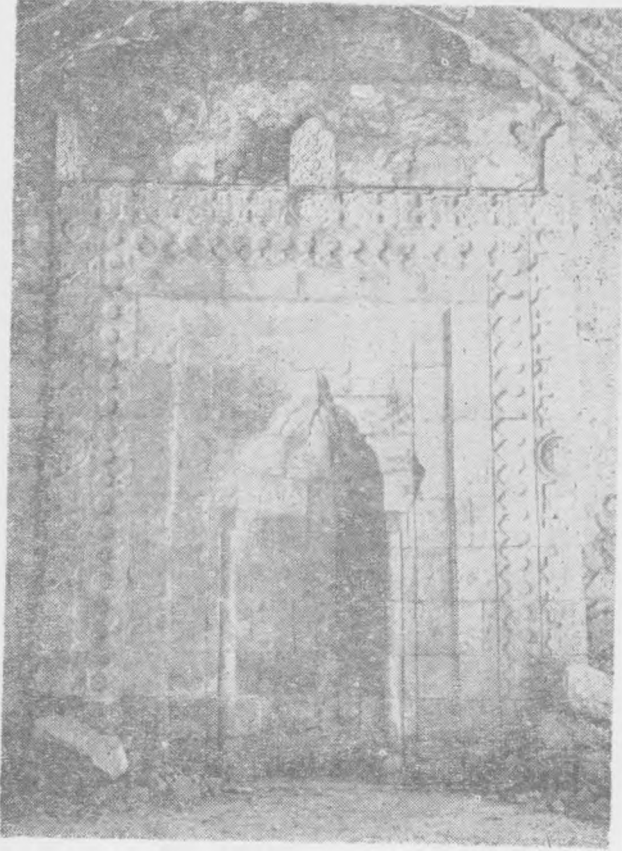
IV

Res. 4- Mihrab önündeki kubbenin pantantiflerinden biri
Pl. 4- L'un des pendants de la coupole devant le mihrab.

ARAPKİRDE İKİ ANIT

V

Res. 5- Mihrab.

Pl. 5- Le Mihrab.

ARAPKİR.DE İKİ ANIT

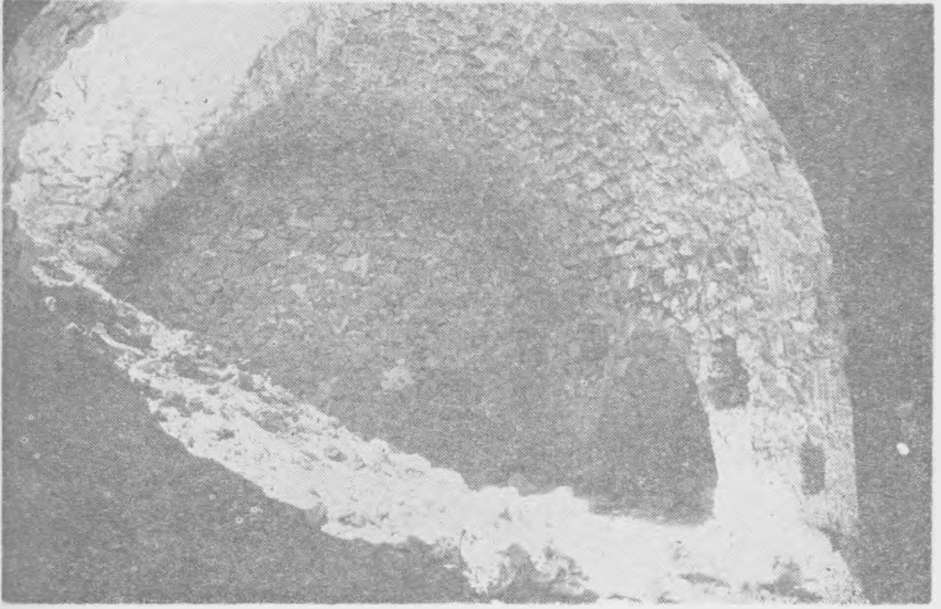
VI

Res. 6- Müstakil mekânın doğu duvarındaki iki geçit ve taçkapının içeriden görünüşü
Pl. 6- Les deux baies de la cellule indépendante et le portail vue de l'intérieure (Photo S. Dilaver)

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

VII

Res. 7- Binanın güney-batı köşesindeki tonozlu hacım.

Pl. 7- Le volume voûte dans le coin S-O de l'edifice

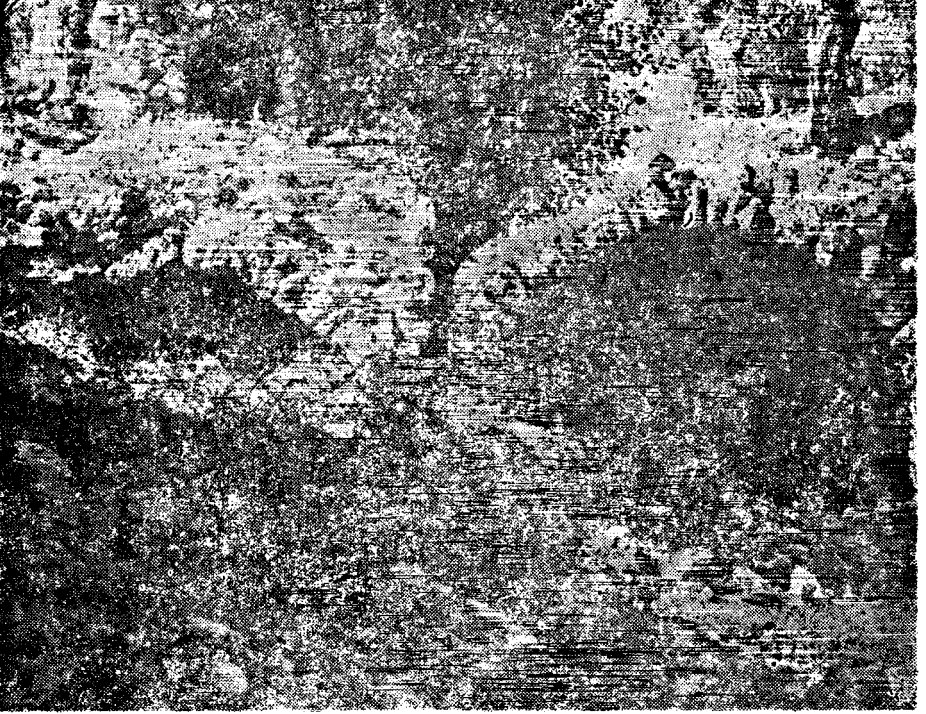
VIII

Res. 8- Binanın kuzey-batı köşesindeki müstakıl hücre.

Pl. 8- La cellule independante dans le coin N-O. (Photo S. Dilaver)

IX

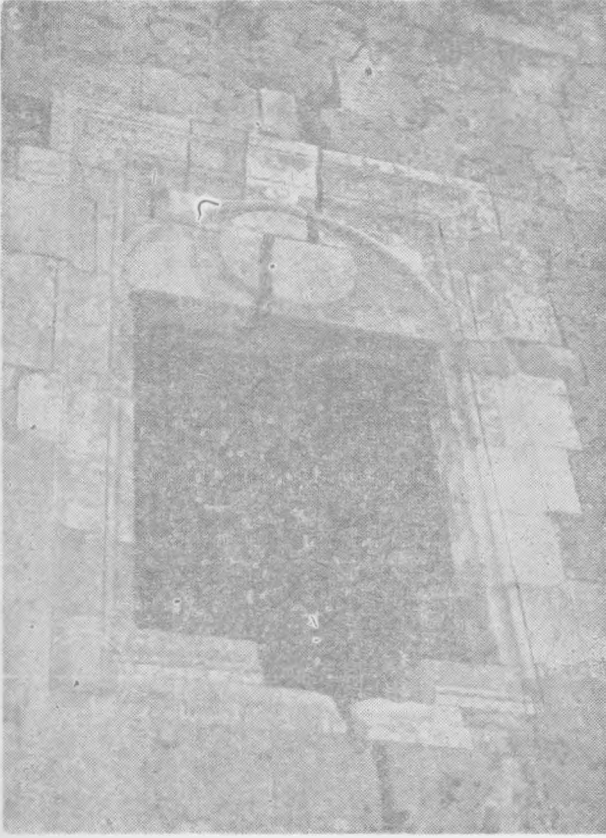

Res. 9- Camie bitişik medrese hücreleri

Pl. 9- Les cellules de la Madrasa attenante à la Mosquée

ARAPKİRDE İKİ ANIT

X

Res. 10- Doğu duvarındaki pencerelerden biri.

Pl. 10- L'une des fenestres creusees dans le mur est.

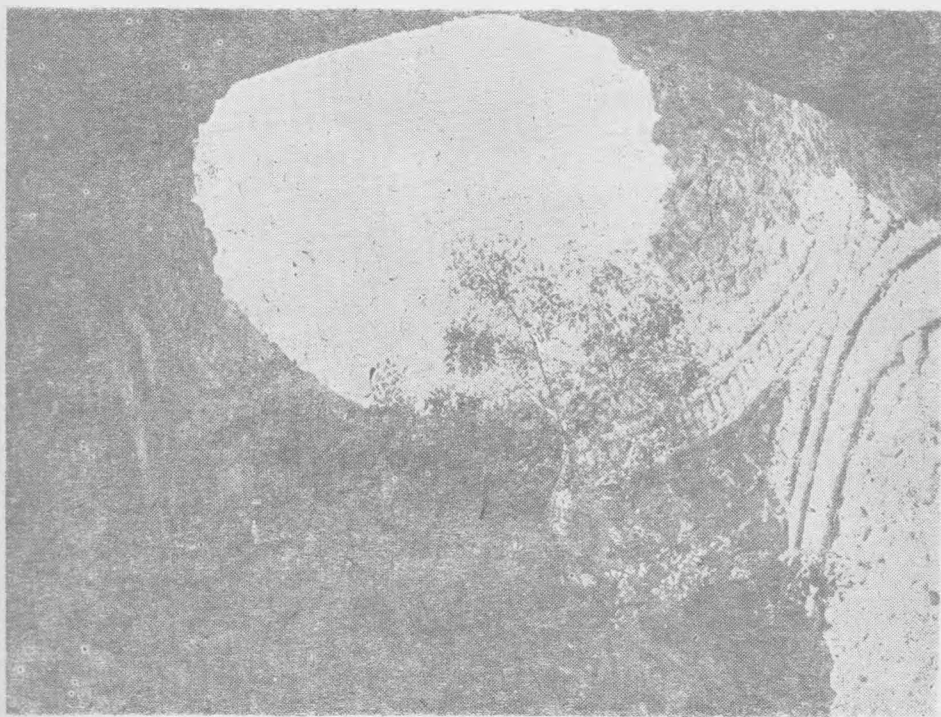
XI

Res. 11- Hankâh. Doğudan görünüşü.

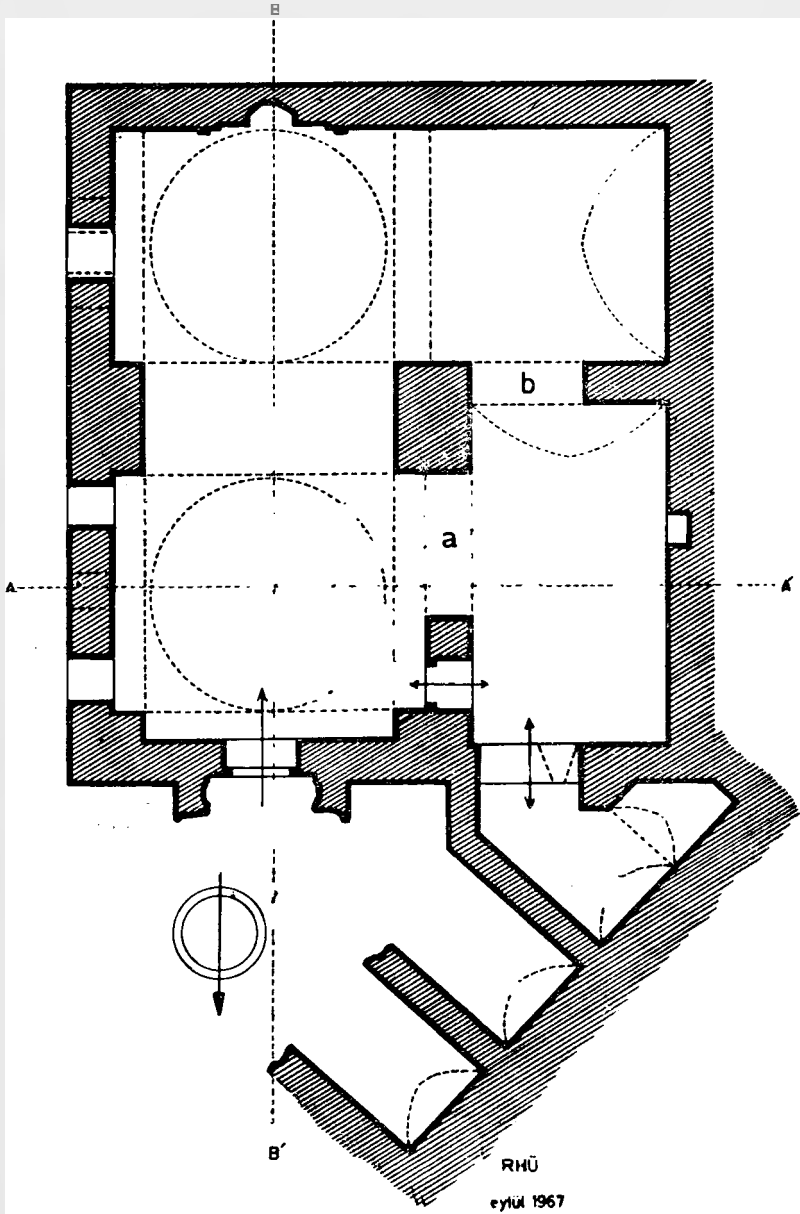
Pl. 11- Le Hanqah. Vue prise de l'Est.

XII

Res. 12- Hankâh. Kubbe
Pl. 12- Le Hanqah. La coupole.

ARAPKİRDE İKİ ANIT
XIII

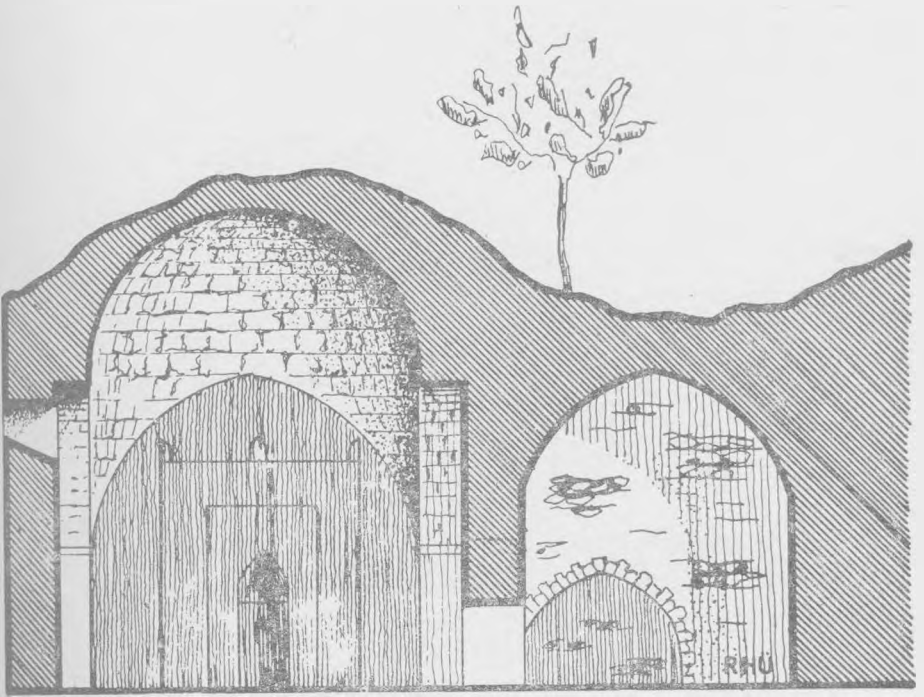

Şek. 1- Zaviyeli Cami. Plan

Fig. 1- Le plan de la Mosquée-Zaviya

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

XIV

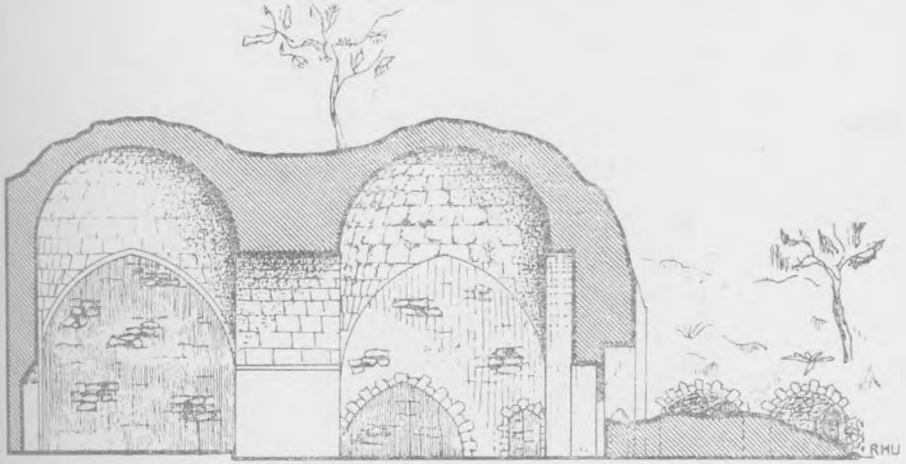

A - A'

Şek. 2- A-A' kesiti
Fig. 2- Coupe A-A'

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

XV

B B

Şek. 3- B-B' kesiti
Fih. 3- Coupe B-B'

XVI

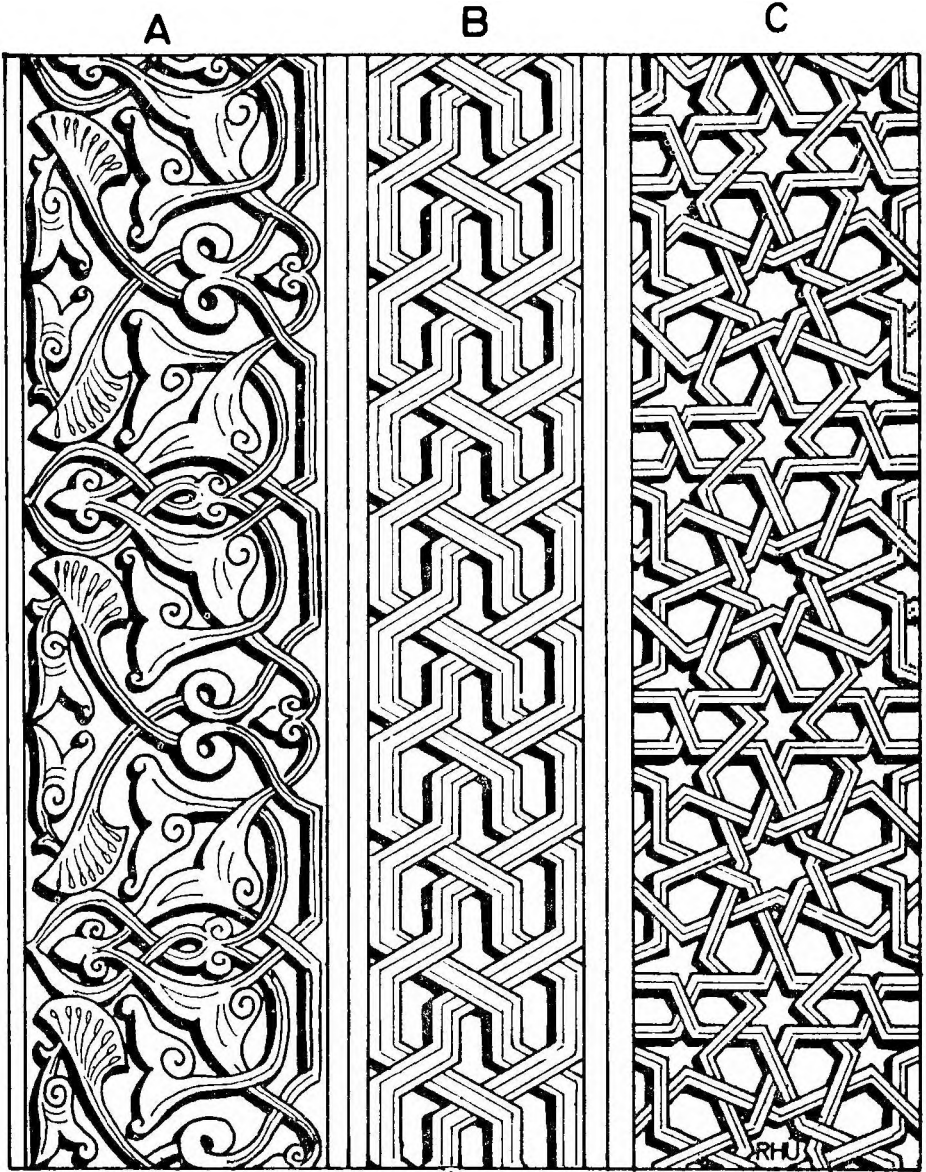

Şek. 4- Taçkapı profili
Fig. 4-Le profil du portail

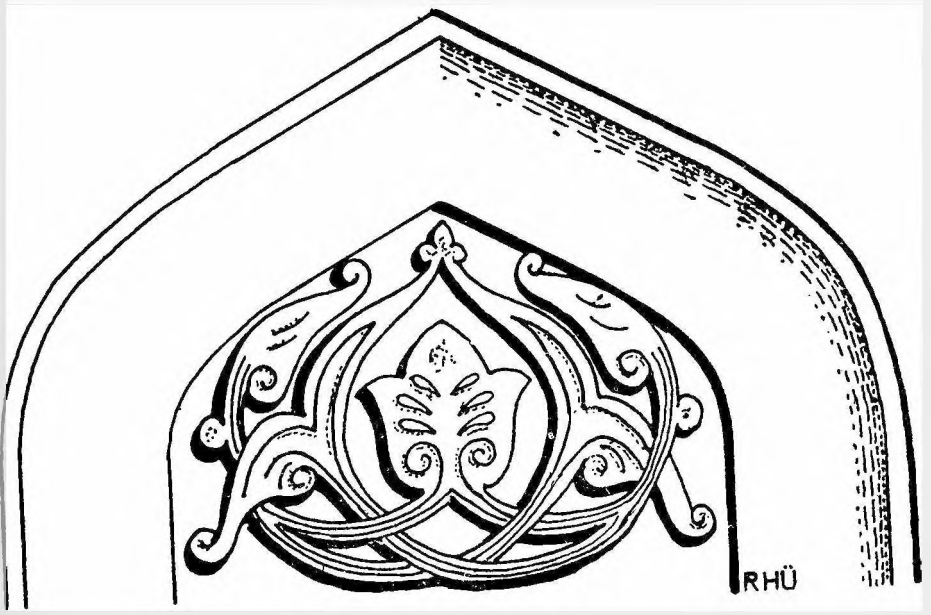
Şek. 5- Taçkapıda gömme sütuncuk başlığı

Fig. 5- Le chapiteau de la colonnette engagée du portail

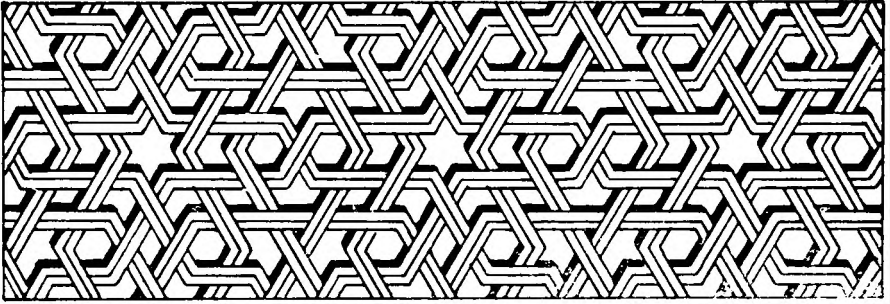

Şek. 6- Taçkapı süsleme şeritleri şeması

Fig. 6- Le Schéma des bandeaux décoratifs du portail

Sek. 7- Taçkapı yan nişlerindeki süslemenin şeması
Fig. 7- Le schema de la decoration des niches laterales du portail.

Şek. 8- Giriş kapısını örten kemer üzerindeki süslemenin şeması

Fig. 8- Le schéma de la décoration sur l'arc surbaisse de la baie d'entree

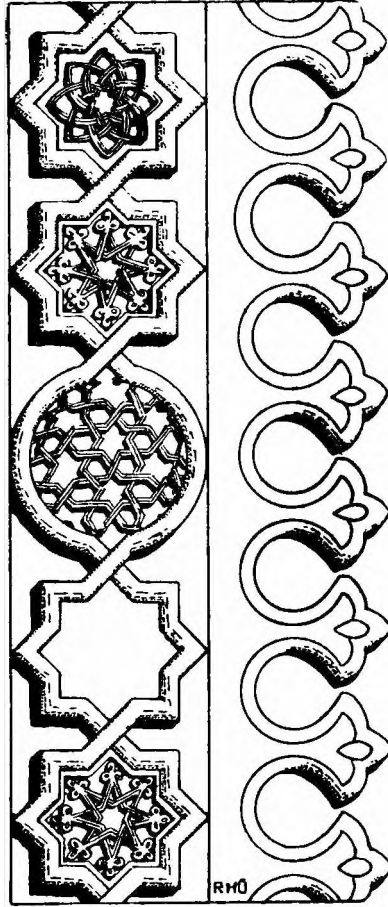
ARAPKİR'DE İKİ ANIT

XXI

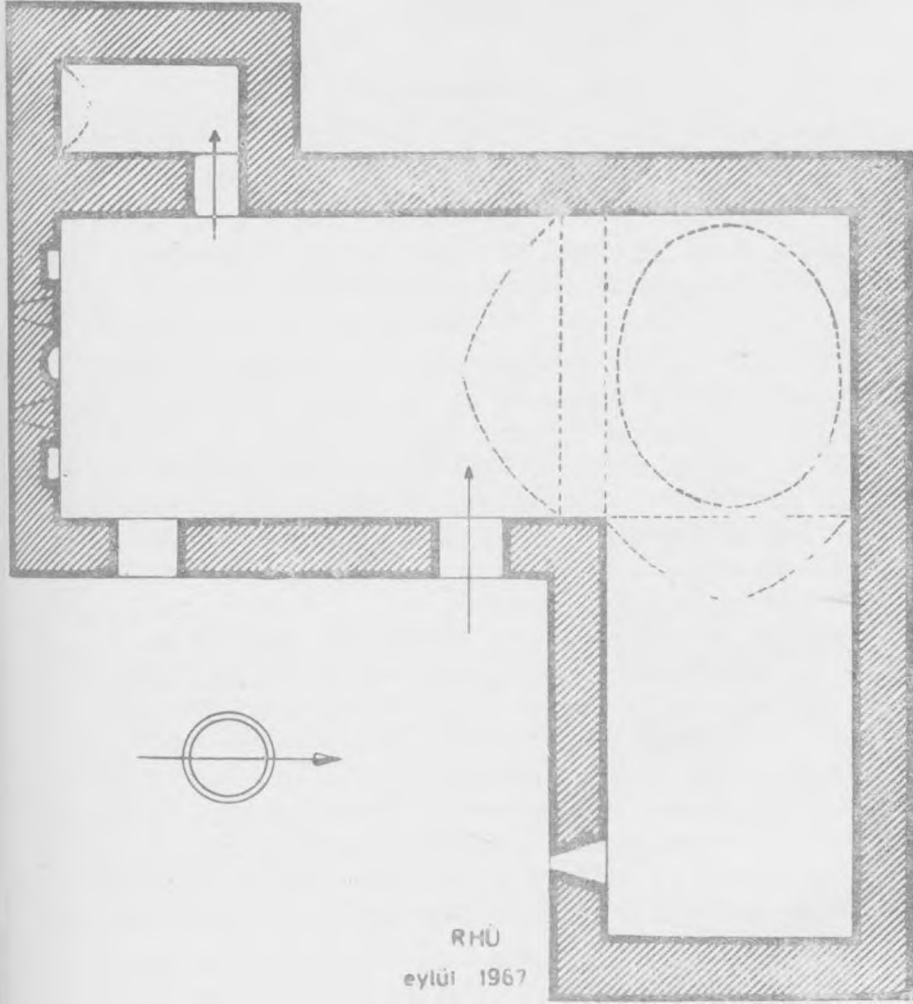
Şek. 9- Batı duvarındaki gülbezeklerden birinin şeması

Fig. 9- Le schéma de l'un des médaillons décorant le mur ouest.

Şek. 11- Mihrabı çevreleyen süsleme şeridinin şeması
Fig. 11- Le schema du bandeau encadrant le mihrab.

XXIV

Şek. 12- Hankâh. Kroki

Fig. 12- Le Croquis du Hanqah.

YUKARI KELKİT ve ÇORUH HAVZASI (DOĞAL VE BEŞERİ COĞRAFYA ETÜDÜ)

Tevfik TARKAN

IV Ekonomik Faaliyetler

A— Ziraat Hayatı.

a- Genel görünüş.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında ziraî faaliyetlere başlama tarihi hakkında elimizde bir kaynak yoktur. Bölgeye ilk gelenler yerleşik bir hayata geçmeyen göçebe kavimlerdir. Bu bakımdan hayvancılık, ziraatten daha önce başvuru bir geçim kaynağı olması muhtemeldir.

Gerçekten araştırma konumuzu teşkil eden bölgede coğrafi amiller daha ziyade hayvancılığın yapılmasını gerektirmiştir. Filhakika otlamağa elverişli sahaların bölgede daha fazla oranda bulunması da hayvancılığı geliştiren en belirli etmenlerden birisi olmuştur. Fakat göçebelikten kurtulup yerleşik bir hayata geçen insan toplulukları hayvancılığın yanında zaruri bir geçim kaynağı olarak ziraat yapmağa başlamışlardır. Başlangıçta ziraî faaliyetlerin aracı olarak kullanılan kazma, kürek, bel gibi basit aletler, yerini sonradan güç unsuru olarak kullanılan çift hayvanlarına (öküz, at manda) Terketmiş ve bu da bölgede hayvancılığı teşkil etmiştir. O halde eski yıllarda hayvancılıkla ziraî faaliyetler birbirini tamamlayan iki ekonomik etmenddir. Fakat son yıllarda ziraî faaliyetlerde güç unsuru çift hayvanlarından ziyade makinaya kayınca bölgede de hayvan beslemeciliği ziraatten az çok ayrılma temayülü göstermiştir. Araştırma konumuzu teşkil eden sahanın batısında kendini gösteren bu temayül, doğu kısmında dikkati çekmeyecek derecede az belirlidir. Havzadaki akarsuların ıslahı, sulama tesislerinin yapılarak ekime elverişli sahanın arttırılması konusundaki çalışmalar, ziraî faaliyetlerde makinalaşmayı çabuklaştırmakta ve bunun sonucu olarak hayvancılık ziraati tamamlayan bir ekonomik etmen olmaktan çıkacaktır.

Orta ve Aşağı Çoruh havzasında olduğu gibi araştırma sahasında çiftçi nüfusun gübre ve gübreleme metodlarına karşı kayıtsızlığı, sahada genellikle çiftlik gübresinin yakıt olarak kullanılmasından ileri gelse gerektir. Fakat son yıllarda ekime elverişli toprakların pancar ekime tahsis edilmesi, suni gübrenin bölgeye girmesini ve köylere kadar yayılmasını kolaylaştırmıştır. Suni gübre ile pancarın artan verimi, çiftçi nüfusunun aç çok uyandırmış; çiftlik gübrenin artık yakacak olarak kullanılmakta bir tereddüt meydana getirmiştir.

Filhakika Ziraatın az çok geliştiği Kelkit ilçesinde 1969 yılında 132 ton Süper fosfat, 195 ton Amonyum Nitrat ve 50 ton da Amonyum Sülfat gübresi sarf edilmiştir ki bu miktarın ekime elverişli saha ile oranını bulursak dekar başına

2.1 kgr. gübrenin isabet ettiği görülür. Bu miktar, pancar ekimin yapıldığı Kelkit ve Şiran ilçeleriyle Bayburt ilçesinin mahdut köyünde kullanıldığını gösterir. Üç ilçenin dağ köylerinde suni gübre kullanılması mümkün olmadığı gibi, buralarda çiftlik gübresi de bir yakıttır.

Havzada gübre kullanma durumu aşağıdadır.

İlçe	Gübre		Çiftlik gübresi	Sun'i gübre	kül
	Kullanan Köy adedi	Kullanmayan Köy adedi			
Bayburt	124	51	107	54	40
Kelkit	85	13	69	58	23
Şiran	71	1	80	41	5

Ziraat faaliyetinde güç meselesi de bölgede henüz ele alınmamıştır. Ekime elverişli tarlaların dağınık oluşu nehirlerin islah edilmemesi güç meselesine de etki yapmaktadır. Genellikle sulamanın yapılmadığı dağ köylerinde çift hayvanları ile karasapan en belirli ziraat güç ve alettir. Çift hayvanları da beslenme ve bakım yetersizliği nedeniyle yüksek bir iş gücüne sahip değildir. Akarsu vadilerinin ekime elverişli topraklarında ise güç, traktör gibi modern aletlere kaydırılmıştır.

Havzada kullanılan belli başlı tarım aletleri şunlardır :

İlçe	Karasa- sapan	Pulluk	Mibzer	Traktör	Biçer döğür	kağm	tekerlekli araba
Bayburt	7405	3621	13	79	-	4486	1252
Kelkit	5272	1439	1	43	2	4402	219
Şiran	3463	394	1	56	1	2970	85
toplam	16140	5454	15	178	3	11858	1556

Tablodan da anlaşılacağı gibi havzada pulluk adedi karasapana nazaran 1/3 oranındadır. Orta ve Aşağı Çoruh havzasında tesbit ettiğimiz 2 traktörün bulunması, her iki havzanın ziraat değerini ortaya koymaktadır.

Memleketimizin en önemli ziraat problemlerinden birini teşkil eden zirai atte sulama, araştırma havzasında da gerçekten halledilmemiş bir durum arz etmektedir. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi sulama son derece dar ekim sahalarına inhisar eder. Sulamanın dışında kalan ekime elverişli sahalarda ise kuru ziraat uygulanmaktadır. Bu tablo havzada sulama ile nadas yapıldığı sahaların oranlarını göstermektedir.

	Tatbik olunan sistem			Kuru ziraatte nadasın yeri		
	Tabanda	Kıraçta	sulama	İki yılda bir dinlen- meye bır- rakılan	Bir yıldan anız fazla din- lenmeye bır- rakılan	üzerinde ekilen
	kuru	kuru				
Bayburt	17.3	60.3	22.4	97.1	-	2.9
Kelkit	23.6	58.6	17.8	98.9	0.8	0.3
Şiran	9.7	72.3	18.0	69.8	-	30.2

Bu tablo havzada ekime elverişli arazinin ancak ortalama %19'unun sulanmakta olduğuna %81'inin de kuru ziraatın uygulandığını göstermektedir. Ayrıca Bayburt ve Kelkitte nadasın son derece yaygın bulunduğunu, anız yani hasatta hububat saplarıyla nadasa bırakılma sisteminin Şiran'da önemli olduğunu, fakat Bayburt ve Kelkit'te nadasın daha çok uygulandığını göstermektedir. Ancak halen toprağın %19'u sulanmakla beraber, az bir çalışma ile havzada 406 550 dönüm tarla sulanabilir hale gelecektir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında, nüfusun büyük bir oranı geçimini topraktan sağlamak için toprağı işlemek zorundadır. Havzada yer yer yapılan kadastro çalışmalarıyla, anket denemelerinden çıkardığımız sonuca göre, arazi küçük mülkiyet halinde dağılmıştır. Halen havzada 87 köyde kadastro çalışmaları yapılmış olup, bu çalışma sonucunda 89688 parsel tarla tesbit edilmiştir.

Havzada aile işletmelerinin büyüklükleri ile dağılım oranları :

(Tablo No: I dedir).

Aşağıdaki tablo dikkatle incelendiğinde şu noktalar önem kazanır.

1— Havzada 1-10 dönüm arasında araziye sahip küçük aile işletmeleri %18.3 oranındadır. Fakat kapladığı alan kültür arazisinin sadece %3'ünü teşkil etmektedir.

2— 26-50 dönüm arasındaki toprağa sahip aile işletmeleri havzada en yüksek değeri kazanmıştır. Bu bölüm arazinin %24.4'ünün ve aile adedinin de %30'unu içine alır.

3— Bunu 10-25 dönüm arasında kültür arazisine sahip olan ikinci bölüm takip eder. Bu bölüm havza çiftçi ailesinin %26.1'i içine aldığı halde, arazinin ancak %11.6'sını ihtiva eder.

4— Havzada 200 dönümden fazla olan orta işletmelerin miktarı %1.5 olmasına rağmen kapladığı saha kültür arazisinin %10.1'ine tekabül eder.

5— Bunun dışında (51-75) (76-100), (101-200) dönüm arasındaki aile işletmelerinin kapladığı alanlar her biri için %14.9-18 arasında değişmektedir.

Tablo I.

	0-10 dönem		10-25 dönem		26-50 dönem		51-75 dönem		76-100 dönem		101-200 dönem		200 den büyük dönem	
	aile adedi	dönüm	aile adedi	dönüm	aile adedi	dönüm	aile adedi	dönüm	aile adedi	dönüm	aile adedi	dönüm	aile adedi	dönüm
Bayburt	2014	15164	2828	53311	3275	128384	1411	91353	939	87856	837	125327	270	96722
%	17.4	2.5	24.4	8.9	28.3	21.4	12.2	15.3	8.1	14.7	7.2	20.9	2.3	16.7
Kelkit	1226	8909	1650	32346	1888	73264	780	50700	563	52493	440	65149	126	40.144
%	18.4	2.7	24.7	10	28.3	22.6	11.7	15.6	8.4	16.2	6.6	20.4	1.9	12.5
Şiran	791	6052	1203	23329	1379	51850	323	20415	257	23.423	134	18899	9	2477
%	19.3	4.2	29.4	15.9	33.6	35.4	7.9	13.9	6.3	16.	3.3	12.2	0.2	10.7
Ortalama														
Oranı %	18.3	3.1	26.1	11.6	30	26.4	10.6	14.9	7.6	15.6	5.7	18	1.5	10.1

6— Bölgenin doğal ve ekonomik şartlarını göz önünde bulundurarak, 0-100 dönüm arasındaki kültür arazisinde yapılan ziraatte küçük işletme, 100-200 daha fazla araziye sahip aile işletmesincede orta işletme diyeceğimize göre, havzada çiftçi ailesinin % 92,6 sını, havza arazisinin % 71.6 sına sahip bulunduğu yani küçük aile işletmesinin bölgede yaygın olduğu neticesine varırız. Orta işletme sahibi olan aileler ise havzada toplam nüfusun ancak % 7.4 üne, fakat bu az nüfusun, bölge kültür arazisinin % 28.4 üne sahip bulunduğunu görürüz.

7— Bayburt'ta % 28.3 aile işletmesi 26-50 dönüm arasında kültür arazisini işlerken, Kelkitte de aynı orandaki aile işletmesi aynı arazinin sahibidir. Şiran'da ise 26-50 dönümü işleyen aile işletmesinin oranı %33.6 ya çıkmaktadır ve Şiran'da bu işletmenin sahip bulunduğu kültür arazisi, toplam arazisinin % 35.4 üne yükselmektedir.

8— Orta işletme adını verdiğimiz 100- 200 ve daha yukarı kültür arazisine sahip aile işletmelerinin sahibi bulunan çiftçi ailelerin oranı Bayburt'ta % 9.5 iken, Kelkit'e % 8.5 a, Şiran'da ise % 3.5 a düşmektedir.

9— Orta işletme adını verdiğimiz aile işletmesinin sahip bulunduğu kültür arazisi Bayburt'ta % 37.1 iken, bu değer Kelkit'te % 32.9 a, Şiran'da ise % 14.6 ya düşmektedir.

10— Netice olarak denilebilir ki Bayburt'tan Kelkit ve Şiran'a gidildikçe bir taraftan orta işletme sahibi çiftçi ailelerin oranı azalırken, diğer taraftan bu işletme sahasının miktarında düşüklük göstermektedir. Yani genellikle her üç ilçede küçük işletme rejimi hakim olmakla beraber, Bayburt'tan Şiran'a doğru gidildikçe küçük işletme, cüce işletme rejimine kaymaktadır.

11— Genellikle bir çiftçi ailesine isabet eden tarla miktarı Bayburt'ta 84.5 dönüm, Kelkit'te 91.3, ve Şiran da ise 68.3 dönümdür. Havza ortalaması ise 81.3 dönümdür.

Köy Envanter Etütlerine göre ve yaptığımız anket sonucunda havzada köyde oturan ve geçimini tarımdan sağlayan veya başka işler yapan aile sayısı Bayburt'ta 19.619, Kelkit'te 10.716, ve Şiran'da ise 6568 dir. Bu miktarların içinde tarımda uğraşanların sayısı ise sırası ile: 15691, 8726 ve 5125 ailedir geri kalan aile geçimini tarımdan sağlamakla beraber toprağı bulunmayan aileleri teşkil eder ki bunların dağılışı.

	Ortakçı	Kiracı	Tarım işçisi	toplam	oranı
Bayburt	29	9	4019	4055	% 25.9
Kelkit	6	-	2047	2053	%23.5
Şiran	-	-	1029	1029	% 20.1
Toplam	35	9	7095	7137	% 23.1

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında köyde oturduğu halde toprak sahibi olmayan ve geçimini ortakçı, kiracı veya tarım işçisi olarak sağlayan ailelerin oranı, havza aile oranının % 23.1 i kadardır. Bu demektir ki havza nüfusunun dörtte birine yakını topraksızdır. Ortalama 5-6 kişiyi bir aile olarak kabul edersek ve eğer 1-10 dönüm toprağa sahip bulunan çiftçi ailelerini de, sahip buldukları toprağın geçimlerini sağlamaktan uzak mütelaâ edersek, bu takdirde Bayburt'ta % 17.4, Kelkit'te % 18.4 ve Şiran'da ise % 19.3, ortalama % 18.3 oranı buluruz ki bu miktarda bölgede topraksızlar bölümüne dahil edilebilir. Şu halde havzada nüfusun % 41.4 ü yani yarısına yakını topraksızdır.

Bu değerlerin yanında köyde arazisi olupta şehir veya kasabalarda oturarak arazisini işlettiiren aile ile arazilerinin işlenme durumunu tesbit etmekle havzanın ziraî sistemi üzerinde yeterli bilgiye sahip olacağız.

	Köyde arazisi olupta başka yerde oturan aile sayısı	tarla adedi	toplam dönüm	İşletme durumu				
				Boş	işlenir	sahibi tarafından	ortakçılık	kiracılık
Bayburt	279	2135	42718	3	53	34	20	4
Kelkit	42	237	2675	-	5	2	4	-
Şiran	42	282	2225	-	4	4	-	-
Toplam	343	2654	47618	3	62	40	24	4

Şu halde toprağa sahip bulunmayan nüfusun yarısına yakın bir bölümü ortakçı ve kiracı veya tarım işçisi olarak geçimini sağlamaktadır.

Havzada en çok rastlanan kiracılık ve ortaklık şartları şöyledir :

Bayburt :

Ortakçılık

- 1— Tarla, tohum mal sahibinden, emek ortakçıdan, mahsul yarıya,
- 2— Tarla, tohumun yarısı mal sahibinden emek ortakçıdan mahsul yarıya,
- 3— Tarla mal sahibinden, tohum ve emek ortakçıdan mahsul yarıya,
- 4— Tarla ve 2/3 tohum mal sahibinden emek ve 1/3 tohum ortakçıdan mahsul yarıya,
- 5— Tarla mal sahibinden, diğer bütün işler ortak, mahsul yarıya bölünür,

Kiracılık

- 1— Ekilen tohum kadar mal sahibine mahsul verilir.
- 2— Ekilen tohum 1.5 katı kadar mal sahibine mahsul verilir.
- 3— Dönümüne 1 teneke mahsul verilir.

Kelkit : Ortakçılık

- 1— Tarla tohum mal sahibinden, emek ortakçıdan mahsul yarıya,
- 2— Tarla, tohumun yarısı mal sahibinden, emek, 1/2 tohum ortakçıdan mahsul yarıya.
- 3— Tarla mal sahibinden, emek tohum ortakçıdan, mahsul yarıya bölünür.

Şiran :

- 1— Tarla, tohum mal sahibinden, emek ortakçıdan, mahsul yarıya.
- 2— Tarla, tohum yarısı mal sahibinden, mahsul yarıya .
- 3— Tarla mal sahibinden, tohum, emek ortakçıdan mahsul yarıya bölünür.

Kiracılık

1— Dönümünü 100-200 liraya kiraya verilir. Havzada toprağı olmayan veya yeteri kadar toprağına sahip bulunmayan çiftçiler yukarda tesbit edilen şartların biri ile ortakçılık veya kiracılık yapar. Yaptığımız ankete göre Bayburt'ta 5 köyde kiracılık, 81 köyde ortakçılık, kelkitt'te 39 köyde ortakçılık ve Şiran'da da 1 köyde kiracılık ve 31 köyde ortakçılığın yapıldığı tesbit edilmiştir. Şu halde havzada 157 köyde kiracılık ve ortakçılık, topraksız çiftçilerin başvurdukları sosyal bir sistemdir.

Kültür arazisi olarak kullanılan tarlanın beher dönümünün kıymeti de havza ziraatinin genel görünüşünü tesbit etmek konusunda oldukça önemi haizdir. Filhakika, arazi fiyatları, tarlanın sulu, kıraç taban oluşuna ve arazinin bulunduğu yere göre değişik değerler gösterir.

Tarla arazisinin dönüm değeri (TL. olarak)

	<u>Kuruda</u>	<u>Suluda</u>
Bayburt	50-1500	100-4000
Kelkit	85-1500	410-3500
Şiran	50-1000	150-3000
Ortalama	61-1333	220-3500

Yukarda Çoruh ve Kelkit havzasında ziraî konularda, kullanılan saha ve hacim ölçüleri şöyledir :

	<u>Kullanılan saha ölçüsü</u>			<u>kullanılan hacim ölçüsü</u>		
	<u>Adı</u>	<u>Köy adedi</u>	<u>Metrekare</u>	<u>Adı</u>	<u>Köy adedi</u>	<u>Kgr.</u>
Bayburt	Demirli	166	750-1500	Demirli	115	15-32
	Dönüm	11	1000	Kile	58	30-32
				Teneke	4	16
Kelkit	Dönüm	32	1000	Şirik	53	7-8
	Demirli	31	100-1600	Demirli	26	16-18
	Şirik	27	500	Kile		30-32
	Kile	8	1000-2000	God	11	4-16
	God	2	750	Teneke	2	15
Şiran	God	41	400-1000	God	55	11-12
	Dönüm	24	1000	Teneke	15	15-16
	Teneke	5	1000	Demirli	1	16
	Demirli	1	1000	Kile	1	32
	Evlek	1	500			

Görülüyor ki bazı ölçüm birimleri havzada hem saha ölçüsü ve¹ hemde hacim ve ağırlık ölçüsü olarak kullanılmaktadır. (Demirli, Kile, God, Teneke, Şinik), yalnız dönüm ve evlek mutlak saha ölçü birimi olarak kalmaktadır.

B— Arazinin Faydalanma Yönünden Bölünüşü

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının coğrafi sınırları, genellikle idarî hudutlarla uygunluk gösterdiği halde topraklardan faydalanma oranları konusundaki ele geçirdiğimiz değerler birbirini tutmamaktadır. Ancak bu konuda "Köy Envanter etütlerine göre Gümüşhane ve "Gümüşhane ile yıllığı,, kaymakamlıklar dan elde ettiğimiz rakamlar ve köylerde yaptığımız anket denemeleri gibi bilgiler bize az çok bir aydınlığa kavuşturmaktadır.

Bu kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre havzada arazinin faydalanma yönünden bölünüşünü bulmadan önce, kültüre elverişli olan veya olmayan arazinin miktarı ve oranları:

	Genel yüz ölçümü	Kültüre elverişli arazi		kültüre elverişsiz arazi	
	Km2	Km2	%	Km2	%
Bayburt	3644	3250	89.2	393	10.8
Kelkit	1910	1780	93.2	130	6.8
Şiran	882	770	87.2	113	12.8
Kırık	300	210	70	90	30
Toplam	6736	6010	84.9	726	15.1

Bu tabloya göre 6736 km2 lik toplam arazinin 6010 km2 si yani % 84.9 oranı kültüre elverişli araziye teşkil eder. Bu miktarın faydalanma yönünden bölünüşü: (km2 olarak)

	Ekili alanlar	Orman-ağaçlık	mera-çayır	Bağ, bahçe, sebze bahçesi
	Bayburt	1321	34	1847
Kelkit	796	51	932	2
Şiran	351	31	388	3
Kırık	41	27	137	-
Toplam	2509	143	3304	54

Bu değerler, Bölgenin idarı bakımından gösterdiği özelliştir. Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının kültüre elverişli topraklarının çeşitli faydalanma özelliğide aşağıdadır:

	Km2	oranı (%)
Ekili alanlar	2509	37
Orman-Ağaçlık	143	2
Mera-Çayır	3304	48.7
Bağ-Bahçe	54	0.7
İşe yaramayan topraklar	726	11.6
Toplam	6736	100

Ekili alanlar, ziraat yapılan arazi ile bölgede son yıllarda önem kazanan meyvacılığa ayrılan araziden ibarettir. Bu alanların hububat ve diğer toprak ürünlerine tahsis edilen alanlar ile oranları :

Ürün	Kapladığı alan (km2)	Oranı (%)
Buğday	1380	55
Arpa	426	17
Çavdar	278	11
Mahlüt	175	7
Fig	50	2
Mısır	100	4
Şeker pancarı	50	2
Yonca	25	1
Korunga	25	1
Toplam	2509	100

Gerçekten yaptığımız anket denemelerinden elde ettiğimiz sonuçlara göre havzada 277 köyde buğday ürünü ön sırayı işgal etmektedir. Arpa 51 köyde, Çavdar 45 köyde, şeker pancarı da 1 köyde fazla miktarda elde edilen ürünlerdir.

Araştırma konumuzu teşkil eden sahada ancak 143 km2 lik bir arazi işgal eden orman, ağaçlık adı altında toplanan bitki topluluğu daha ziyade Lâdin, köknar, kayın, sarıçam gibi bitkilerle, akarsu boylarında görülen kavak ve söğüt ağaçlarından müteşekkildir.

Mera-çayır bölümünü teşkil eden kültür arazisi, bölgeden en çok faydalanan bir bölümdür. Kültür azasisinin hemen yarısına yakın bulunan mera çayır, bölgede, genellikle doğal ve çiftçi tarafından yetiştirilen olmak üzere iki türü bulunur. Doğal mera step ikliminin gerektirdiği bir bitki örtüsüdür; bilhassa yağış mevsiminde yeşerir ve çiçek açar yaz kuraklığı ile kış soğukunda tamamen yok olur. Çayır ise akarsu boylarında çiftçiler tarafından ekilir veya köyün muayyen yerlerinde korunarak, ancak belirli zamanlarda hayvanların otlamasına terk edilir. Bu mer'anın miktarı daha azdır.

Bağ ve bahçe bölümünü teşkil eden kültür arazisini bölgede çok az bir yekûn teşkil eder. Bu bölümde sebze, baklagiller, patates gibi insan gıdasını teşkil eden ürünlerle meyva ağaçları yer alır. Havzada 54 km² lik bir alan işgal eden bu topraklarda yetişen ürünlerin başında fasulye, patates, mercimek gibi sebzelerle elma, armut gibi meyvalar yer alır. Genellikle Gümüşhane meyvacılık konusunda elmalarıyla tanınmış bir ildir. Fakat meyvacılık ilin daha çok kuzey ilçelerinde yapılır. İklimin sertliği karasal özelliği araştırma konumuzu teşkil eden Gümüşhane iline ait güney ilçelerinde meyvacılığın gelişmesine engel olmuştur. Son yıllarda Bayburt, Kelkit ve Şiran'da iklimin müsaade ettiği oranda meyvacılığa başlanmıştır. Meyva türlerinden bilhassa elma-armut-erik gibi hem karasal iklimde hem de deniz ikliminde yetişen türleri havzada yetişir. Bu türlerin daha ziyade karasal cinsleri Bayburt ve Kelkit ile Şiran'da üretilir. Meyva ağaçlarının ilçelere yayılışı :

	Elma	Armut	Vişne	Erik	Zerdali	Toplam
Bayburt	1500	1000	5000	3000	-	60000
Kelkit	3200	350	-	1000	1000	5550
Şiran	2500	500	-	800	-	3000

Bölgede işe yaramayan topraklar taşlık, kumluk, sazlık, kayalık halde bulunur. Bu kültür dışı toprakların ilçeler arasında dağılışı şöyledir.

	Kayalık-taşlık	Kumluk
Bayburt	379	15
Kelkit	121	8
Şiran	109	3
Kırık	90	1
Toplam	699	27

C- Tarla Ürünleri, İstihsal ve randıman.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında ancak % 37 oranında bu saha işgal eden ziraate elverişli arazinin azlığına karşılık, genel olarak tarla ürünlerinden geçimini sağlayan kır nüfusu önemli bir yekûn tutar. Araştırmamızın kır nüfusu bölümünde de belirttiğimiz gibi, bütün havza nüfusunun % 90 ı kır nüfusu yani genellikle çiftçi nüfusundan ibarettir. O halde havza nüfusunun başlıca geçim kaynağı toprak ürünlerine dayanır. Tarla ürünlerinin başında da buğday yer alır.

1— Buğday :

Hububata tahsis edilmiş arazinin yarısından çoğunu işgal etmekte bulunan buğday daha çok Bayburt ilçesinde yetiştirilir. Çoruh vadisi ile Aydıntepe düzlüğünde fazla miktarda üretilen buğday, aynı zamanda Bayburt çiftçisinin başlıca gıda maddesini teşkil eder. Bayburt'u sırası ile Kelkit ve Şiran ilçeleri takip eder.

Daha ziyade iklim şartlarının zorlaması sonucunda kışlık buğdayın ekildiği havzada sert türü yaygındır. Bu türün fenolojik gözlemlere göre Bayburt'ta ekilişi 15. X tarihine tesadüf eder. Buğday, 10. XI de topraktan fıskırır bu tarihten 248 gün sonra yani 20. VI tarihinde sak teşekkülü başlar. 10. VII tarihinde başaklanır, 20. VII de çiçek açar, 30. VII de taneler sütlenir ve nihayet 15. VIII tarihinde de olgunlaşır ve havzada hasat başlar. Şu halde kışlık buğday toprağa ekildikten itibaren 304 gün sonra yetişerek hasadına başlanır. Genellikle sert buğday, havza içinde fenolojik gözlem sonucu aynı özellik göstermesine rağmen, Bayburt'ta toprakta kalış süresi olan 304 gün, Şiran'da 321 güne çıkmıştır. Kelkitte ise kışlık buğday yerini yazlık buğdaya terketmiştir. Daha ziyade topbaşak türünün ekildiği yazlık buğdayın Kelkit'te ki fenolojik safhaları şu şekildedir : Ekim, 15. XI tarihine rastlar; fıskırma 28. III sak teşekkülü 5. VI, başaklanma 25. VI, çiçeklenme 5. VII, tane sütlenmesi 15. VII ve nihayet olgunlaşma ile hasat 10. VII tarihi olmak üzere , tohumun toprağa atılışından hasadına kadar 176 günlük bir süre geçmektedir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında hüküm süren iklim şartlarının yıldan yıla gösterdiği değişiklik, buğdayın zaman zaman sulanmasını gerektirmektedir. Burada yaz başlangıcında bir su kıtlığı bahis konusudur. Sulamaya elverişli toprakların sulanması yanında yüksek düzlüklerde kuru ziraat yapılır. Fakat sulama ve kuru ziraat, yıllar arasında gösteren büyük üretim değişikliğine de engel olmaz.

Muhtelif yıllardaki buğday üretimi (ton):

1966	1967	1968
44.000	38.100	29.820

Bu rakamlar, havzada buğday üretiminin yıldan yıla gösterdiği gdeğişikliği ifade etmektedir.

Bölgede buğday üretiminden alınan verim ise (ortalama kgr.):

	taban kuru	kıraç	sulu
Bayburt	24 - 210	16 - 105	64 - 280
Kelkit	30 - 200	10 - 100	60 - 320
Şiran	42 - 144	24 - 108	45 - 300

Araştırma konumuzu teşkil eden sahada buğdaydan alınan ortalama verim 1 km² den 1966 yılında 32 ton 1967 yılında 27 ton, 1968 yılında da 21 ton dur.

2— Arpa :

Buğday'dan sonra havzada en fazla ekilen hububat cinsi arpa'dır. Daha ziyade hayvan yem rasyonundan olan arpa da buğday gibi en çok Bayburt'ta yetişme alanı bulmuştur. Akarsu vadilerinde buğdayın yanında veya buğdayın yetişemediği yüksek düzlüklerde ekilir.

Daha ziyade yazlık olarak ekimi yapılan arpanın toprağa atılışı Bayburt'ta 1 Mart, Şiran'da 10 Nisan, Kelkit'te ise 5 Ağustos'tur. Şu halde tohum atılmasından hasada kadar geçen süre Bayburt'ta 120 gün, Şiran'da 132 ve Kelkit'te de 102 gündür.

Özellikle başaklanma ve tane sütlenmesi devreleri arasında yağış isteyen arpa, gerçek bir step bitkisidir ve bu nedenle havzada optimum yaşama koşullarını bulmuştur.

Muhtelif yıllarda arpa üretimi (ton) :

	1966	1967	1968
	47500	64150	35630

Arpanın yıllık verimi (Ortalama kgr.) :

	Taban kuru	kıraç	sulu
Bayburt	7 - 120	30 - 90	75 - 300
Kelkit	50 - 260	30 - 120	100 - 250
Şiran	108	40 - 110	260

Arpa, havzada buğdayın yanında ekilmekle beraber, Bayburt'ta 22, Kelkit'te 12 ve Şiran'ında 4 köyünde başlıca hububat türü olarak dikkati çekmektedir.

3— Çavdar :

Buğday ve arpanın yanında ekimi yapılan çavdar havzanın üçüncü derecedeki önemli bir hububat türüdür. Hayvan yemlenmesi için ekilen çavdar, bazı dağ köylerinde ekmek içine katıştırılan, hatta, kuzey köylerinde saf çavdar ekmeği yapılmak suretiyle geniş kullanılma imkânı bulunmuştur. Daha çok Bayburt'ta yetişme şartları ve alanı bulan çavdarın havzadaki yıllık üretimi (ton):

	1966	1967	1968
	9035	6060	2535

Fenolojik değerleri bakımından daha ziyade buğdaydan erken hasada eren çavdar'ın verimi şöyledir : (Ortalama kgr.)

	<u>taban kuru</u>	<u>kıraç</u>	<u>sulu</u>
Bayburt	20-150	20 - 150	70-250
Kelkit	-	40 - 50	-
Şiran	108	40 - 112	260

En fazla verimin bulunduğu Şiran'da ancak 2 köyde çavdar ekimi yapılırken, Bayburt'ta 40 köyde, Kelkit'te ise 2 köyde ekilir. Bu sonucu olarak yukarıda tesbit ettiğimiz yıllık rekoltenin hemen tamamı Bayburt ilçesine aittir.

4— Mahlût :

Yıllık üretimi 10.000 ton civarında bulunan mahlut Bayburt'ta üretilmektedir. Daha ziyade zayıf ve kıraç toprakta yetişen bu hububat türü, bölgede insan gıdasını teşkil etmektedir.

5— Mısır :

Son yıllarda yerini şeker pancarına terketmek istidadını gösteren mısır, bölgede sadece Bayburt'ta ve Karadeniz dağlarının güneye bakan güneşli ve nemli vadi tabanlarında ekilir. Yıllık ortalama üretimi 100 ton civarındadır.

6— Fig, yonca, korunga,

Hayvan beslemeciliğinde belli başlı rasyonlardan sayılan bu bitkiler daha ziyade bölgenin sulak vadi tabanlarında ve yerleşme yerlerinin yakınlarında korunmaya elverişli yani etrafı çitlerle çevrili tarlalarda ekilir. Yıllık ortalama üretimi 3500 ton civarındadır.

7— Şeker pancarı :

Erzincan Şeker Fabrikasının işletmeye açılmasından sonra bölgede şeker pancarı üretimine başlanmış ve oldukça gelişme göstermiştir. Daha ziyade Kelkit Irmağının geniş taban vadisinde ekimi yapılan pancar, Kelkit-Erzincan kara yolu ile Kelkit vadisinin Erzincanla olan ilişkisinin artmasına yardımcı olmuştur. Filhakika Kelkit vadisinde üretilen pancar, Spikör dağlarını aşarak Erzincan şeker fabrikasına nakledilmektedir. Bu taşıma sonbahar da bu yolun trafiğini son derece artırmaktadır. Bölgenin ikinci derecede pancar üretim merkezi Bayburt'tur. Çoruh vadisinde ve Aydın-tepe de üretilen pancar, daha ziyade Kop geçidini aşarak Ilıca şeker fabrikası'na getirilir. İlerde Bayburt-Demirözü-Kelkit yolu stabilizesi ikmal edilirse Bayburt pancarının Erzincan'a nakli daha imkânlı duruma girer. Fakat yukarı Çoruh ve Kelkit havzası, başlı başına bir fabrikanın ihtiyacı olan ham pancarı üretebileceği için, memleketimizin bu köşesine bir şeker fabrikası kurmakta büyük fayda vardır. Fabrika bir taraftan havzada pancar üretimini teşvik edeceği gibi, bölgenin ekonomik gelişmesine de yardım edecektir.

Daha ziyade sulanabilen ve kıymetli toprak üzerinde üretilen pancar bakım isteyen, zamanında sunî gübre verilen, fakat diğer hububat türlerinin yanında daha kârlı bir ziraat türüdür. Çiftçinin pancar dışındaki ürettiği diğer ürünlerde gübre verilmesi alışkanlığı bu ürüne verilmesi zorunlu tutulan sunî gübrenin sonucudur.

Yıllık pancar üretimi (ton) :

	1966	1967	1968
Bayburt	16500	18000	18000
Kelkit	39500	43200	27700
Şiran	16000	16250	12400

Şeker pancarının bölgede randımanı bir dönümden ortalama 2000 kgr dır.

Son yıllarda her üç ilçede de gelişen pancar ziraati, üretim değerlerinden de anlaşılacağı gibi daha çok Kelkit ilçesinde gelişme göstermiştir. Şeker şirketi yalnız Kelkit ilçesine 1967 yılında 4.307.000 TL. ödemiş ve çiftçinin gösterdiği ilgiye karşılık olmak üzere Kelkit ilçe merkezinde bir de şekerbank şubesi açılmıştır.

Tarla mahsulleri bölümünü bitirmeden önce DSİ ile Toprak Su teşkilâtının havzada ziraî ürünleri arttırmak için ele alarak neticelendirdiği veya halen üzerinde çalışmaların yapıldığı tesisleri de belirtmek icap eder.

Bu cümleden olarak, Gümüşhane'ye bağlı bulunan Toprak Su Ekip Şefliği son üç yıl içinde aşağıda maddelenen tesisleri hizmete açmıştır.

- 1—Bayburt — Dikmetaş köyü sahil sulama developmanı
- 2— " Nişantaş köyü sulama kanal inşaatı.
- 3— " Demirözü bucağı sulama kanal inşaatı.
- 4— " Kalcardı mahallesi sulama kanal inşaatı.
- 5— " Maden bucağı sulama kanal inşaatı.
- 6— " Kıratlı köyü sulama kanal inşaatı.
- 7— Kelkit Kızılcaköyü sulama kanal inşaatı.
- 8— Şiran Uluşiran köyü sulama kanal inşaatı.

Yukarda sıralanan tesislere ilâveten topraksu ekip şefliği bölgede su ve rüzgâr erozyonu ile mücadele ve toprağın su kaybına önlemek üzere, gerekli bent, gölcük gibi faydalı ve gerekli tesisler yapmak üzere plan ve projeler de yapmaktadır.

Aynı teşkilât tarafından yapılmakta bulunan tesisleri şunlardır :

- 1— Bayburt— Dikmetaş köyü sulama kanal inşaatının 3. kısmı
- 2— ” Akşar köyü sulama kanal inşaatı.
- 3— Kelkit — Yenice köyü sulama kanal inşaatı.
- 4— Bayburt— Nişantaş köyü sulama kanal inşaatı 2. kısmı
- 5— Şiran —Bolluk köyü sulama kanal inşaatı.

D— Hayvan Besleme

a Genel Görünüş :

Eski bir ekonomik faaliyet olarak dikkati çeken hayvancılık Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfusun önemli geçim kaynaklarından birisidir. Çünkü iklim şartlarıyla doğal şartların ortaya koyduğu koşullar, bölgede hayvancılığı daima ön plânda tutmaktadır. Filhakika yağışlı mevsimde bol otlu meralar, bitki örtüsü tarihi devirler içinde olduğu gibi bugün bile hayvan yetiştirmenin en büyük avantajı olmuş ve bunun sonucunda halk hiç bir devirde hayvan beslemeciliğini ihmal ' etmemiştir.

Havzada hayvan beslemeciliği daha ziyade mera ve ahır hayvancılığına dayanmaktadır. Bölgede yaylacılık bir kaç köyde yapılmasına rağmen yaygın değildir.

Yaz mevsiminde yeşil otlarla beslenen hayvan sonbahar sonunda, toprak kar altında kaldıktan sonra ahıra alınır. Kış ayları içinde hayvan sıhhi şartlardan uzak , ilkel ahırlarda beslenir ve bu süre içinde kuru ot, saman, kuru korunga gibi sadece tek rosyonla bakımı yapılır ve bu bakımdan sonucunda hayvan ilkbahara gücünü kaybetmiş olarak çıkar. Nisan ortalarında meralara çıkarılmaya başlanan hayvanlar, kasım sonlarına kadar dışarda kalır. Kasımdan sonra beslenmesi , ancak kışın bakabileceği kadar hayvan alıkor diğerlerini kasaplık yapar.

b— Besleme :

Yukarda da kısaca belirttiğimiz gibi bölgede hayvan beslenmesi henüz ilkeldir. Yaz mevsiminde hayvan ne bulursa, kış mevsiminde ise çiftçi ne bulursa hayvanına yedirir. Ahır beslemesi için yeter miktarda sun'î çayır, yoncalık, korungalık yoktur. Elverişli mevsimlerde ise hayvan merada otlatılır ve böylece protein ihtiyacı karşılanır, bu suretle hayvan gelişir, süt veya et verimi artmış olur.

Bölgede meraların elverişli şartlar göstermesi , hiç olmazsa yaz mevsiminde hayvanın gelişmesini sağlamasını mümkün kılar.

Havzada mera durumu

	Mer'a parça adedi	dönümü	meradan faydalanan hayvan adedi		Bir hayvana düşen mer'a (dönüm)
			Büyük baş	Küçük baş	
Bayburt	357	1846684	56891	180.651	4.4
Kelkit	201	931.499	30.654	87.246	4.4
Şiran	141	384.623	18.535	27.737	3.8
Toplam	699	3162806	106080	301.634	4.2

Tablo, bölgede mer'anın üç ilçede 3162 km² lik geniş bir yer işgal ettiğini ve bu geniş alanda ancak 106 bini büyük baş olmak üzere 407714 hayvan otladığını, böylece beher hayvan başına ortalama 4.2 dönüm mer'a isabet ettiğini gösterir.

İlk bakışta mer'anın fazlalığı hayvancılığı havza içinde teşvik eder görünürse de, gerçekte geniş alanlar kaplayan mer'anın her bölümü aynı karakter ve vasıfta değildir.

	Meranın karakteri (adet)			Başka köyün merasından fayda- lanan köyler (adet)		
	İyi	Orta	Kötü	var	yok	uzaklıklar (km.)
Bayburt	68	262	27	17	160	1 - 15
Kelkit	20	170	11	15	85	2 - 7
Şiran	-	108	33	8	64	2 - 20
Toplam	88	540	71	40	309	

Bu tablo da bölgede orta kalitedeki meraların geniş alanlara yayıldığı, yüksek ve düşük karakterdeki meraların az oluşunu ve kendi köyünde meradan faydalanamayan besleyicinin yakın köylere hayvanın otlatmak için götürdüğünü, fakat daha ziyade kendi köyünde hayvanın otlatıldığını gösterdiği gibi diğer başka köylerin merasında otlatıyorsa en az 1, en çok 20 km. yol katetmesi gerektiğini de göstermektedir. Şu halde rasyonel hayvancılıkta en önemli faktör olan beslemeye bölgeden önem verilmediği, hayvan beslemesinin henüz entansif ölçülere varılmadığını, yani daha kısaca söylemek gerekirse, bölge hayvancılığı henüz ilkelikten kurtulamadığı sonucuna varırız.

C— Bakım :

Memleketimizin diğer bölgelerinde olduğu gibi araştırma konumuzu teşkil eden sahada hayvan denince ilk akla gelen sorun, ahırdır. Çünkü günün yarısına ve yılın yarısına yakın bir süresini ahırda geçirmeğe mucbur olan hayvan hijyen şartları ancak ahır özelliklerine bağlıdır. Düzeni normal ve normalin üstünde

bulunan ahırlarda yaşayan hayvan elbette yüksek randımanlı sıhhatli ve enerjiktir. Fakat Doğu Anadolu'da olduğu gibi, besleyici, ahıra ıslah çareleri aramazsa, hayvan bakımına önem vermezse, o nisbette beslediği hayvan güçten düşer ve randmanı da azalır. Filhakika bölge ahırları Doğu Anadolu ve Orta ve Aşağı Çoruh vadisinde olduğu gibi, her taraf kapalı dört duvardan ibaret te değildir. Burada ahırlar az çok düzenlidir; ahır tabanları tahtadır ve akıntılıdır.

Damlarında ahır havalandırmak için çok yerde bacalar bulunur.

Havzada ahır şartlarının az çok düzenliliği yanında, hayvan neslinin ıslahı ile salgın hastalıklarla mücadele gibi önemli meselelerin de halledilmesi gereklidir. Bu konuda İl Veteriner Müdürlüğü çalışır. Ancak yetiştiricinin hayvan hastalıkları konusunda bilgili ve uyanık olması da şarttır. Çünkü hayvanın hastalığı ilk defa sahibi tarafından bilinir. Şu noktayı memnurlukla belirtmek zorundayız ki, kendi sıhhatine karşı son derece ilgisiz olan çiftci, hayvanının hastalığı karşısında oldukça uyanıktır. Bunun sonucu olarak görülen hastalık, kısa zaman içinde ilgililere ihbar edilir, aşı istenir ve böylece büyük hayvan hastalık salgınları zamanında önlenir.

Genellikle bölgede rastlanan en önemli hayvan hastalıkları şarbon, yanıkara, şap, koyun çiçeği, keçi oğır ağrısı gibi hastalıklardır. Bölgede bu türlü hastalıkların çıkması ile gerekli tedbirlere başvurulduğu gibi, hastalıklar görünmeden önceden gerekli aşilar yapılır ve böylece hayvan sahiplerinin muhtemel zararları önlenir. Bu hastalıklar dışında parazitler hastalıklarıyla mücadele yapılmaktadır. Bu arada bölgede pilot köyler seçilmiş, bu köylerde bir taraftan yetiştiricinin bu konuda aydınlanması için, konferanslar, sohbet toplantıları tertiplenirken, diğer taraftanda ilaçlamalar için sabit banyoluklar yapılmıştır. Ayrıca seyyar banyoluklarla motorize pulvarizatörlerde bu konuda yardımcı olmaktadır.

Bölgede seçilmiş pilot köyler şunlardır:

Bayburt ilçesinde : Yazıbaşı, Yaylapınar, Değirmencik, Akşar.

Kelkit ilçesinde : Tütenli, Söğütlü, Elbizim, Özen.

Şiran İlçesinde : Yeşilbük, İne köy.

d— Hayvan ıslah çalışmaları :

Önemli bir faaliyet kolu olarak hız kazanmış olan ıslah çalışmaları, Özel İdare bütçesi ve Tarım Bakanlığının desteği ile bölgede yürütülmüktedir. 1932 yılında Bayburt'ta Özel İdare tarafından satın alınan 11 dönümlük bir arazi üzerinde bir aygır deposu ile Kelkit'te, Kelkit çayı üzerinde satın alınan 114 dönümlük sulu arazide kurulan boğa depoları bu çalışmalar arasındadır. Bayburt aygır deposu halkın ata karşı özel ilgisini göz önünde bulundurarak, at neslini ıslah konusunda çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmaların sonucu olarak bölgede 2300 adet yarım kan tay elde edilmiştir.

Bundan başka her yıl ilkbaharda Erzurum-İlca deposundan muvakkaten getirilen aygırlarla bölgenin muhtelif merkezlerinde aşım durakları faaliyete getirilmektedir.

Sığır ıslahı ilk önce Kelkit'te başlanmıştır. 1954 yılında Kelkit'te kurulan boğa deposu, Doğu kırmızı boğalarla ıslah çalışmalarına geçmişse de, bu depo 1961 yılında lağv edilmiştir. Fakat 1965 de 8 baş montofon boğa ile tekrar faaliyete geçirilen depo, hayvan yetiştiricisinin de desteği ile bölgede geniş çalışma zemi ni bulmuş ve halk tarafından desteklenmiştir. Bu boğalardan elde edilen buzağuların iri cüsseleri, yüksek verim kabiliyeti sebebiyle, yetiştiricilerin dikkatini çekmektedir.

Koyun ıslahı da 1965 yılında Bayburt'un Demirözü bucağında merinos suni tohumlaması ile başlamış, fakat çiftçinin ilgisini çekmediği için, bu faaliyet de durdurulmuştur. Bölgede yetişmekte olan karaman ırkının ıslahı içinde projeler hazırlanmaktadır.

Tavuk ıslahı konusunda çalışmalar, daha çok, yerel ve özel mahiyettedir. Leghorn ve Newshire ırkı tavuklar yetiştiriciler tarafından temin edilerek yetiştirilmeğe başlanmıştır.

Islah çalışmalarını bir kolu olan hayvan sergileri ile cirit oyunları her yıl Bayburt ve Kelkit'te düzenlenmektedir. Her yıl düzenlenen hayvan sergileri şunlardır :

Bayburt ilçe merkezinde : At ve sığır sergisi,

Bayburt-Başpınar köyünde : Mor karaman koyun sergisi,

Kelkit ilçe merkezinde : Montofon buzağı ve sığır sergisi.

Bunların dışında ilçe merkezleriyle bucaklarda ilkbahar da bayram düğün gibi vesilelerle tertiplenen cirit oyunları da ata karşı duyulan bir sevgi sonucu ve hayvancılığı desteklemek amacı güder.

Bölge ilçe merkezlerinde yapılan manda güreşleri de, manda yetiştiriciliğini teşvik eder mahiyettedir.

e— Pazarlama :

Hayvan ürünlerinin değerlendirilmesi , başlı başına ekonomik bir konudur. Fakat halen bölgede gelişmemiş bir durumdadır.

Hayvanlardan elde edilen süt, daha çok peynir ve yağ halinde değerlendirilir. Bunun için Ziraat Donatım kurumunun mahallen sattığı yayıklarla sütün yağı çıkarılır, arta kalan yağsız süttten peynir yapılır. Bu arada başka şehirden gelen imalatçılar, bu sütü ucuz fiattan satın alarak Edirne tipi peyniri imal etmektedirler.

Canlı hayvan sevkıyatı ve satışı bölgede aracı pedığımız celepler yoluyla yapılır. Celepler köylerden düşük fiattan topladıkları küçük ve büyük baş hayvanları Erzurum et kombinasına veya büyük tüketim merkezlerine götürerek satarlar. Ayrıca Bayburt'ta imal edilen kavurma ve sucuk, çevrede rağbet görmektedir.

Hayvan deri, kıl ve yünün büyük çoğunluğu bölge dışına satılmakla beraber, az bir kısım yünden halı, kilim ve çorap gibi eşyalar dokunmaktadır.

Pazarlama konusunda hazırladığım anket sorularında Bayburt'ta hayvan ürünlerinin işlenmesi ve yapılmış olarak satışı için bir çalışmanın yapılması konusunda cevaplar alınmıştır. Bu cümleden olarak, daha ziyade bölgede bir süt ve yağ sanayiinin kurulması öngörülmektedir. Çünkü bu günkü koşullarla hayvan, Erzurum et kombinası veya büyük tüketim merkezlerine nakledilirken, kayıplara uğramaktadır. Yaya yapılan bu nakliyat sırasında hayvanlar besili tutulamamaktadırlar.

f— Hayvan türleri :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında büyük baş hayvan beslemeciliğinde sığır, küçük baş hayvan beslemeciliğinde de koyun ön sırayı işgal etmektedir.

Havzada hayvan varlığı (1967) :

	İş Hayvanı				
	Öküz	Manda	Merkep	Katır	At
Bayburt	15.867	408	1.185	104	1615
Kelkit	11.154	208	1016	78	786
Şiran	6.770	182	908	4	734

	Gelir Hayvanı				
	İnek	Manda	Koyun	Keçi	Kümes Hay. Koyun
	36127	1579	177177	9475	103674
	16530	880	720028	15218	73580
	9121	816	15532	9205	35120

(Köy Envanter Etütlerine göre. 1967)

Tablo, bölgede hayvan varlığını göstermekle beraber, Bayburt'ta daha ziyade İş hayvanı hayvancılığının Kelkit'te ise iş hayvanı hayvancılığı yanında gelir hayvanlılığının da geliştiğini, Şiran'da ise her iki çeşit hayvancılığın yaygın bulunmadığını göstermektedir.

Aynı kaynaktan elde ettiğimiz bir çiftçi ailesine düşen hayvan miktarları da oldukça ilgi çekicidir :

	Çiftçi ailesi adedi	çiftçi nü- fusu	Hayvan adedi		Bir çiftçi ailesine düşen	
			büyük baş	küçük baş	büyük baş	küçük baş
Bayburt	15.631	92.270	56.981	186.651	3.6	12
Kelkit	8.726	49.653	30.654	87.246	3.5	10
Şiran	5.125	30.229	18.535	27.737	3.6	5.4

Bu neticeye göre Bayburt'ta bir çiftçi ailesine düşen hayvan sayısı 15.6 iken, Kelkit'te 13.5 a ve Şiran'da ise 9 a düşmektedir. Ortalama olarak bölgede bir çiftçi ailesine düşen hayvan sayısı ise 12.7 baştır. Bu miktar geçimini hayvancılığa başlamış olan çiftçi ailesi son derece düşük bir rakamdır. Şu halde hayvan sayısı bakımından da bölgenin entansif hayvancılığa geçtiğini söylemek mümkün değildir.

a— Sığır :

Büyük baş hayvanların içinde en fazla beslenen sığır, çift hayvanı olan öküzle birlikte 94.569 adettir. Bunun yarısından çoğu olan 51.994 adedini Bayburt tekbaşına besler. O halde sığır yetiştiriciliği Bayburt'ta diğer ilçelere nazaran daha yaygındır.

Genellikle Doğu Anadolu bölgesinde beslenen cüsseli ve sağlam görünüşlü kırmızı sığır ırkına dayanan sığırlar, bakımsızlık ve beslenme şartlarının elverişsizliği sonucunda melez tiplerini meydana getirmiş, bir taraftan cüsseleri küçülmüş diğer taraftan da randımanları düşmüştür. Yukarıda belirttiğimiz gibi, eğer hayvan bakımı bölgede üstün kalitede sığır türü meydana getirme konusu üzerinde toplanırsa, bu takdirde havza sığırlarının randımanları da artar.

Kırmızı sığır ırkından başka, havzada kötü bakım ve beslenme koşulları sonucunda dejenerasyona uğramış ikinci sığır ırkı da yerli karadır. Ayrıca yerli ırklarla karışarak dejenere olmuş diğer bir sığır ırkı da, cüsseli, boz ırktır.

b— Manda :

Daha ziyade süt ve kaymağından faydalanılmak için gelir hayvanı olarak beslenen mandanın, iş hayvanı olarak beslenen manda ile bölgedeki miktarı 4073 adettir. Daha ziyade Çoruh ve Kelkit ırmaklarının vadilerinde beslenen ırı cüsseli mandanın süt verimi fazla olduğu için, buralarda sütünden kaymak, peynir ve yağ olarak faydalanılır.

c— At, Merkep, Katır :

Gücünden yararlanılan bu hayvanlardan atın bölgede ayrı bir değeri vardır. Bilhassa Bayburt ve köylerinde dikkati çeken bu değer, son yıllarda azalmıştır.

Bu nedenle Bayburt bölgede yetişen atın yarısından daha fazlasına sahiptir. Burada at beslemek adeta sosyal bir anane halindedir. Son yıllarda at ırkının islahı için yapılan çalışmalarla, yarım kan taylar elde edilmiştir. Atın dışında, merkep ve katırın gücünden faydalanılmak için beslenir. Halen bölgede 16140 adet karasapan ve 5454 adet pulluğun ziraatte kullanılmakta olduğunu göz önünde tutarsak, havzada yük hayvanının ne derece önemli olduğunu anlamış oluruz.

Havzada 3135 i at, 186 sı katır ve 3109 da merkep olmak üzere ceman 6430 adet gücünden faydalanılan hayvan vardır.

d— Koyun :

Sığırdan daha fazla beslenen koyun, havzanın her tarafında yaygın olarak bulunur. Fakat daha ziyade Kelkit'te koyun sayısı, tek başına bölgenin diğer merkezlerinde bulunanın dört katı kadardır. Daha ziyade kuzeydeki kuyruksuz, mahallen Herek tabir edilen koyun, yerini üç ilçede de karaman ırkına terketmiştir. Yağlı ve büyük kuyruğu bulunan bu ırkın yünü az olduğu halde oldukça iri cüsselidir. Süt verimi normaldir, fakat eti lezzetsizdir. Bölgede üretilen koyunun toplam miktarı 912.737 baştır.

e— Keçi :

Daha ziyade fakir halkın geçimini sağlamak için beslenen keçi, bölgede koyuna oranla çok az miktarda bulunur. Ormanlara, dere kenarındaki genç kavaklıklara büyük ölçüde zarar verdiği için keçi beslemeciliği gün geçtikçe önemini kaybetmektedir. 1967 yılında bölgede koyun-keçi oranı 1/27 kadardı.

f— Kümes Hayvanları :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında kümes hayvanı beslemeciliği henüz entansif, bilgili olarak gelişmemiş, ilkel bir durumu arz etmektedir. Ancak mahalli ihtiyacı karşılayan et ve yumurta üretiminin, bu günkü koşullar altında komşu illere satılması bahis konusu değildir. Bölgede kümes bakımı, cins islahı konusunda çalışmalar sadece müteşebbisler tarafından ele alınmıştır ki bu çalışmalarda çok yerel bir özellik taşır. Havzada 1967 yılında 212.374 adet kümes hayvanı bulunmaktadır.

g— Arıcılık :

Bilhassa Kelkit-Şiran ilçelerinde ve korunga tarlalarının civarında fenni ve yerli arı kovanları son yıllarda gelişmiştir. Randımanı artırıcı fenni kovanlar halk tarafından daha fazla tutunur. Bölgede 15291 adet kovan bulunur. Halen Kelkit ilçesinin Balkaya, Çakırlar, Asut, Yeşilova ve Özlice köyleri ile Şiranın Günyüzü, Çanaka, Konaklı, Kozagaç, Alacahan, Yukarı Duruçay, Aşağı Duruçay köyleri ile Şiran ilçe merkezinde nefis kokulu bal üretilmekte ve buralarda daha ziyade fenni kovanlar kullanılmaktadır. Bazı köylerde pancar tarlalarına verilen ilaç, arıları öldürülmüş ve arıcı olan köyler pancar ekimini tercih etmişlerdir.

Hayvancılık konusunu bitirmeden önce yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında hayvancılıkla büyük bir ilişkisi bulunan yaylacılık üzerinde de azda olsa durmak gerekmektedir.

Aslında yaylacılık bir muvakkat yerleşmedir ve bu nedenle iskân bölümünde ele alınması gerekir. Ancak memleketimizin bu köşesinde yaylacılık-eğreti yerleşme veya muvakkat yerleşme konusunu ile fazla ilişkili değildir. Burada yaylacılık Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde olduğu gibi, köy nüfusunun hiç olmazsa yarısından çoğunu ilgilendirmemektedir. Bu bölgede yayla evleri köyden 4-5 km. uzakta 2000 metre yükseklikte, moren taşlarının toprak harçla üst üste konması ile yapılmış 4X4 ebadında ve tek gözden ibaret yanında üstü açık, taşların üst üste yığılması ile meydana getirilen ahır bulunan basit yapılardan başka bir şey değildir. Genellikle bu meskenlere Şiran'da KELİF adı verilir. Yaylalar jeomorfoloji bakımından gençlik devrinde olup, akarsu enine profilleri dik yamaçlı U vadi biçimindedir. Burada asılı vadiler, omuz satırlar eski buzlaşmanın belirli izlerini taşırlar. Cıvalı morenler oldukça geniş yüzeyler kaplar. Moren birikimleri dikkati çekecek kadar fazladır. Buralarda İlkbahar ve sonbahar mevsimleri sisli ve bulutludur genellikle alp bitki topluluğu yereye hakim görünüştedir. Meralarda görüldüğü gibi yaylalarda köyün orta malıdır. Köye ait ve mahallen kelif adı verilen yayla meskenlerinin üzeri genellikle hartama yahut keçe ile örtülüdür. Bazen de çamur damı kapatır. Eğer bunlardan hiç birisi ile örtülmemişse, bu takdirde dama yün serilir ve üzerine sabunlu su dökülmele bir nevi keçe yapılmış olur.

Yaylalarda genel olarak yoğurt, yün, yağ ve peynir yapılır. Kelkit ilçesinin Spikör dağına yakın köylerinde, hayvan besleyicisinin bizzat hayvanı ile çıktığı yaylalar dışında, Bayburt ve bilhassa Şiran'da köyün ortamalı olan yaylalar, karadeniz kıyılarından gelen yaylacılara yıllığı 5000-6000 TL. olmak üzere muhtarlar tarafından kiraya verilir. Şiran'da yaylasını kiraya veren köyler şunlardır : Terleme, Evren, Günyüzü, Akbulak, Çalköy, Örenkale'dir. Bu köyler Şiran'ın kuzeyinde ve ziyaret tepesi etrafındadır. Şiran'ın güneyinde Cinci dağlarının kuzey eteklerindeki Boğazyayla, Başköy, Yedibölük, Ozanca, İnözü, Bolluk köylerine ait yaylalar ise kiraya verilmeyen hayvan besleyiciler tarafından kullanılır. Burada yaylalar 2-5 km. uzaktadır.

Kelkit ilçesinde 19 köy bilhassa geçimini hayvancılıkla sağlar. Burada yaylalar köyden 5-6 km. uzaktadır. Daha ziyade güney köylerinin bulunduğu bu ondokuz köy halkı birlikte mayıs ortalarında yaylaya çıkarlar. Eylül başına kadar yaylalarda kalırlar. Yaylada ziraat yapılamaz. Ürettikleri yağ ve peynirleri daha çok Erzincan'a getirerek satarlar. Bu yaylalarda sığır ve koyun daha fazladır. Keçi azdır hayvancılıkla geçimini sağlayan bu köyler şunlardır : Obalar, Derekorusu, Çömlcek, Güllüce, Kuşluk, Yarbaşı, Kozoğlu, Günbatır, Günüyürdü, Ağılık, Karacaören, Akdağ, Kömür, Aydoğdu, Çimenliçorağı, Uzunkol, Gürlegik, Cemalli, Çümenli ve Yeni Yol'dur.

Görülüyor ki havzadaki yaylacılık, memleketimizin bazı bölgelerinde görüldüğü gibi, büyük nüfus topluluğunu ilgilendirmedigi gibi, hayvan beslemeciliğinde de önemli bir rol oynamaz.

E— Ormanlardan Faydalanma

Bir bölgenin en önemli zenginliklerinden birisi de orman zenginlikleridir. İklimin, toprakla elele vererek meydana getirdiği orman zenginliği, Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında halen büyük sahalar kaplamaktadır. Filbakika Doğu Karadeniz dağlarının güneye bakan yamaçları, tarihin eski çağlarında zengin ve değişik türleri ihtiva eden ormana sahip olmuştur. Fakat nüfusun çoğunluğu kır nüfusu halinde olması, ziraate elverişli tarla arazisi temin etmek üzere ormanla bu nüfusun mücadelesi ve ayrıca tahrip özelliğini gösteren hayvancılık, bölgede ormanı yok edici unsur olarak dikkatimizi çekmektedir. Bu nedenlerle havzada kesim ve tahripten uzak kalmış orman son derece dar alanlara yayılmış bulunmaktadır.

Köy envanter etüdlarına göre araştırma konumuzu teşkil eden sahada köy-orman ilişkileri aşağıda tabloda gösterilmiştir.

	Orman içi		Orman kenarı	
	Köy sayısı	nüfus	Köy adedi	nüfus
Bayburt	175	104374	42	526
Kelkit	98	53663	1	747
Şiran	72	29797	1	133
Toplam			4	1406
			37	16812

Orman Durumu :

Koru (hektar)		Baltalık		Toplam
normal	bozuk	normal	bozuk	
-	1200	600	10600	12400
396	13362	-	4842	18600
-	-	-	-	
396	14562	600	15442	33000

Bu tablo bugün (1967) yerleşme noktaları ile ormanın arısındaki ilişkisini göstermektedir. Buna göre bölgede ancak 4 köy ormanın içinde kalmıştır, bu köylerin nüfusu da ancak 1406 dır. Orman kenarında ise 37 köy ve 16812 nüfus yaşar. Yukarıda saydığım sebepler sonucunda orman iç ve kenarındaki köyler çıplak yamaçlarda kalmış, orman yakılmış, kesilmiş, tarla açılmış ve erozyonla toprak taşınarak yamaçlar haline getirilmiştir.

Bölge topraklarının faydalanma yönünden bölünüşü bahsinde de belirttiğimiz gibi, havzanın ancak % 2 si orman ve koruluktan ibarettir. Bu oran Türkiye genel ortalamasından çok düşük bir değerdir. Son yıllarda Şiran'da da tesis edilen Orman Bölge Şefliği ile beraber Orman Bölge Şeflikleri sayısı üçü bulmuştur. Orman Bölge Şeflikleri havzada orman işletmeciliğinden ziyade orman bakımı ve orman tesis etme gibi konularında çalışma yapmaktadır.

Havza orman ve koruluklarının büyük bölümünde ağaç cinsleri daha ziyade ladin ve köknar'dır. Kayın ve sarıçam ikinci derecede yaygındır.

Ormanlardan faydalanma konusunda netice olarak denilebilir ki yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yağışı fazla alan yüksek yamaçların ağaçlandırılması, bu bölgeyi orman bakımından zenginleştireceği gibi, toprak erozyonuna da mani olacaktır.

F— Enerji Kaynakları ve Madenler

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında enerji kaynaklarından bilhassa Hidroelektrik bakımından elverişli doğal şartlara sahiptir. Çoruh nehrinin muayyen vadi kesiminde gösterdiği bu şartlar, Bayburt ve çevresinin ilerde gelişmesinin müjdecileridir. Ancak bugün için enerji kaynakları ve maden işletme bakımından havza, denilebilir ki Türkiye'nin en geri kalmış bir bölgesidir.

Yapılan etüdlere göre Aydıntepe ovasının sulanması ve yakın çevreye elektrik sağlamak üzere Çoruh'un kuzey kollarından birinde Çatıksu barajı, elde edilmiş masrafı yüksek bulunduğundan, şimdilik bu barajın inşasından sarfına zar edilmiştir. Konursu üzerinde Sarımeşe barajı da Bayburt çevresi için gerek sulama ve gerekse elektrik enerjisi bakımından önemli olmakla beraber, halen derenin debisi ölçülmekte ve arazinin gerekli etüdü tamamlanmaktadır. Bölgede üçüncü olarak dikkati çeken Sarıhan barajı ise Mormuş düzlüğünü sulayıp bugün için faydalanılamayan geniş araziden istifade imkânı sağlar ve aynı zamanda bölgenin elektrik enerjisini de temin eder. Bayburt'un doğusunda Çoruh nehrinin ana kolu üzerinde Bayraktar köyü civarında bulunan baraj yeri yukarıda belirttiğimiz üç tali baraja oranla son derece elverişli bulunmaktadır. Tahminen 17.000 kw gücünde elektrik üretecek olan hidro elektrik santrali sayesinde bölgenin elektrik enerjisi problemini tamamen ortadan kaldıracaktır.

Bu önemli ve proje halindeki tesislerden sonra 1100 (1965) nüfuslu Mutlu köyünde yapılan hidroelektrik santrali için 100.000 TL. masraf edilmiş, fakat müsbet bir sonuç alınamamıştır. Konursu için de, halk aynı çabanın içindedir. Maden ve maden işlemeye gelince; Havza maden bakımından oldukça önemli aflormanlar göstermektedir. Havzada genel olarak halen iki maden işletilmektedir. Biri linyit diğeri krom'dur. Maden bucağında ayrıca bakır aranmaktadır.

Linyit, Kelkit'in Gümüşgöze ve Sütveren köylerinde ilkel bir şekilde yılda 10.000 ton kadar üretilmektedir. Erzincan-Kelkit-Gümüşhane'ye sevkedilir ve ısıtmada kullanılır. Bu kömürün Bayburttan tonu 140 liradan satılır (1969) ayrıca Dede yolu köyünden çıkarılan manganez de İstanbul'a sevkedilir.

Krom, Kop dağlarının Bayburt'a bakan kuzey yamaçlarında, dere ve sellerin açtığı vadi yüzeylerinde aflöre etmiştir. Burada 5 ocak halinde işletilmekte olan maden Ziraat Bankası tarafından değerlendirilmektedir. Zaman zaman Erzurum-Trabzon yolu üzerinde büyük yığınlar halinde dikkati çeker.

Maden bucağında aranan bakır madeni özel sektör tarafından bulunmuş; eskiden açılmış galeriler genişletilmiş ve halen 10-15 işçinin bir işletme haline gelmiştir.

Bunlardan başka 4 ü Bayburt'ta, 1 i Kelkit ve 4 ü de Şiran'da olmak üzere 9 şifalı içme su kaynağı mevcuttur.

G— Ticaret Hayatı :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası ticaret hayatı bakımından gelişmemiştir. Çünkü; havza, doğal şartların ortaya koyduğu nedenlerle, belirli bir üretim faaliyetine sahne olmadığı gibi, az nüfusun toplanması yüzünden, büyük lûr yoğaltım merkezi de olamamıştır. Bayburt eski bir ulaşım ve konaklama merkezi olmasına rağmen, tarihin ilk çağlarında büyük savaşların yapıldığı bir alan olmuş, bu savaşlar ticaret faaliyeti yapanları az çok tedirgin etmiştir. Kelkit ve Şiran ise ancak, ihtiyaçların çoğalması ve çeşitliği gösterdiği son yıllarda ticarî faaliyetlere sahne olmuştur. Bu nedenle havza kapalı bir ekonomik sisteme dayalı, ancak kendi ihtiyacını üreten, yoğaltım fazlası üretimini ancak dar çevresinde takas yaparak değerlendiren kapalı bir saha halinde bulunuyordu.

Havzada şehirleşme hareketlerinin son derece zayıflığı da kapalı ekonomiyi teşvik etmiştir. Çünkü, ticaretin daima iş bölümü yapmış şehirlerde, yani basit bir deyimle bir alıcı ve bir satıcı kütleinin teşekkül ettiği topluluklarda gelişeceği göz önünde bulundurulduğunda havzanın, ticarî faaliyetinin gelişemesi nedeni kolaylıkla ortaya çıkar.

Hayat standartı, nüfusun satın alma gücü, memleketimizin diğer bölgelerinde olduğu gibi, burada da sosyal hayatın gelişmesi ve kazancın artmasına bağlıdır. Bölgede nüfusun büyük bir oranı gizli işsizlik içindedir. Bilhassa yılın ancak belirli bir kaç ayında ziraî faaliyetlerle uğrasan kır nüfusu, senenin büyük bir bölümünde çalışamaz durumdadır. Bu yüzden ilçe merkezleride dahil olmak üzere nüfusun büyük bir oranının hayat düzeni gelirden ziyade geleneklere göre düzenlenmiştir.

Bölgede ana geçim kaynakları aşağıdadır :

	Köy halkının ana geçim kaynakları				
	köy sayısı	ziraat	hayvancılık	madencilik	köy el sanatları
Bayburt	175	175	175	-	3
Kelkit	98	98	98	1	2
Şiran	72	72	72	-	-

Bu tablonun belirttiğine göre havzada köylerin tamamı her şeyden önce çiftçi ve hayvancı olarak geçimini sağlar. Aslında her iki geçim kaynağı geri ekonomik sistemlerde birbirini tamamladığından çiftçi ve hayvan beslemeciliği ile geçimini sağlayan nüfusu birbirinden ayırmak kabil değildir. Bunların dışında bir köyde madencilik, 5 köyde de köy el sanatları geçim sağlamada yardımcı olarak rol oynamaktadır. Burada şu noktayı da göz önünde tutmak gerekir ki, herhangi bir bölge nüfusu geçimini havzada olduğu gibi mutlak ziraat ve hayvancılığa bağlanamamıştır. Burada balıkçılık, ormancılık turizm ve meyvacılık gibi çok yönlü ekonomik etkinliklerin herhangi bir yardımı yoktur.

Bölgede iş sahasının sadece ziraate ve hayvancılığa bağlı oluşu havza nüfusunun sosyal gelişmesini zayıflattığı gibi, bölgenin kalkınmasına da zorlaştırmaktadır. Filhakika bölgede erkek nüfusundan fazla olan kadın nüfusu çalışma hayatına atılmamakla beraber, bahis konusu ziraat ve hayvancılık faaliyetlerinde en fazla iştigal eden nüfus olarak dikkati çekmektedir. Kışın ev işlerinin yanında ahırda bulunan hayvanların bakımı tamamen ev kadının görevleri arasındadır. Çift sürme dışında ziraat faaliyetleri yöneltende bölgede kadındır. Pancar sökme, orak biçme, düven vesair gibi hububat üretiminin muhtelif iş ve safhaları kadının üzerindedir. Bu itibarla erkek havzada gizli bir işsizlik içerisindedir. Bunun sonucu olarak erkek evinin geçimini sağlamak üzere, iş sahalarının bulunduğu merkezlere gider ve böylece göç başlamış olur.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında ürünlerin değerlendirilmesi için, ilçe merkezlerinde olduğu gibi, bucak ve bazı büyük köylerde de pazarlar kurulmaktadır. Bu pazarların dağılışı :

	Köyde pazar kurulup kurulmadığı					Toplam	günü
	Köy adedi	kurulur	kurulmaz	haftalık emtia	panayırı		
Bayburt	175	5	170	5	-	5	Pazar, Salı,
Kelkit	98	4	94	4	1	5	Çarş.Cuma ct.
Şiran	72	3	69	3	-	3	Pazar.Ç.. P.C P.tesi,Salı,Per.

Bu tablo bölgede ancak 12 yerleşme merkezinde pazar kurulduğu ve 1 merkezde de emtia panayırı toplandığını göstermektedir. Pazara daha ziyade zaruri yiyecek maddeleri getirilerek satılmaktadır. Bu maddelerin başında ziraat ürünleri yer alır. Bunu meyvalar (yaş ve kuru), giyecek malzeme takip eder. Pazarıcı malını satınca, parayı köyüne götürmez, evinin veya çocuklarının çeşitli ihtiyaçlarını da satın alır ve böylece pazarlarda alım-satımdan ziyade çift taraflı bir takas bahis konusudur. Bu görünüşü ile bölgede ticaret bir artaçağ özelliğindedir. Bu nedenle bölge ilçelerinden herhangi birinde ticaret veya sanayi odaları kurulmamıştır.

Havzada köylerin iktisaden bağlı bulunduğu, yakın ilçe ve illeri de tetkik etmek, bölge ticaret faaliyetinin önemli bir özelliğidir. Filhakika, genellikle köyler, bağlı bulunduğu ilçe ile ticari ilişkileri bulunmakla beraber, bazı uzak köylerin alım satım merkezleri komşu ve kendisine yakın merkezlerdir. Bu durum "Köy Envanter etüdlerine göre Gümüşhane,, isimli eserden alınan tablo açıkça görülmektedir.

Köyün İktisadın Bağlı Olduğu Merkezler

	Köy sayısı	İl		İlçe		Bucak		Köy	
		aldığı yer	sattığı yer	aldığı yer	sattığı yer	aldığı yer	sattığı yer	aldığı yer	sattığı yer
Bayburt	175	-	-	Bayburt 172	Bayburt 172	-	-	-	-
		-	-	Maden 2	Maden 2	-	-	-	-
		-	-	Demir- özü 1	Demir- özü 1	-	-	-	-
Kelkit	98	Erzin- can 9	Erzin- can 9	Kelkit 76	Kelkit 76	Köse 13	Köse 13		
Şiran	72	-	-	Şiran 72	Şiran 72				

Bu tablo, Bayburt ilçesinde genellikle, köyleri ilçe merkezi ile ticari ilişkiler kurarken, ayrıca 2 köy Maden, 1 köyün Demirözü bucakları ile ticaret yaptığını Şiran'da köyler tamamen ilçe merkezleri ile alış-veriş yaparken, Kelkit'te 9 köy, il dışına çıkarak Erzincan'la ayrıca 13 köyünde Köse bucağı ile Ticaret yaptığını göstermektedir.

Yaptığımız incelemelere göre havzanın kooperatif ve kredi durumu da aşağıdadır.

	Köy sayısı	Tarım kredi kooperatifleri		son yıllarda kooperatiften alınan para ve kredi alanları		Son yıllarda ziraat Bankasından kredi alan	
		var	yok	adet	TL.	adet	TL.
Bayburt	175	15	160	9933	6.702.782	1356	2359.509
Kelkit	98	1	97	1275	-	3817	2439.801
Şiran	72	-	27	-	-	3858	2705.819

Bu tabloda havzada çoğu Bayburttan olmak üzere 16 tarım kredi kooperatifi kurulduğunu, bu kooperatiflerin 11208 çiftçi'ye 6.702.782 TL. lık kredi açtığını, Ziraat Bankası ise 9031 kişiye 7.498.129 TL. lık kredi verdiği anlaşılmaktadır. Bu rakamlar havzada müşterek çalışmak için birleşmenin henüz yerleşmediği ve havza toplam nüfusu içinde kredi alabilen 20.239 kişinin ancak % 10 unu teşkil ettiğini göstermektedir.

H— Ulaşım :

Genellikle % 44 ünün dağlık % 12 sinin de dalgalı arazisinin yer aldığı havzada ulaşım şartları son derece zorluklar arz etmektedir. Bu nedenle memleketimizin bazı bölgelerinde olduğu gibi, havzada da, karayolları akarsu vadilerini takip eder.

Havzada iki ayrı devlet yolu ulaşımı sağlar Bunlardan birincisi, Trabzondan gelerek, Gümüşhane-Bayburt-Erzurum'dan geçen tarihi transit yoludur. Bu yol Vavuk dağı geçtikten sonra havzaya girer ve Kop dağı geçtikten sonra Erzurum'a ulaşır. Bu suretle Doğu Anadolu bölgesini Karadenize bağlayan bu ulaşım sistemi memleketimizin ekonomik ve askeri bakımdan en önemli yollarından biridir. Yüksek evsafli asfalt olan bu yol turistik ve beynelmilel yol standartlarına uygun olarak yapılmış olmasına rağmen çok yerde Çoruh nehri vadisini takip ettiği için son derece virajlıdır. Fakat kar ve heyelanla, kolaylıkla kapanmakla beraber karayollarının kış bakımına alınması nedeni ile, sıkı bir çalışma sonucunda ulaşım açılır.

İkinci devlet yolu ise batıdan gelerek Şiran-Kelkit üzerinden Bayburt'a bağlanan yoldur. Bu yol Kelkit'ten itibaren Spikör geçidi üzerinden Erzincan'a bağlanan bir şube yolu ile havzayı Doğu Anadolu bölgesine bağlar.

Bu yolların dışında kalan köy yolları hamyol ve patika olarak son derece düşük evsafli yollardır.

Bölgede mevcut 345 yerleşme noktasının yolla ilgisi Gümüşhane Köy Envarter Etüdlerine göre ilgi çekicidir.

	Köy halkının halen ilgili bulunduğu merkezin adı	İlgi derecesi			
		kuvvetli	orta	zayıf	
Bayburt	Bayburt				
	Aydıntepe				
Kelkit	Demirözü	165	10	-	
	Kelkit				
	Erzincan	87	9	2	
Şiran	Köse				
	Bayburt				
	Şiran	72	-	-	
Sebebi					
Ekonomik	Aktarma	İdarî	Sihhi	Kültürel	Turistik
171	38	174	169	135	-
97	40	89	88	61	1
72	30	72	71	58	-

(Not: rakamlar köy sayısını göstermektedir)

Bu tablo havzadaki yerleşme noktalarının en fazla ekonomik idarî ve sihhi bakımlardan ilgili bulunduğu, kültür bakımından da oldukça önemli bir bağ bulunduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten bu ilgi muvakkattır. Kış mevsiminde kar yağışları ve bahar mevsimlerinde taşkın suları ile bu yerleşmelerin ilçe bucak merkezleri ile ilişkileri tamamen kesilmektedir.

Yolların bu özelliğini aşağıdaki tablo açıkça göstermektedir:

Köy yollarının cins ve kalitesi

Köyün bağlı olduğu idarî merkez	Köylerin mer. olan mesafesi (km)	Satış veya kaplama cinsi					
		patika	hamyol	köprüsüz	köprülü	kesme taş	stabilize
Bayburt	1—53						
Aydıntepe	2—50						
Demirözü	3—33	8	154	8	23	13	24
Maden	5—53						
Kelkit	2—55						
Köse	4—27	10	93	4	3	5	21
Şiran	2—35	13	57	2	1	1	31

	Kalitesi		
	İyi	Orta	fena
26	86	87	
31	55	45	
23	41	40	

(Not: rakamlar köy adedini gösterir)

Bu tablo ilçe ve bucak merkezine farklı uzaklıkta bulunan yerleşme noktalarını, bu merkezlere bağlayan yolların cins ve kalitesini göstermektedir. Bu tabloya göre, cins bakımından havzada ham yolun hakim olduğunu, bölgede 304 yerleşme noktasının ham yolla ilçe ve bucak merkezine bağlı bulunduğunu belirtmektedir. Stabilize yol ilçe merkezlerini birbirine bağlar. Kalite bakımından ise 172 köyün yolunun fena, 182 köy yolunun orta, 80 köyün ise iyi kalite yolla bağlandığını açıklamaktadır.

Son yıllarda ulaşımın önemi halk tarafından benimsendiği için, yol yapım ve bakımı havzada gelişme göstermiştir. Bunn sonucu olarak halk yolunu yaptırmak için seve seve imeceye katılmaktadır.

Havza ulaşımını bitirmeden önce, bölgedeki nakil vasıtalarının tesbit edebildiğimiz sayısı da ulaşım konusunda bize fikir verebilir.

Trafik bürosuna kayıtlı motorlu araçlar:

	kamyon	otobüs	otomo- bil	kamyo- net	ininü- büs	kaptı- kaçtı	traktör	motor- siklet	Toplam
Bayburt	116	6	14	8	1	-	5	8	158
Kelkit	61	4	6	1	-	-	6	1	79
Şiran	21	6	2	-	-	1	1	1	32
	198	16	22	9	1	1	12	10	269

Erzurum-Trabzon arasında işleyen Ulusoy, Çavuşoğlu, Koç ile Erzincan Trabzon arasında Aygün şirketlerine ait lüks otobüsleri Bayburt ve Kelkit ilçelerinin arasındaki ulaşımını sağlar. Şiran ilçe merkezinden de her perşembe günü 4-5 lüks otobüs, yolcuları Ankara ve İstanbul'a taşır.

Netice itibariyle denilebilir ki yukarı Çoruh ve Kelkit havzasına geniş bir hoşgörü açısından da baksak, ulaşım probleminin halledilmesi değil, henüz bu davanın içine bile girilmediği görülür.

V— Sonuç :

1— Türk Coğrafya kongresince Karadeniz bölgesinin iç bölümü arasında kabul edilen Yukarı Çoruh ve Kelkit Havzası, gerek doğal özellikleri ve gerekse sosyal ve beşeri koşulları ile Karadeniz bölgesinden daha çok, Doğu Anadolu ile ilişkilidir. Çünkü :

Doğal şartlar bakımından havza, Karadenizden ziyade Doğu Anadolu bölgesinin özelliklerini hatırlatmaktadır. Filhakika temeli genellikle lias ve eosen fişi gibi nisbeten yakın jeolojik devirlere ait olan bu bölümde yüzey şekillerinin oluşumu ve jeolojik görünümü yayvan tepeler ve dolma vadileri ile daha ziyade Doğu Anadolu bölgesi karakterini gösterir. Halbuki Karadeniz bölgesinin araştırmamıza yakın bölümünde üst kratasenin volkanik fasiesi hakimdir, ve Bu formasyonun ortaya koyduğu relief ise, dış amillere karşı son derece mukavim ve bunun sonucu olarak sert şekilli engebelerdir.

Havzada hüküm sürmekte olan iklim şartları genellikle Doğu Anadolu bölgesinde görülen iklim tipine yaklaşmaktadır. Filhakika memleketimizin en soğuk alanına tekabil eden Doğu Anadolu bölgesinde hüküm süren şiddetli kontinental iklimde, kışlar daha ziyade doğuya doğru uzun, şiddetli ve karlıdır. Buna karşılık, yaz mevsimi kısa süreli fakat oldukça sıcaktır. Bunun sonucu olarak yıllık sıcaklık farkları da fazladır.

Buna mukabil yukarı Çoruh ve yukarı Kelkit havzasında hüküm süren sıcaklık şartları Doğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi, şiddetli bir kontinental iklim değil, kontinental bir iklim olarak benzerlik taşır. Bu özelliği ile havzanın Karadeniz Bölgesi ile çok az bir uygunluğu hatta hiç bir benzerliği yoktur dersek, hatalı bir sonuca varmış olmayız.

Yağış miktarı ve nemlilik derecesi bakımından bölüm Karadeniz Bölgesi ile hiç bir benzerlik göstermediği gibi, tamamen Doğu Anadolu Bölgesi özelliğini taşımaktadır. Yani havza, Doğu Anadolu Bölgesi isohiyetinin içinde kalır.

Yüzey şekilleri ve iklim özelliklerinin sonucunun, diğer bölgelerde olduğu gibi, araştırma konumuzu teşkil eden havzada doğal bitki örtüsünde de müşahade etmek mümkündür. Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı iklim şartları itibariyle doğal ormandan alanına dahil olmakla beraber, bölgenin büyük bir kısmı bugün ormandan hemen tamamıyla yoksundur. Bunun sebebi, Doğu Anadolu ormanlarının asırlardan beri tahrip görmesidir. Bunun sonucu olarak ancak çukur alan ve depresyonlarda dikkati çeken doğal step sahalır, hemen hemen bölgenin tamamına hakim olmuştur. İşte Doğu Anadolu Bölgesinde tahrip edilmiş ormanın yerine hakim olan step görünüm, araştırma konumuzu teşkil eden alanda daha bariz olarak dikkatimizi çekmektedir. Halbuki Doğu Karadeniz Bölgesinde memleketimizin en zengin bitki örtüsü yereye hakimdir. Şu halde havza, doğal bitki örtüsü özellikleri bakımından da Karadeniz bölgesinden son derece farklı bir karakter arzeder.

Doğal şartlar bakımından Karadeniz Bölgesi ile arasında bariz akırlıklar bulunan yukarı Çoruh ve yukarı Kelkit havzasının beşeri coğrafya ve sosyal bakımdan daha önemli farkların mevcut bulunduğu ve taşıdığı, bu bakımdan Doğu Anadolu Bölgesine yaklaştığı hatta, bu bölgenin bir parçası ve bir yöresi olduğu neticesine varılabilir.

Filhakika Karadeniz Bölgesinin sık nüfus dağılışı ve bu nüfusun yerleşme noktalarında gösterdiği dağınık yerleşme karakterinin yanında, Doğu Anadolu Bölgesinde müşahade edilen seyrek nüfus dağılışı ile yerleşme noktalarındaki toplu yerleşmenin hakim bulunduğu, havzada gözden kaçmayan en bariz bir beşeri coğrafya olayıdır.

Bu özellikle beraber, Karadeniz bölgesinde yüksek irtifalarda görülen seyrek nüfus, yahut başka bir deyimle bu bölgede dikkati çeken kıyı şeridindeki Türkiye ortalama nüfus yoğunluğu üzerinde mevcut bulunan yoğun nüfusa karşılık, bahis konusu havzada nüfusun büyük oranı 1500-2000 metre yükseklikteki eğimi hafif düzlüklerde yaşadığı görülür.

Havza ile bağlı bulunduğu bölge arasında tesbit edilen bu farklılık, yerleşme noktalarında kurulan merkezlerin şekli, yapı malzemeleri, fonksiyonları bahis konusu edildiğinde daha da önem kazanır ve havzanın bağlı olduğu bölge ile herhangi bir sosyal ilişkinin bulunmadığı sonucuna varılır.

Filhakika, bahis konusu havzada yaygın bulunan toplu ve kümeleşmiş yerleşmelerde birbirine bitişik, taş ve çamurdan tek katlı inşa edilmiş basit köy meskenleriyle Karadeniz bölgesinde dağınık yerleşmelerde birbirinden uzakta, kalas tahta ve çakatura tarzında inşa edilmiş iki veya üç katlı, balkonlu meskenlerin en basit anlamda hiç bir benzerlikleri müşahade edilmez.

Bundan başka her iki bölgede yaşayan insanların sosyal hayatlarında da büyük ayrılıklar dikkati çeker. Yukarı Çoruh ve Yukarı Kelkit havzasında yaşayan insanların daha yumuşak, mütevekkil karakterlerinin yanında, Karadeniz bölgesi insanların gösterdiği ani tehevür ve yüksek heyecan iki bölge insanını temelden ayırır. Bu sosyal yaşartısı ile havza halkı daha çok Anadolu insanını hatırlatır.

Hatta adı geçen havza erkek ve kadınların yaşama koşul ve özellikleri ile giysilerinde Doğu Anadolu bölgesi insanlarına benzeyen karakterler de çoktur Doğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi, burada da nüfus, uzun süren kış aylarında işsiz, soğuk evinde, kışın şiddeti ile adeta mücadele içindedir. Halbuki Karadeniz bölgesi insanı her mevsimi elverişli şartlar gösteren kıyı şeridinde veya muhtelif yüksekliklerde, bütün yıl içinde bir gayret ve çalışma halindedir.

Her iki bölge ürünleri bakımından da bir benzerlik müşahade edilemez. Nitekim Karadeniz bölgesinde daha çok nemli ve ılık iklim ürünleri örneğin bunların başında çay, narenciye ve mısır hakimken, Yukarı Çoruh ve Yukarı Kel-

kit havzasında, tamamen Doğu Anadolu Bölgesi ürünlerinden buğday, arpa, çavdar, gibi hububat çeşitleri yaygındır. Nasıl Karadeniz bölgesinde, hububat türü ekilmez ve yetiştirme koyulları bulamazsa, adı geçen havzada da çay, narenciye ve mısır gibi ürünlerin yetiştirilmesinden bahsetmek mümkün olamaz.

İşte bu koşullar altında kabaca Soğanlı, Vavuk, Köse dağları ile kuzeyden Akbaba, Çoban, Otlukbeli, Spikör ve Çimen dağları ile de güneyden ayrılan ve genellikle Yukarı Çoruh ile Yukarı Kelkit ve bu arkarsuların çeşitli kollarını ihtiva eden havza, doğal ve sosyo-ekonomik özellikleriyle Karadeniz bölgesinden ziyade Doğu Anadolu Bölgesi ile ilişki halindedir. Nitekim Erinç'de Doğu Anadolu bölgesinin sınırlarını belirtirken aynen şöyle demektedir¹. "Bu hudutlandırma, bir çok kesimlerinde sıhhatli ve isabetli olmakla beraber, bilhassa kuzeyde ve güney batıda hiç değilse aynı derecede muvaffakiyetli görünmüyor. Filhakika Coğrafi bölgelerin sınırlandırılmasında riayet edilmesi gereken (Ekseriyet metodu) kullanılarak coğrafi karakterler dağılıp haritaları üzerinde gösterildiği ve yalnız bir karakter bakımından değil, fakat sınırlama için ele alınan eşit coğrafi değerdeki karakterlerin muayyen sahalarda toplanarak meydana getirdikleri ekseriyete nazaran birbirinden ayrılan veya birbirine benzeyen sahalardan ayırıldıktan sonra, Doğu Anadolu'nun kuzey sınırını biraz daha kuzeyden geçen ve takriben İspir'in batısından itibaren Karadeniz dağlarının güney eteklerini takip eden ve Bayburt ovasını içine aldıktan sonra güneye dönen bir hat ile göstermek daha muvafık olacaktır., Ayrıca Erinç aynı kitabında² Erzurum ve Kars bölümünü sınırlandırırken aynen şöyle demektedir "Kuzey hududuna geünce, bunu kongrenin kabul ettiği hattın yani kabaca Karadeniz hidroğrafya havzasının güney kenarının, biraz daha kuzeyinden geçirmek daha muvafık olacak gibi görünüyor. Bu takdirde Erzurum-Kars bölgesinin kuzey hududu takriben İspir'den itibaren Karadeniz kenar dağlarının güney mailesini takibeden ve Bayburt ovasını da içine aldıktan sonra güneye dönen bir hat ile gösterilebilir.,

Genel özellikleriyle belirtmeye çalıştığımız Yukarı Çoruh ve Yukarı Kelkit havzası gerçekten Karadeniz bölgesinden ziyade Doğu Anadolu bölgesine ait bir yöredir. Nitekim, Bayburt-Gümüşhane yolu üzerinde bulunan Vavuk dağı zirvesine yakın verdiği geçitten kuzey ve güneye bakılırsa, bilhassa mart sonu ve nisan başında böyle bir müşahedeye girilirse görülür ki, Vavuk dağları iki ayrı özellikteki bölgeleri birbirinden gayet açık olarak ayırmaktadır. Bu aylarda Hart ovasının kuzey uçlarında ve dağların bazı bölümlerinde henüz kar görülmesine karşılık, Vavuk dağının kuzey bölümünde ağaçların yeşillendiği, çiçek açtığı açıkca görülebilir.

1 Erinç, S.: Doğu Anadolu Coğrafyası. İst. 1953. S. 2

2 Erinç, S.: Doğu Anadolu Coğrafyası. İst. 1953. S. 89

İşte doğal ve sosyo - ekonomik karakterleriyle Doğu Anadolu bölgesine ithal edilmesi gerekli ve müstakil bir coğrafi ünite görünümünde bulunan havza-
nın idari bakımdan da başlı başına bir birlik içinde bulunması tabiidir. Bu bir-
liği temin etmek üzere Bayburt merkezi olmak üzere Kelkit ve Şiran'dan müte-
şekkil bir ilin gerçekleştirilmesi coğrafi şartların gerektirdiği doğal bir sonuç
olarak görünmektedir. Bu suretle meydana gelecek vilâyetin yüz ölçümünü 6730
km2. olacak, genel hizmetler kır nüfusuna daha kolaylıkla ulaştırılacaktır. Bu-
nun sonucunda küçülecek olan Gümüşhane iline Tirebolu ilçesinden aynı şart-
ları gösteren bir iki bucak merkezi ile bu merkezlere bağlı köyler eklenebilir ve
böylece daha uygun idarî üniteler meydana getirilmiş olur.

L İ T E R A T Ü R

- Akyol, İ. H. : Mevzî Coğrafya (Coğrafi mıntıkalar) Ders notları İstanbul, 1941.
- Alagöz, C. A. : Sivas Çevresi ve Doğusunda Jips Karstı olayları . A. Ü. Dil-Ta. Coğ. Fak. ya. 75, Ankara, 1967.
- Ardel, A. : Klimatoloji. Umumî Coğrafya Dersleri. İstanbul, 1941.
- Arni, P : Şarki Anadolu ve Mücavir mıntıkların tektonik ana hatları. M. T. T. ya. Seri B, No. 4, Ankara 1919.
- Banse, E. : Vegetations und Kulturkarte der Türkei. Braunschweig, 1916.
- Batu, S. : Doğu İller Hayvancılığı. Ankara, 1958.
- Cuinet, V. : La Turquie D'Asie. Paris, 1890-1894.
- Çölaşan, U. E. : Türkiye İklim rehberi, Meteo. yay. Serisi No . 3 Ankara, 1946.
- Darkot, B. : Coğrafi araştırmalar. Cilt I. İstanbul, 1938.
- Darkot, B. : Türkiye'de yağışların Dağılışı. T. Coğ. D., No. 2, 1943
- Darkot, B. : Türkiye İktisadî Coğrafyası. İ. Fak. ya, No. 642/80, 1955.
- Darkot, B. : Türkiyenin Coğrafi Bölgeleri Hakkında. T. Coğ. D., No. 13-14, 1955.
- Erinç, S. : Karadeniz ve Çevresinin Morfolojik tekâmülü ile Pleistosen İklim Tahavülleri Arasında Münasebet. T. Coğ. D. No. 5-6, 1953.
- Erinç, S. : Doğu Karadeniz dağlarında glasiyal Morfoloji araştırmaları. Coğ. Ens. Neş., No. 9. 1944.
- Erinç, S. : Doğu Anadolu Coğrafyası. Coğ. Ens. Neş., No. 15, 1953.
- Erinç, S. : Bölge sınırlandırılmasının esasları. Siyasal Bil. Fak. Yay. 79, 1958.
- Gattinger, T. E. : Türkiye Jeoloji Haritası (Trabzon, 1/500.00). Ankara, 1962
- Gattinger, T. E. : Doğu Pontitlerde yapılan Löve ve ikmal çalışmaları Hakkında Rapor. Ankara. 1955.

- Gürsoy, C. R. : Samsun Gerisinde Karadeniz İntikal İklimi . Fak. Der., Cilt 8, Sayı 1-2, 1950.
- Gürsoy, C. R. : Türkiye'nin Coğrafi Taksimatında Yapılması İcap Eden Bazı Tashihler. D.T.C. Fak. XI. Cilt, Sayı 1-3, S. 235-237 Ankara, 1957.
- İnandık, H. : Doğu Karadeniz Bölgesinde Köy Hayatı. T. Coğ. D., No.9, 1958.
- İnandık, H. : Bitkiler Coğrafyası. İstanbul, 1961.
- İnandık, H. : Akarsular ve Göller. İstanbul, 1960.
- İzbirak, R. : Coğrafya araştırmaları, 1940-1941, D.T.C. Fak. ya, Cilt 1, Sayı 4, 1943.
- İzbirak, R. : Bitki Coğrafyası. Ankara, 1963.
- Ketin, I. : Über die geologie der Gegend von Baiburt und E. Anatolien. Fea Fak. mec, seri. B, cilt 16, S. 2, 1952.
- Kırzioğlu F. : Kars Tarihi, I. İstanbul, 1953.
- Koch, K. : Reise in Poatischen Gebirge. Weimar, 1846.
- Kökten, J. K. : Kuzey Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri. D.T.C. Fak. Der., C. 3, s. 5, 1945.
- Onur, A. : Erzurum Ovası ve Çevresinin İklimi. D.T.C. Fak. dergisi Cilt XX Sayı 1-2, Ankara, 1963.
- Öngür , S. : Türkiye'de dahili muhaceret hakkında . T. Coğ. D., sayı 18-19, 1958.
- Sauer, S. G : Wirtschaft und Verkehr in den Gebieten von Baiburt und Erzurum. Rhein und Ruhr. Ed. VI. 1926.
- Sauer, S. G. : Form Baiburt via İspir to İazistan. Geog. Jour. LXXXVI, 1935.
- Sözer, N. : Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadî Coğrafyası (Basılmamış doktora tezi), Erzurum, 1963.
- Tanoğlu, A. : Ziraat Hayatı. Orta İklim memleketlerinde Ziraat . Coğ. Ens. Neş. No. 8. İstanbul, 1942.
- Tanoğlu, A. : Ziraatımızın Coğrafi Karakterleri ve Başlıca Meseleleri. İk. Fak. Mec. Cilt 4, İstanbul, 1944.
- Tanoğlu, A. : Türkiye'de Çiftçi nüfus yoğunluğu meselesi. T. Coğ. D., No. 7-8, 1945.
- Tanoğlu, A. : Türkiye'nin irtifa kuşakları. T. Coğ. D., No. 9-10, 1947.
- Tanoğlu, A. : İskân Coğrafyası. Türkiyat. Cilt 11. 1954.

- Tanoğlu, A. : Nüfus ve yerleşme. Coğ. Ens. Neş., No. 45, Cilt 1., İstanbul, 1966.
- Tarkan, T. : Doğu Karadeniz Kıyısının Landşaft Şeritleri. (Basılmış doktora tezi), Erzurum, 1963.
- Trak, S. : Giresun-Ordu ve Ard Ülkesinde avcılık. D.T.C. Fak. Der. Cilt 2, Sayı 5, 1944.
- Tunçdilek, N. : Türkiye Nüfusu (E. Tümertekin ile). Coğ. Ens. Neş. No. 25, İstanbul, 1959.
- Tümertekin, E. : Türkiye Ziraatının Bünyesi. T. Coğ. D., No. 10, 1959.
- Yalçınlar, İ. : Soğanlı-Kaçkar ve Mescit Dağı silsilelerinde Glasyasyon şekilleri. T. Coğ. D., No. 2. 1951.
- Yalçınlar, İ. : Türkiye Orman Bölgelerindeki Dsimetrik Sistemler Hakkında . IX. meslek haftası. Türk. Coğ. Kurumu yay. No.2, 1955
- Yalçınlar, İ. : Strüktürel Morfoloji. Cilt. 1. No. 24. İstanbul, 1958.
- Yalçınlar, İ. : Strüktürel Morfoloji. Cilt 2. No. 29, İstanbul, 1960.
- Yalçınlar, İ. : Doğu Karadeniz Bölgesinde alt Pliosen tabakalarının mevcudiyeti. T. Coğ. D., No. 15-16, 1955.
- Ş. Samı. : Kamusul Alâm.
Salnamei Trabzon.
Salnamei Erzurum.
- İç İşleri Bakanlığı. : Son teşkilâtı Mülkiye'de Köylerimizin adları. Ankara, 1928.
- Kazancı, S. : Türkiye Ansiklopedisi, Ankara,.1957.
- Oakes, H. : Türkiye Umumi Toprak Haritası. 1/800.000 Ankara, 1954.
- Tanoğlu, A. Erinc, S. Timurtekin, E. Türkiye Atlası. İstanbul. 1961.
- Yalçınlar, İ. : Türkiye İktisadi haritası. İstanbul, 1955.
- Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
No. 1 : Türkiye Duvar Haritası. İstanbul, 1965.
- Stielers Hand Atlas. : Juntus Perthes. Geographisches Astaltin Gotha. 1909
- Vi dal-Lablache. : Atlas General, Historie et geographie. Paris, 1894
- Bartholomew, j. : Atlas of the world. London, 1959
- At ac Hapoaob Mıpa. : Moskau, 1964

Atlas General

Larousse : Paris, 1959.

Wissowa-Kroll : Pauls Real Encyclopedie-Stuttgart, 1945,
İslâm Ansiklopedisi.

Reclus, E. : Geoğrafie Serisi.

Annalles de Geoğrafie.

Bertelsmann Mitteilungen.

Zeitschrift für Politik.

Harita Genel Müdürlüğü 1/200.000 ölçekli, Oltu,

İspir, Artvin, Rize paftaları.

1/100.000 ölçekli paftaları.

1/25.000 ölçekli paftaları.

İstatistik Enstitüsü Yayınlarından :

İstatistik Yıllık ve Bültenleri (muhtelif yıllar)

Nüfus İstatistikleri,

Maden İstatistikleri,

Genel Tarım sayımı örnekleme sonuçları.

Ziraî bünye ve İstihsal (muhtelif yıllar)

Aylık istatistik bülteni (muhtelif ay ve yıllar)

Kara ve Deniz Taşıtları İstatistikleri (muhtelif yıllar)

Özel İdareler ve Belediyeler (muhtelif yıllar)

Devlet Plânlama teşkilâtı yayınlarından :

I Beş Yıllık Kalkınma Plâni

II Beş Yıllık Kalkınma Plâni

Yıllık Kalkınma İcra Programları

Plânlama Teşkilât Mecmuaları

Doğu Anadolu Bölgesi Hayvancılık hakkında rapor (teksir). Ankara, 1963.

Karadeniz Bölgesi Nüfus ve İstihdam durumu hakkında rapor (teksir). Ankara, 1964.

Memleketimizin Sanayi ve enerji durumu ile ilgili son gelişmeler ve Karadeniz Bölgesine tesirleri (teksir). Ankara, 1964.

Karadeniz Oda ve Borsaları Bölge Toplantısı için Ulaştırma Raporu (teksir). Akara, 1964.

Karadeniz Oda ve Borsaları Bölge toplantısı için Turizm Raporu (teksir). Ankara, 1964.

Memleketimizin Madencilik Sanayii ile ilgili son gelişme ve Karadeniz Bölgesine Tesirleri (teksir), Ankara, 1964.

1 . Türk Coğrafya Kongresi Raporları, müzakereleri Ankara, 1941

Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Yayınları :
Meteoroloji Bültenleri (muhtelif yıllar)

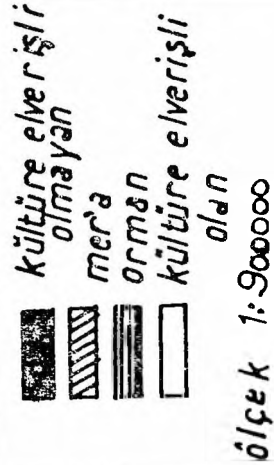
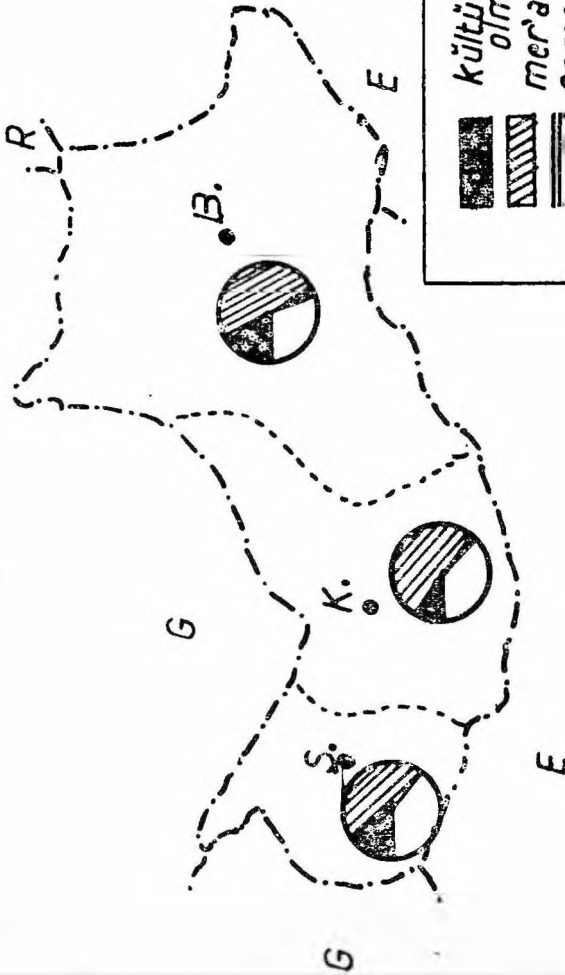
Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları :
Harita Bültenleri (muhtelif yıllar)

İmar-İskân Bakanlığı Yayınları :
Aylık Bültenler (muhtelif yıllar)

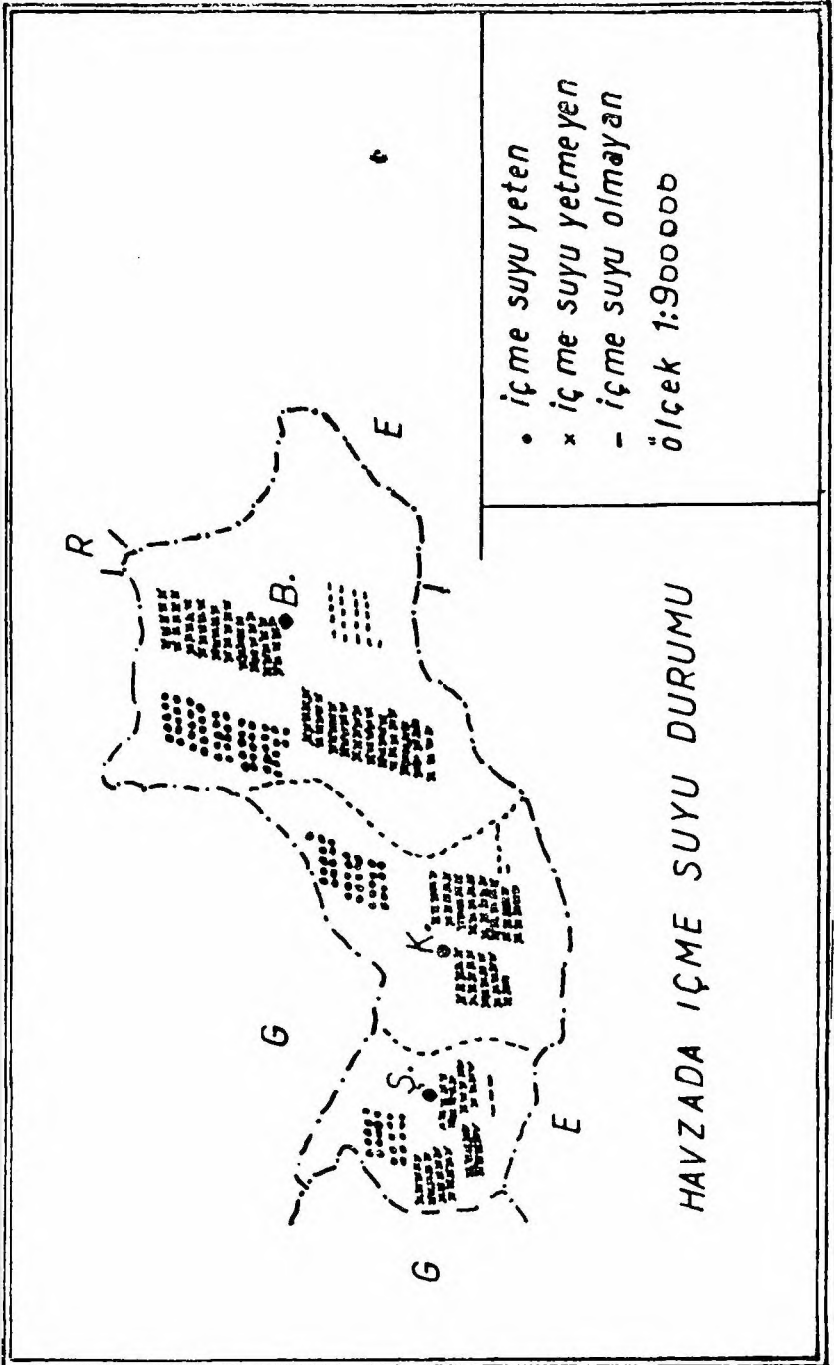
Köy İşleri Bakanlığı Yayınları :
Köy Envanter Etütlerine göre (muhtelif iller)

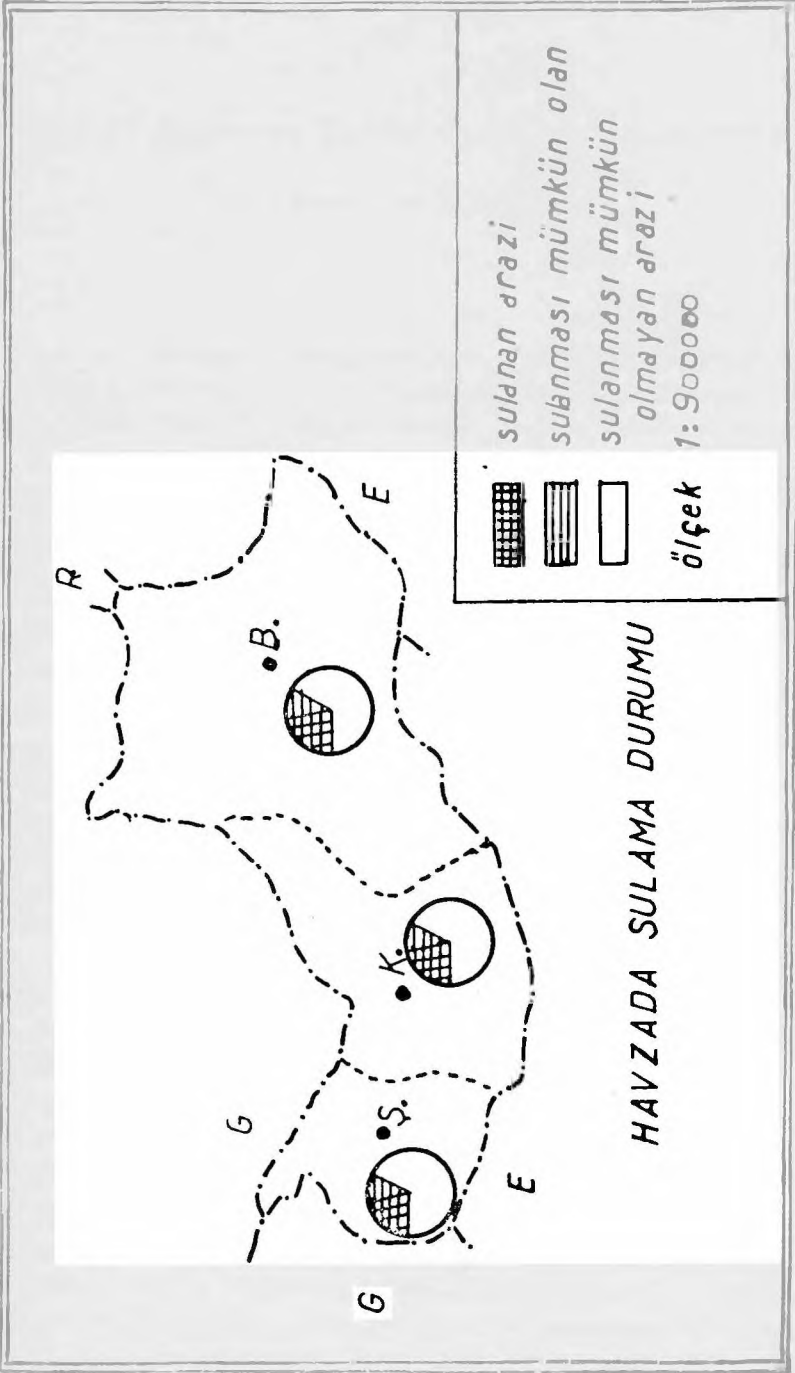
Siyasal Bilgiler Fakültesi Mecmuaları :
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Mecmuaları

Türk Coğrafya Kurumu Dergileri
Maden Tetkik Arama Enstitüsü Mecmuaları,
İstanbul Fen Fakültesi Mecmuaları.

HAVZADA ARAZİ DAĞILIŞI

MALAZGİRT İLÇESİNDE BEŞERİ COĞRAFYA ARAŞTIRMASI

1- Bölgenin Coğrafi Tanımı

TEVFİK TARKAN

Malazgirt ilçesinin Beşeri Coğrafya yönünden incelenmesinden önce, ilçenin sosyal ve beşeri özelliklerine etki gösteren doğal coğrafya koşullarının bilinmesinde büyük fayda vardır. Bu nedenle Malazgirt'in doğal şartlarını çok yüzeyden de olsa ele alıp inceleyeceğiz.

Malazgirt, memleketimizin Doğu Anadolu bölgesinde Karasu-Aras dağlarının güneyinde Murat Suyu tarafından açılmış geniş yatak üzerinde kurulmuştur. Vadi kuzey yönünden Karasu-Aras dağları ile çevrilmiştir. Güney yönünden ise, Van gölünün kuzeyinde adeta bir sıradağ görünümünde olan Nemrut-Bilecan-Süphan Bozdağ-Aladağ gibi volkan konileri tarafından kuşatılmıştır. Vadinin kuzey doğu ve güney batı yönleri ise doğuda Ağrıya, batıda Muş'a açıktır.

Genellikle yüksekliği 1500-2000 metreler arasında bulunan Murat vadisi kaynağından itibaren batıya doğru gittikçe, yüksekliğini tedricen kaybetmektedir. İşte Malazgirt ovası bu vadinin oldukça genişlemiş ve alçalmış orta bölümünde bulunur. Bütün vadide olduğu gibi Malazgirt ovasında da yeni devirlere ait volkanizma örtülerinin yer yer kestiği neojen bir satıh, morfolojik temeli teşkil eder. Bu satıh, platonun çok yerinde kuzey kesiminde Murat ve kolları tarafından yarılmıştır. Çok yerde geniş tabanlı ve nisbeten yayvan yamaçlı vadilerin görüldüğü bu plato yüzeyinin bazı kısımlarında, dik yamaçlı yarık vadiler de dikkati çekecek mahiyettedir.

Ortalama yüksekliği 1560 metre olan Malazgirt ovası doğu yönündeki Patnos platosundan Garubuda, batı yönündeki Bulanık düzlüğünden Giçe tepeleri ile ayrılmakla beraber, her üç plato, hemen hemen aynı doğal, beşeri ve ekonomik özellikleri gösteren ve birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmış değildir. Bu özelliklerine göre düzlükler bir tesbihin daneleri gibi, birbiriyle ilişkilidir.

Plato, jipsli seriyi iltivalandıran orta miosen hareketlerinden sonra tatlı su göllerinin çekilmesi sonucunda ortaya çıkmış bir kara kütesidir. Plioseneye kadar aşınan, peneplenize olan bu düzlük, bu devirde maruz kaldığı şiddetle tektonizma sonucunda parçalandı ve deforme oldu. Bu hareketleri volkanizma takip ederek, yüzeydeki göl birikimi konglomeralar, greler, killer ve marnlar yeni lâv örtüleri altında kalıyordu. Plato yüzeyinde kalın tabakalar halinde kendini gösteren bu

yeni lav örtüsü, yüzeyin jeomorfolojik özelliklerini büyük ölçüde değişikliğe uğrattı. Böylece, platonun yakınında Süphan (4434 m.) volkan konisi meydana geldi.

Malazgirt platosu, kuzey doğusundaki deniz etkisinden uzakta kalmış ve bu nedenle sert bir kara ikliminin hüküm sürdüğü Ağrı düzlüğünün güney batısında bulunur. En soğuk ay ortalaması $-7^{\circ}.3$ gibi düşük bir değer yanında, uzun bir kış mevsimi ile, karın toprak üstünde kalış süreside uzundur. Buna mukabil yaz mevsimi oldukça kısa ve sıcaktır. Ortalama yaz sıcaklığı $22^{\circ}.1$ kadar yükselir. İlk bahar ve sonbahar ise kısa sürelidir.

Yıllık yağış ortalaması düzlükte 497.5 mm.dir. Genellikle karasal bir iklimin etkisi altında bulunduğu için bu yağış siklonik sağanaklar halindedir ve daha çok yaz aylarında görülür.

Malazgirt düzlüğünün suları Murat nehri vasıtasıyla toplanır. Düzensiz bir rejime sahip olan Murat nehri, ilk baharda, bulanık, sert akışlı, geniş yatağına yayılmış büyük bir nehir özelliğini gösterir. Buna karşılık temmuz-Ağustos aylarında ise küçük yatağına çekilmiş tembelenmiş akışlı ve berrak bir dere görünüşünü alır.

Plato ve etrafındaki yükseklikler, bitki örtüsü bakımından son derece fakir bir görünüş arzeder. Genellikle step karakteri taşıyan düzlükte ilk bahar sonunda kuruyan otsu bitkilerinin dışında, herhangi bir bitki türüne rastlamak mümkün değildir. Gevenler ve dikenli bitkiler doğal bitki örtüsünün en belirli temsilcileridir.

II- Beşeri Faaliyetler

1- Nüfus özellikleri

A- Nüfus sayısı :

Malazgirt ilçesinin muhtelif sayım yıllarında gösterdiği nüfus miktarı aşağıdadır :

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Malazgirt	11475	12902	16266	20548	27576	34712	44242

B- Nüfus Dağılışı :

Malazgirt ilçesinde nüfus genellikle seyrek bir dağılıma gösterir. İlçede kabalalık nüfuslu noktalar, daha çok ekime elverişli düzlüklerin kenarında, su bakımından zenginlik gösteren havzalardadır. Bu özellikleriyle ilçe, Doğu Anadolu bölgesinin genel nüfuslanma karakterlerini hatırlatır.

Malazgirt ilçesinde yerleşme merkezlerinin kuruluş özellikleri aşağıdadır :

	Bulunduğu yere göre				
	Ovada	Sırtta	Vadide	Yamaçta	Etekte
Malazgirt	21	7	6	14	18

(Not: rakamlar köy adedini gösterir.)

Bu tablo, ilçede yerleşme merkezlerinin büyük bölümünün ovada (21 köy) etekte (18 köy) ve yamaçta (14 köy) kurulduğunu göstermektedir.

1970 yılı nüfus sayımına göre ilçede muhtarlık başına düşen nüfus miktarı ortalama 660 kişidir. Buna göre yerleşme merkezlerinin kurulduğu yere göre nüfus miktarı

Ovada	Sırtta	vadide	yamaçta	Etekte
13860	4620	4260	9240	11880

Şu halde Malazgirt'te nüfusun büyük kısmı, platonun eğimli kısımlarında yaşamaktadır (25740). Düzlük alanda yaşayan nüfus ise 13860 kadardır.

Malazgirt ilçesinde nüfusun eğimli yerlerde toplanmasının nedenlerinin başında su ve emniyet meseleleri gelir. Gerçekten platonun bilhassa güney kesimindeki Süphan dağı etekleri su bakımından oldukça zenginlik gösterir. Düzlüğü büyük bir oranı ekime ayrılmış olup, üzerinde yerleşme merkezleri bir elin parmakları kadar sayılıdır ve azdır.

C- Nüfus Yoğunluğu :

Malazgirt ilçesinde nüfus özelliklerini daha iyi belirtmek için muhtelif nüfus sayımı yıllarında, yoğunluğun gösterdiği gelişmeyi tesbit etmek gerekir.

Muhtelif yıllarda nüfus yoğunluğu :

1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
7.5	8.5	10.6	13.4	18	22.6	29

Bu tablo Malazgirt ilçesinin nüfus yoğunluğunun muhtelif sayım yıllarında gösterdiği değişikliği açıkça belirtmektedir. Buna göre 1955 yılına kadar gayet ağır bir gelişme gösteren yoğunluk artışı bu yıldan itibaren daha yüksek değerler göstermektedir. Bu yüksek değerdeki yoğunluk artışına rağmen Malazgirt ilçesi yoğunluğu Türkiye ortalama değerinin altındadır. Filhakika 1965 yılında Türkiye ortalama yoğunluğu 41 iken, 1970 de 46 değerini bulmuştur. Şu halde araştırma alanımız, Türkiye'nin diğer bölgelerinin yanında daha az bir nüfuslanma içerisinde.

Memleketimizde nüfus dağılışı üzerinde etkisini kuvvetle hissettiren ilk doğal amilin relief olduğunu kabul etmemize rağmen Malazgirt ilçesinin nüfuslanmasında relief aynı değerde etkili değildir. Filhakika ilçe geniş düzlüklerin bulunduğu bir plato üzerinde kurulmuştur. Fakat nüfuslanma bakımından yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi seyrek bir özellik taşır. Bu seyrek nüfuslanmada en büyük rolü ilçedeki emniyet ve mülkiyet şartları oynar.

Malazgirt'te bazı yıllar artan bir göç hareketi bahis konusudur. Kandavası ve toprağa sahip olamamak gibi belirli sosyal koşullar, halkın ilçeye bağlılığını azaltan nedenlerdir. Bu nedenler nüfusun büyük iş sahalarına akmasını teşvik etmektedir.

D- Kırsal ve Kentsel Nüfus :

Memleketimizde kırsal ve kentsel nüfusu ayıran miktarın 3000 olduğunu kabul edersek; Malazgirt ilçesinin bu bakımdan gösterdiği özellik şöyledir :

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Kırsal nüfus	11475	12902	12266	20548	22516	26886	33532
Kentsel nüfus	—	—	—	—	5060	7826	10711

Bu rakamların oranları meseleyi daha açık ve seçik gösterecektir.

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Kırsal nüfus	%100	%100	%100	%100	% 78	% 71	% 68
Kentsel nüfus	—	—	—	—	% 22	% 29	% 32

Yukardaki tablodan anlaşılacağı gibi ilçede 1960 yılına gelinceye kadar bir şehirleşme hareketinden bahsetmek mümkün değildir. Bu hareket 1960 yılında başlamış 1970 sayımında ise en yüksek değerini kazanmıştır . Fakat şu noktayı da unutmamak gerekir ki Malazgirt ilçe merkezi Doğu Anadolu bölgesinin diğer ilçeleri gibi, fonksiyon ve şehircilik bakımından gerçek bir şehir özelliğini asla gösteremez. Burası bir büyük köy karakterini taşır.

Malazgirt'in tarihi tetkikinden de üzerinde duracağımız gibi, ilçe merkezi, Türk tarihi bakımından büyük savaşların yapıldığı, coğrafi durumu ve şartları gereğince ulaşım güzergâhı üzerinde bulunmasına rağmen, şehirleşme bakımından gösterdiği bu özellik oldukça dikkat çekicidir.

E- Nüfus Artışı :

Malazgirt ilçesinde muhtelif sayımlardaki nüfus miktarı, artış miktarı ve oranı aşağıdadır :

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Nüfus miktarı	11475	12902	16266	20548	27576	34712	44242
Artış miktarı	—	1427	3364	4282	7028	7136	9530
Artış oranı (beş yıllık)	—	% 11	% 20	% 20	% 27	% 20	% 21
(Yıllık)	—	% 2.2	% 4	% 4	% 5.4	% 4	% 4.2

Bu tabloya göre :

- 1- İlçede nüfus artışı Türkiye genel nüfus artışının üstünde bir değer gösterir.
- 2- 1940-1945 dönemleri arasında yıllık artış % 2.2 gibi düşük bir değer göstermesine karşılık, 1955-1960 dönemleri arasında bu değer % 5.4 gibi yüksek bir rakama çıkmıştır.

3- Genellikle ilçede yıllık nüfus artışı ortalama % 4 gibi bir değer gösterir.

İlçede görülen yüksek nüfus artışının nedenlerinin başında, doğal faktör dediğimiz, doğumun ölümden fazla oluşu gelir. Gerçekten, Muş ilinin sosyalizasyon bölgesi içine alınmasından sonra eski yıllarda büyük rakamlara erişen süt çocuğu ölümü, bu tarihten sonra azalmış bulunmaktadır. Ayrıca, bilhassa 1945 yılından sonra Kars'tan, Gümüşhane'den ve Artvin'den gelen ve bazı yıllarda miktarı 500 aileyi bulan göçlerin ilçeye yerleştirilmeleri de, nüfus artışında önemli bir rol oynamaktadır. Şuhalde Malazgirt son yıllarda memleketimizin diğer az gelişmiş bölgelerinde kendini şiddetle hissettiren yurt içi ve dışı göç hareketi görülmediği gibi göç alan ilçelerimizden biridir.

2- Yerleşme tarihinin ana hatları

Malazgirt, tarihin eski izlerini taşır, ilçenin adı, W.Belck'e göre Van gölü Havzasına hakim olmuş Marta kralı Menuas'ın adı ile ilgilidir. Bu kırala ait bir kitabeden anlaşıldığına göre adı geçen kıral, Menuasına (Menuas'ın şehri) isimli bir şehir kurmuş idi. Belck Malazgirt civarında Menuas'a ait bir çok kitabelere rastladığından buranın, pek muhtemel olarak, onun kurduğu şehre tekabül ettiğini ileri sürmektedir.

Şehrin eski ermenicede adı Manacazakert, Manazkert, Manazkert olarak geçmekte, bu adlar daha sonra, orta çağda Mandzgerd olmakta, Arap kaynaklarına ise Manazcirt adıyla intikal etmektedir.

Hübschmann, Manazgert şeklinin, çok uzun olan Manavazakert'ten kısaltılmak suretiyle iştikakını muhtemel görmektedir.

Üç mahalleden ibaret olan ve Murat nehrine dökülen Tuzla çayı kenarında kurulmuş olan ilçe yol bakımından önemli bir düğüm noktası teşkil eder. Cihannüma (S, 426) da Malazgirt ile Erzurum arası iki merhale olarak gösterilir. Aynı zamanda Sivas-Ercis yolu ve ayrıca Muş ve Beyazıt'e giden eski yollarda ilçenin tarihi önemini hatırlatır. Geçen yüzyıl seyyahlarının tasvirlerine göre, ilçe yüksek burçları bulunan bir sur ile çevrili idi. Şehrin iç kalesi doğuda olup, volkanik siyah taşlar ile yapılmıştır. XI asırda Malazgirt'in üç katlı suru vardı ve içme suyu bol idi. (Cedrenus, Bonn II 590).

Belck, Asır hükümdarı Tıglath-pileasar I ile Nairi Müttefik kırıalları arasındaki meşhur savaşın Malazgirt ovasında vukua gelmiş olduğunu iddia eder. Ancak, bu zamanda Malazgirt şehrinin mevcut olup olmadığı bilinmemektedir.

İlçenin çevresi çivi yazılı kitabeler bakımından, pek zengindir. Bu kitabeler Tıglath-Pileasar I ile Menuas (M.E. 800 de) ve Argistis II. (M.E. 714-690) ye aittirler. Bu vesikalardan, Menuas'ın ovada sulama işlerine, birçok kanallar inşa ettirmek suretiyle büyük önem verdiği anlaşılıyor.

Orta çağda Harklı ve Apalhunik ülkeleri hududu üzerinde yer alan Malazgirt, bazen bunlardan birisi, bazen ötekine tabi sayılıyordu.

Malazgirt, Bagrat kırallığının kuruluşundan itibaren bu devlete tabii oldu ve Ahlat, Erciş ve Perkri (Bargiri?) de olduğu gibi, burası da onlara tabi bir aile tarafından idare edildi. Bir Arap adı taşıyan bu aile daha sonra Ermeni kırallarına tabi olmaktan kurtuldu ise de, Bizans imp. na vergi vermek mecburiyetinde kaldı.

Malazgirt 969-970 yılında bizanslılar tarafından zaptedildi ise de bunlar tarafından muhtemelen 992-993 den önce yeniden ele geçirilmiştir. Zira bu yıl, onların çevirdikleri şehirler arasında Ahlat ve Ercis ile beraber, Malazgirt'te vardı. Fakat bizanslılar şehri ele geçiremeyerek, Abu Alı Al Hasan b. Marvan ile on yıllık bir mütareke akdedip, geri dönmek mecburiyetinde kaldılar. Malazgirt, bizzat Tuğrul beyin kumanda ettiği bir kuvvetle yaptığı bir muhasaraya (1054-1055) mukavemet gösterdi ve şehir bizanslılar elinde kaldı. 1071 yılında Alp Arslan'ın komuta ettiği Selçuklu ordusu ile Romanos Diogenes'in komuta ettiği bizans ordusu arasında cereyan eden büyük bir savaş sonunda sadece Malazgirt değil, Doğu Anadolu bölgesinin büyük bir kısmı Türklerin eline geçti.

Bu tarihten sonra Malazgirt bir Selçuklu şehri oldu. Burası 1137 de Melikşah tarafından biraderi Selçuk'a Erzurum ve Ahlat arazisinin bir kısmı ile beraber, iktâ edildi. Daha sonra şehir Taki al-Din Omar b. Ayyub tarafından muhassa edildi (1191). Ayrıca 1204-1205 yıllarında Malazgirt ve çevresi Azerbeycan tarafından gelen göçebelerin akınlarından zarar gördü. 1226 da Harzemşahlardan Celal al-Din b. Ala al-Din Muhammet tarafından Malazgirt işgal edildi. Fakat uzun müddet ilçede kalamadan geri çekildi (1228). Bu tarihten sonra devamlı olarak Türklerin hakimiyetinde kalan ilçe Türk boy ve oymaklarının yerleşme alanı haline geldi; ve Türkler ilçede çoğunluğu teşkil etmeğe başladılar. Bilâhare Eyyubiler idaresi altına giren Malazgirt'e kürt aşiretleri getirtilerek yerleştirildi.

1394 yılında Timur komutasındaki Moğol ordusu Asyadan gelerek bütün yukarı Murat havzasını hakimiyeti altına aldı. Moğolları, Karakoyunlular ve sonrada Akkoyunlular takip etti. Fakat bölgenin kati olarak Osmanlı hakimiyetine girişi 1514 yılından sonradır ve bu tarihten itibaren 1776 yılına kadar Van eyaletine bağlı bir bucak halinde idare edildi.

1836 yılında Muş-Varto-Malazgirt'te yaşayan Türk aşiretleri birbiri ile çarpışmaya başlayınca, Rus ordusu Yukarı Murat vadisinden bu bölge üzerine yürüdü. Fakat aşiretler arasındaki kavga hemen yatıştırılmış ve Ruslara karşı birlikte bir savaş açılmıştır. Bu savaş kısa sürmüş ve Rus ordusu bozularak çekilmeğe mecbur bırakılmıştır.

Ancak I. Cihan savaşında Eleşkirt üzerinden Murat vadisine inen Ruslar 1915 yılında Malazgirt'i zaptetiler. Üç yıl Rusların elinde kalan ilçe, nihayet 17 Mayıs 1918 günü Rusların çekilmesi ile tekrar Türklerin eline geçti. Bu sırada Ruslarla beraber buraya yerleşen ve üç yıl içinde büyük zararlar veren ermeniler de memleketimizin bu güzel köşesinden kovuldular.

Nihayet Cumhuriyetimizin kuruluşu ile Muş vasıtasıyla Erzurum'a bağlanmış olan Malazgirt daha sonra Bitlis'e ve 1929 yılında yapılan idarî bölümlenme sonucunda Muş iline bağlı bir ilçe hüviyetini kazanmıştır.

Bugün Muş'un bir ilçesi olan Malazgirt'in idarî bölümü şöyledir:

İlçe	Bucak	Köy Sayısı
Malazgirt	4	
	Merkez	16
	Aktuzla	22
	Karahasar	15
	Nurettin	16
		69

3- Yerleşme Özellikleri

Malazgirt'te yerleşme şartları ilçenin doğal şartlarıyla iklim özelliklerine, tarihi gelişimine ve halkın sosyal yaşantısına bağlıdır. Genellikle Doğu Anadolu bölgesinde kendini kuvvetle hissettiren şiddetli kara iklimi, uzun kış mevsimi ile sosyal yaşantı, bu ilçede de yerleşmeyi etkilemekte ve neticede, yerleşmede toplulaşmaya, kümeleşmeye doğru bir temayül sezilmekte hatta meskenlerde bir yığılma müşahade edilmektedir. Yamaç, sırt ve eteklerde görülen yerleşme merkezlerinde evler birbirine sıkışık, bazende birbirlerinden kısa mesafelerle ayrılmıştır. Bu gibi merkezlerden yerleşmeyi sağlayan küçük bir düzlük, bir su veya bir dere dir. Yamaç köyler, araştırma alanımızda düzlüklerin bitiminde eğimi az dağ eteği ile yamaçlarda kendilerini gösterirler. Örneğin, Süphan dağının kuzey eteklerindeki yerleşme merkezleri gibi.

Memleketimizin diğer bölgelerinde olduğu gibi, araştırma konumuzu teşkil eden Malazgirt'te kır meskenleri her şeyden önce yakın çevrede kolaylıkla bulunabilen inşa malzemesi ile yapılmaktadır. Ayrıca doğal şartlarla, bölgede yaşayan insanın örf, adet, ekonomik durum gibi sosyal koşulları da meskenin malzemesinden çok, şekli ve büyüklüğü üzerinde etki gösterir.

Bu şartlara göre Malazgirt ilçesindeki meskenlerin özelliği şöyledir :

A- Genellikle bölgede meskenlerin malzemesi toprak ve taştır. Ahşap malzeme pahalıdır, temini zordur. Bu bakımdan ilçede toprak ve taş meskeni en hakim yapı malzemesidir.

B- Malazgirt ilçe merkezi bir tarafa bırakılırsa, kır yerleşmesi meskenleri tek katlı, basit, dört duvar ve toprak bir damdan ibarettir. Ahırlar meskenin içindedir.

C- Son derece basit, iç i bölmesiz inşa edilen bu meskenlerin bilhassa güney cephede bir veya iki adet penceresi bulunur. Eve ışık sağlayan bu pencere aynı zamanda küçüktür.

D- Burada meskenler bir temelden yoksun olarak kerpiç ve taşların üst üste yığılmasından meydana gelir. Genellikle dört köşedir. İçten ve dıştan sıvasızdır.

E- Kır yerleşmelerinde dam düz veya bazen kubbe şeklindedir. Bilhassa ahırlar düz damın ortasında bir yüksekliğin meydana getirdiği kubbemsi bir çıkıntı ile havalandırılır.

Köy envanter Etüdlerine göre Malazgirt'e ait yerleşme noktalarında meskenlerin yapı malzemesi ve dam şekli şöyledir.

	Yapı malzemesi %			Dam şekli %			
	Taş	Ahşap	Kerpiç	Toprak	Beşik	Kubbe	Düz
Malazgirt	83.9	—	11.5	3.2	2.8	29	68.2

Görülüyorki Malazgirt'te inşaat malzemesi olarak taş ve toprak hakimdir. Dam şekli bakımından da düz ve kubbe damlar büyük yer tutarlar.

İşte bu karakterleriyle bölge meskenleri Doğu Anadolu bölgesi meskenlerinin özellikleri taşımaktadırlar.

4- Şehir Yerleşmesi :

A- Malazgirt :

a- Kuruluş yeri :

Muş ilinin ikinci büyük merkezi olan Malazgirt aynı adı taşıyan ova üzerinde ve Murat suyunun sol yakası üzerinde ve Murat'a beş km. uzaklıkta kurulmuş bir ilçedir. İl merkezine 167, karaköse iline de 127 km. uzaklıktadır. 1565 metre yüksekte kurulmuş olan Malazgirt, doğu kısmında yüksek bir eğiğin kenarında, batı bölümü ise Bulanık ovası üzerinde, yani ilçe merkezinin doğusu ile ilçenin yeni bölümü ve resmi dairelerle, iş yerlerinin bulunduğu kısım arasında 50-60 metrelik bir yükselti farkı bulunmaktadır. Bu fark ilçeye ayrı bir görünüş kazandırır. Eski malazgirt ise, yukarda belirtmeğe çalıştığımız iki bölümün arasında yer alan hafif meyilli arazide kurulmuştur. Filhakika temeli eski yıllara dayanan Malazgirt kalesi bu bölümdedir ve yaptığımız araştırmalar sonucunda kalenin iki burcu da ilçenin batı bölümünde bulunmaktadır. Bu nüve etrafında şehir genişlemiş, Hükümet, Belediye ve yeni iş yerleri eski şehrin batı bölümünde kurulmuş, hatta son yıllarda karayolları şube şefliği, bu resmi dairelerin de daha batısında kurulmasıyla, şehir daha da batıya yayılmış bulunmaktadır. Hatta Alayın Malazgirt'te geldikten sonra Karayolları ile elektrik fabrikası arasında yerleştirilmesi, Malazgirt'in Bulanık yönüne doğru gelişmesini sağlamıştır.

b- Şehrin nüfusu :

Yerleşme tarihin ana hatları bölümünden de anlaşılacağı gibi Malazgirt'in kuruluşu tarihin eski çağlarına kadar uzanmakta ve Doğu Anadolu bölgesinde ilk defa kurulmuş şehirler arasına girmektedir. Ancak bu eski kuruluşuna rağmen

şehir birtürlü gelişme imkânına kavuşamamıştır. Filhakika büyük ve işlek tarihi yollarıngüzergâhında bulunması tarihin muhtelif çağlarında ilçe merkezlerinin gelişmesini sağlamışsa da, harplar, istilalar bu gelişmeyi durdurmuş, hatta gerilemesine sebep olmuştur. Fakat şu noktayı unutmamak gerekir ki ilçinin gelişmesi nüfusunun artış gösterdiği 1960 yılından sonraki yıllara rastlar.

Bu durumu muhtelif nüfus sayımlarından da saptamak kabildir.

1927	682	1955	2973
1935	1197	1960	5060
1940	1354	1965	7826
1945	1516	1970	10711
1950	1932		

Bu değerler tetkik edildiğinde görülür ki Malazgirt başlıca gelişme hızına 1960-1970 yılları arasında kavuşmuş, bu yıllar içinde 5671 gibi yüksek bir nüfus artışına sahne olmuştur. Bu değerler, ilçe merkezinde normal artışın yanında, köyden ilçe merkezine akın eden nüfusun varlığını gösterdiği gibi, 1960 yılından önce ilçe merkezinden vukubulan göçlerin de artık durduğunu belirtmektedir.

Son yıllarda nüfus sayımı dönemleri içinde ortalama 2500 lik bir artış, aynı tempoda devam ederse, Malazgirt, tarihteki eski canlılığına kısa bir süre içinde kavuşacak, ekonomik faaliyetlerini artıracak ve böylece daha da gelişmeye sahne olacaktır.

c- Şehir gelişimi ve fonksivonları :

Yukarıda belirttiğimiz gibi hafif eğimli bir arazide kurulmuş olan şehrin ilk nüvesi kale içindedir. Ve sonraları kalenin doğu yönünden ziyade, tatlı meyille Bulanık ovasına inen batı bölümünde gelişme ve genişleme imkânı bulunmuştur. İlçede meskenlerle, iş yerleri arasında nerhangi bir ayrılık bahis konusu değildir. Ancak Hükümet meydanı özellikle resmi dairelerle otel, kahve gibi iş yerlerinin bulunduğu bir semt haline gelmiştir. Okullar ilçenin muayyen yerlerine serpilmiştir. Banka şubeleri de Hükümet meydanının yakınındadır. İlçe merkezinin doğu eşliğindeki meskenler daha ilkel, Hükümet meydanı ile Alay arasındaki meskenler isae daha yeni yapılmıştır.

Beş mahalle ve 2100 haneden ibaret olan Malazgirt'in haritası ve imar plânı 1952 yılında bitirilmiştir. Kaleden başka Selçuklu devrinden kalma yontmataştan yapılmış Hatun köprüsü de tarihi eserlerdendir.

İlçe merkezi ile Bulanık, Malazgirt'ten 6 km. mesafedeki Adalar hidro-elektrik santralından elde edilen enerji ile aydınlanmaktadır. Bu santral 1967 de inşa edilmiş olup, hemen kaynağında yapılan iki seddin arkasında toplanan su 200 metre uzunluğundaki cebri borudan iner, türbine gelir. Takatı 750 kw olan bu santral şimdilik ilçenin ihtiyacını karşılar da ilerde aynı gölden ikinci bir türbi-

nin çalıştırılması ve enerji sağlanması mümkündür. Malazgirt merkezinde meskenlerin % 60 elektrikle geri kalan meskenler gaz ve çıra ile aydınlanır.

1954 yılında hizmete giren içme suyu ihtiyacı karşılayamaz duruma girince, bu su ile takviye edilmiştir. Kaynağını Süphan dağından aldığı söylenen Adalar suyunun debisi, yılın hiç bir mevsiminde değişmediği gibi, bilhassa karların erimesi ve yağışların fazla olduğu mevsimlerde bulanmamaktadır.

Şehrin otobüsü, garajı, itfaiyesi yoktur. Hal binası ve parkların yapılması programlaştırılmıştır. Ayrıca son yıllarda tarihi surların restoresine de başlanmıştır.

Malazgirt belediyesinin kaynaklarını iyi değerlendirerek kısa bir süre içinde şehrin ve sokaklarını tanzim etmek, park ve eğlence yerlerini sağlamak, bilhassa Malazgirt meydan savaşının yapıldığı sahanın ve sınırların önemini gösterecek düzeye çıkarmak, Adalar semtinin turistik alan haline getirmek konusunda çaba sarfetmesi gereklidir.

ŞİH KÖYÜNÜN MESKEN TİPLERİ HARİTASI(*)

Ahmet Necdet SÖZER

a) *Giriş* : Yerleşme coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Türkiye'nin diğer coğrafi bölgelerine göre oldukça yeknasak bir görünüşe sahiptir. Bu bölgedeki kır yerleşmesini, -münferit yerleşme ile köy yerleşmesi arasında yer alan intikal tipleri (kom, mezraa ve yaylalar) hariç-, genel olarak toplu köyler temsil eder Coğrafi çevrenin, bu toplu yerleşme olayını büyük ölçüde etkilediği bir gerçektir. Özellikle çetin iklim şartları, şiddetli ve çok uzun geçen bir kış mevsimi, meskenlerin bir araya toplanarak yığılmasına ve toprağa gömülmesine sebep olmuştur. Ayrıca, fizikî şartlar kadar, bölgede hâkim olan ziraî rejimin (tahıl ziraatı) etkisini de bu sebepler arasında saymak mümkündür.

Bu makalede tanıtılan Şih köyü, yukarıda kısaca temas ettiğimiz toplu köy yerleşmesine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Onun içindir ki biz, toplu kır yerleşmesinin özelliklerini araştırmak, Doğu Anadolu'daki mesken tipleriyle meskenlerin inşa şekli ve fonksiyonlarını açıkça ortaya koyabilmek için adı geçen köyü bir araştırma konusu olarak ele almış bulunuyoruz.

Şih köyü, Erzurum şehrinin 4 km. kadar kuzeyinde yer alan 616 nüfuslu (1965-Genel Nüfus sayımı) eski bir yerleşme merkezidir. Ova'ya doğru hafif bir eğimle dalan geniş bir birikinti yelpazesi üzerinde ve 1800 m. irtifada kurulmuştur. Köyün Erzurum'a çok yakın oluşu, böyle bir araştırma için, kır meskenleri üzerindeki şehir hayatının etkisi yönünden mahzurlu telâkki edilebilir. Ne var ki Erzurum ovasındaki arazi kadastrosu çalışmaları maalesef henüz çok yetersizdir ve bu çalışmalar, şehre yakın mesafelerde yer alan bir kaç köye inhisar etmektedir. İşte Şih köyü de kadastrosu ikmal edilmiş bu bir kaç köyden bir tanesidir ve muhtelif geziler esnasında edindiğimiz gözlemlere göre, gerek yerleşme şekli ve gerekse mesken tipleri bakımından diğer ova köyleriyle aynı özelliklere sahip bulunmaktadır.

b) *Malzeme ve metod*: "Şih köyünün mesken tipleri haritası"na temel teşkil eden malzeme, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nden temin edilmiştir. İlk iş olarak köy-içine ait 1/500 ölçekli kadastro paftaları birleştirilmiş ve böylece köyün aynı ölçekli bir plânını elde etmek mümkün olmuştur. Daha sonra köy, muhtelif tarihlerde ziyaret edilmiş ve meskenler, fonksiyonlarına göre tefrik edilerek yukarıda zikri geçen plân üzerine geçirilmiştir. Haritada da görüleceği

(*) Türk Coğrafya Kurumu'nun Ankara'da toplanan (Şubat 1970) XIX. Coğrafya Meslek Haftası'na tebliğ olarak sunulmuştur.

gibi (Şekil-1), meskenlerin iç bölmeleri ev, ahır, samanlık, anbar ve peg (harebe hâline gelmiş veya inşası yarım kalmış mesken) şeklinde gruplandırılmıştır. Onu müteakip, bu grupların köy yerleşme sahası üzerinde işgal ettikleri yer, mesken tipleri haritası üzerinde ölçülmüş ve bunların yüzde oranları tesbit edilmiştir.

c) *Haritanın yorumlanması* : Mesken tipleri haritası, Şıh köyünün toplu bir yerleşmeye tanıklık ettiğini göstermektedir. Bu görünüşüyle köy, tam bir küme köy karakterindedir. Bir merkez etrafında, daireye benzer bir şekilde meskenlerin bir araya toplanması ve âdeta yığılması ile teşekkül etmiştir. Dairenin merkezine yakın bir yerde cami ve bir bakkal dükkânı yer almaktadır. Evler, birbirine abanmış durumdadır ve bunların teşkil ettikleri düzensiz mesken yığınlarından iç kısımlara nüfuz etmek oldukça güçtür. Toplu ve sıkışık mesken gruplarını, dar ve dolambaçlı sokaklar birbirinden ayırmaktadır. Ortak köy ağılna ayrılan saha , köyün doğu kenarında yer almaktadır.

Haritada görülen artezyen kuyusu, tıpkı onun yakınında yer alan ilkokul gibi, köye yakın zamanlarda devlet eliyle kazandırılmış bir eser olarak zikredilebilir. Bu bakımdan köyün, ileride daha güneye kayarak bu merkez etrafında gelişmesi beklenebilir.

Harita üzerinde yapmış olduğumuz ölçmeler, meskenlerin (cami ve ilkokul hariç) köy arazisi üzerinde 18.810 m² lik bir saha kapladığını ortaya çıkarmış bulunuyor. Bu sahanın ev, ahır, samanlık ve anbar olarak dağılışı şöyledir.:

Ev	7625 m ²	% 40,5
Ahır	6875 m ²	% 36,5
Samanlık	4125 m ²	% 22,0
Anbar	185 m ²	% 1,0
Toplam	18810 m ²	100,0

Yukarıdaki tablodan bazı önemli sonuçlar çıkarmak mümkündür: Haritada ev olarak işaret edilen meskenler, oda, mutfak, kiler veya kapalı avlu meskenin giriş kısmında yer alan hol) dan müteşekkil olduğu için denilebilir ki. insanlarla hayvanlara ayrılan mesken miktarı hemen hemen birbirine eşittir (ev % 40,5- ahır % 36,5). Ayrıca % 22,0 oranındaki samanlıklar da, meskenlerin bünyesinde önemli bir yer işgal etmektedir. Bütün bunlar, geçimini esas itibariyle tahıl ziraatından temin eden bir Doğu Anadolu köy topluluğunun, hayvan yetiştiriciliğine de ne kadar sıkı bir şekilde bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten köydeki hayvan mevcudu, bu hususu teyid etmektedir: 420 adet büyük baş hayvan (en fazla sığır, az miktarda manda ve at), 710 adet küçük baş hayvan (koyun ve önemsiz miktarda kıl keçisi). Bu duruma göre, Şıh köyünde her ferde ortalama olarak iki baş hayvan düşmektedir ki bu, hayvancılığın köy ziraat ekonomisinde çok önemli bir yer işgal ettiğini gösterir.

Haritada dikkati çeken bir başka ve çok önemli husus da, bir tek istisna hariç, bütün meskenlerin tekkatlı oluşudur. Bu yeknesak görünüş, Doğu Anadolu kır yerleşmelerinin ortak bir özelliği olarak takdim edilebilir. Kır meskenlerinde görülen bu yeknasaklık, coğrafi çevreyle beraber ekonomik ve sosyal etkenlerin de yerleşme olayını büyük ölçüde etkilediği intibamı uyandırmaktadır.

d) *Meskenlerin inşa şekli ve fonksiyonları* : Şih köyünün tek katlı ve düz toprak damlı meskenlerinde kullanılan ana inşaat malzemesi, esas itibariyle taştır. Kerpice göre taşın bu üstünlüğünü fizikî çevre şartlarıyla izah etmek mümkündür. Ova kenarında kurulmuş diğer köyler gibi Şih köyü de civardaki taş malzemeden bol miktarda istifade edebilmektedir. Bu taş malzeme, volkanik tüf, aglomera ve bazaltlardan ibârettir.

Meskenlerde ağaç malzeme olarak, tomruk ve tahta hâlinde en fazla çam ve kavağın kullanıldığı dikkati çeker. Çok fakir aileler, sağlam bir malzeme olmamakla beraber, bölgede tabii olarak yetişen söğüt ağaçlarının gövde veya dallarından da yararlanırlar. Tuğla ve kiremit, kır meskenlerinin bünyesine hemen hemen hiç girmemiş gibidir. Çimento için de durum aynıdır. Temel inşaatında kullanılan malzeme taş ve çamurdur. Duvarlar yontulmamış taşların çamur harcla örülmesinden meydana gelir. Köşelerde bazan tüf veya bazalttan kesme taşların da yer aldığı görülür. Duvarların içine, ekseriya dayanıklılığı temin maksadıyla çam veya kavak hatıllar yerleştirilir.

Duvarlar inşa edildikten sonra üstü düz, hafif meyilli veya kubbemsi olmak üzere toprak bir damla örtülür. Damların şekli, inşa tarzına göre bazı özellikler arzeder. Çok zaman kavak veya çam kirişler, duvarlar arasına yatay olarak dizilir. Bunların üzerine yine çam veya kavaktan tahtalar döşenir. Onların da üzerine kuru ot, yonca veya kamış yerleştirildikten sonra, en dışta kalan kısım üzerine düzenli bir şekilde toprak basılır. "Düz örtük" adı verilen bu çatı şeklinin dışında, bundan biraz daha farklı olan ve "karlangoş", "koç başı", "Pasin örtüğü" gibi isimlerle anılan çatı şekillerinin mevcudiyetini de burada kaydetmemiz gerekir.

Meskenlerin kapıları normal boyutlara sahip olmakla beraber, pencereler genellikle küçük ve kullanışsızdır. Oturma odalarının pencereleri, pek ender olarak sokağa veya avluya açılır. Meskenlerin içi daha çok tavan pencerelerinden ışık almaktadır. Bu durum, hiç şüphesiz, toplu ve sıkışık yerleşmenin tabii bir sonucudur. Tavanın ortasında veya kenarında yer alan pencereler, ortalama olarak 30x50 cm. büyüklüğündedir ve meskenlerin iç kısmı en güneşli günlerde bile karanlık, havasız ve kasvetli bir durum arzeder.

Kır meskenlerinde genellikle şu bölmelere rastlanır : oda, mutfak, kapalı avlu, ahır, samanlık ve tezeklik. Evin giriş kısmındaki bir hol (kapalı avlu)den diğer bölmelere geçilir.

Her evde mülk sahibinin malî durumuna göre bir veya bir kaç oda bulunur. İçinde tandır ocağının yer aldığı mutfak, günlük hayatın âdeta merkezini teşkil eder.

Ahır genellikle ev takımı içinde yer alır ve kapısı daha çok kapalı avlu adı verilen karanlık hole açılır. Bazı evlerde bir ahırın bulunmasına karşılık, fazla hayvan yetiştiren evlerde ahır sayısı bir kaç tane olabilir. Koyun ve keçilerin barındığı ahırlara, bölgede "davar komu" adı verilmektedir. Meskenlerin diğer bölümleri toprak veya tahta bir zemine sahip olduğu halde, ahırların zemini "saltaş" denilen yassı ve geniş taşlarla kaplıdır. Bir adı kuyu ile bir su yalağı, ahırın bir köşesinde hayvanların içme suyu ihtiyacı için hazır bulundurulur.

Bütün bunlara ilâve olarak, büyük baş hayvanların barındığı ahırlarda mevcut olan sekilere de ayrıca işaret etmek gerekir. Seki. aslında ahır zemininden bir veya birbuçuk metre yükseklikte, üzerine birkaç basamaklı bir merdivenle çıkılan, etrafı parmaklıkla çevrili bir oturma yeridir. Köy halkı, kış aylarını, hayvanların yaymış olduğu sıcaklıktan faydalanarak burada geçirmektedir.

Samanlık (merek), meskenlerin ayrı bir bölümünü teşkil eder ve çok zaman ahırların bitişiğinde yer alır. Yazın biçilip deste haline getirilen otlar, samanlık ihtiyaca yetmediği takdirde, damların üzerine piramit şeklinde istif edilir. Daha çok ahır ve samanlıkların damları üzerinde görülen bu ot yığınlarına "taya" adı verilmektedir.

Yazın elde edilen hububat, ekseriya tahta ambarlarda saklanır. Fakir aileler, tahta anbar temin edemediği takdirde, taş, kerpiç veya çimle meydana getirmiş olduğu bölmelerden yararlanır. Aynı iş için sorkun çalısıyla örülmüş sepetlerden ve hasırdan da faydalanılmaktadır.

Köy meskenlerinde genellikle helâ yoktur. Banyo ihtiyacı, bakır leğen(teşt), çam tekne veya kehriz adı verilen aptesliklerde giderilir. Evlerin önünde veya yanında, etrafı basit bir duvarla çevrilmiş olan tezeklikler yer alır. Bunların üstü kapalı olanlarına "yakacak damı" denmektedir. Tezek, sığır veya davar gübresinin, belli bir oranda ot ve samanla karıştırılarak bir kalıba dökülmesi ve kurutulması ile elde edilir. Bunlar piramit şeklinde üst üste dizilir (kalak). Bilindiği gibi tezek, uzun süren kış aylarının en önemli yakacak maddesini teşkil etmektedir.

Yukarıdan beri sıraladığımız gözlemler, bugünkü hâliyle Şih köyü meskenlerinin ilkel bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Onun içindir ki bir çok bölgelerimizde olduğu gibi, Erzurum ovasının köy meskenleri de olumlu bir çözüm şekline bağlanacağı günü beklemekte ve kır nüfusu bunun için haklı olarak sabırsızlanmaktadır.

ERZURUM — ŞİHKÖYÜ

Meskenlerin fonksiyonel olarak

sınıflandırılması

- Ev (tek katlı) ■ Anbar
- Ev (çift katlı) ■ Peg
- Ahır ■ Açık avlu
- Samanlık (B= bakkal, T= tabakhane)

0 20 40 60 80 100 m

R Â C İ ve Ş İ İ R L E R İ

Ahmet İhsan TÜREK

GİRİŞ

Emeviler döneminin en büyük üç şairi olan Carîr, Farazdak ve Ahtal'dan hemen sonra, üzerinde durulması gereken dördüncü şairin Râ'î olacağı düşünülebilir. Yaklaşık olarak H. 97-98 yıllarında öldüğü varsayılan bu şair, hemen hemen Cahiliyeli şairlerin ileri gelenleri ölçüsünde bir şairdir. Râ'î'nin, Arapçanın doğruluğuna güvenilir kelimelerini kullanmış olması, özellikle Lisân al- Arab gibi bir sözlükte beyitlerinden yüzlercesinin kanıt olarak yer alması onun önemini ortaya koymağa yeterlidir. Bu denemede, kaynakların elverdiği oranda şairin hayatı ortaya konmağa çalışılmışsa da bir şairi gereği kadar anlamak için yalnız hayatını incelemek yeterli değildir; kuşkuşuz onun şiirlerini de incelemek gerekir. Arap bilginlerinin, Râ'î gibi önemli bir şairin divanı üzerinde çalışmış ve şerhler meydana getirmiş olmalarına rağmen bugün için ne divan, ne de şerhleri ortadadır. Buna karşılık klasik Arap şiirinin kaynak ve kaynak durumunda olan eserlerinde şairin yüzlerce beytine rast gelinmektedir. Şairi daha fazla anlamak ve anlatabilmek için bu dağınık beyitlere baş vurulmuş, bunların içinde bir kimseyi övmek veya hicvetmek gibi belirli maksatlar güden beyitler bir araya getirilmiş ve bunlar Türkçeleştirilmişlerdir¹.

Böylece bu deneme ele alınarak Râ'î canlandırılmağa çalışılmıştır. Bu işin gerçekleştirilmesinde, elde olmayan yanlışlıklar meydana gelmiş olabilir. Bunların hoş karşılanacağını umarım.

1 Şiirlerin derlenmesi, düzenlenmesi ve Türkçeleştirilmesinde izlenen yol İkinci Bölüm başlarında açıklanmıştır.

KISALTMALAR ve BİBLİYOGRAFYA

- Abriss: O. Rescher, Abriss der arabischen Litteraturgeschichte, c. I-II, Stuttgart, 1925.
- Adab al-Katib : Abdallâh b. Muslim b. Kutayba ad-Dîvanvarî, yay. Max Grûnet. Leiden, 1900.
- Ağânî (B): Abû'l-Farac 'Alî b. al-Husayn al-İşbahânî, K. al-Ağânî, c. I-XX, Bulak, 1285.
- Ağânî (DK): Aynı yazar ve eser, Matba'at Dâr al-Kutub al-Mişriya, c.I,-XVI, Mısır, 1927 den beri.
- Ağânî (Ş): Aynı yazar ve eser, yay. Şinkîfî, c.I-XXI, Matba'at at-Takaddum bi-Mısır.
- Al-Aclâm: Hayraddîn az-Ziriklî, al-Aclâm, Kâmûs Tarâcim..., c.I-X, Matba'at Kostatsomas ve Şurakâh, 1954.
- Alkâb aş-Şucarâ': Abû Ca'far Muhammad b. Habîb, Alkâb aş-Şucarâ' va man Yu'raf Minhum bi-Ummih yay. 'Abdassalâm Hârûn, "cuz' min Navâdir al-Mahtûtât 7", s. 297-328, Kahire, 1955.
- Amâlî İbn aş-Şacarî: İbn aş-Şacarî, al-Amâlî, c.I-II, Haydarâbâd, 1349.
- Amâlî al-Murtadâ: 'Ali b. al-Husayn aş-Şarîf al-Murtadâ al-Mûsavî, Amâlî al-Murtdâ, Ğurar al-Favâ'id va Durar al-Kalâ'id, yay. Muhammad Abû'l-Fađl İbrahîm, DİKA, 1954.
- Amâlî al-Kâlî: Abû 'Ali al-Kâlî al-Bağdâdî, K. al-Amâlî, c.I-II ve zeyl, Mısır, H. 1324.
- Amâlî az-Zaccâcî: Abû'l-Kâsim 'Abdarrahmân b. İshâq az-Zaccâcî, al-Amâlî ma'a şarh aş-Şinkîfî, Matba'at as-Sacâda, 1324.
- Ansâb al Aşrâf(J): Ahmad b. Yahyâ b. Câbir al-Balâzurî, Ansâb al-Aşrâf, yay. Goiten, c.V, Jerusalem, 1936.
- Ansâb al-Aşrâf IV(2): Aynı yazar ve eser, al-kısm aş-şânî min al-cuz' ar-râbı, yay. Max Schloessinger, Jerusalem, 1938.

- al-Avnâ': 'Abdallâh b. Muslim b. Kutayba ad-Dîvanarî, K. al-Anvâ' fi Mavâsim al-*c*-Arab, Haydarâbâd, 1956.
- Arap Devleti ve Sukutu: Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, çev. Fikret Işiltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınlarından XLII, 1963.
- Asâs: Mahmûd b. 'Umar az-Zamahşarî, Asâs al-Balâğa, (Foto-ofset) Kahire, 1953.
- 'Asr İbn Abî Rabî'ca: Cabrâ'îl Sulaymân Cabbûr, 'Aşr b. Abî Rabî'ca, c.I, Beyrut, 1935.
- al-Aşbâh: Calâladdîn 'Abdarrahmân as-Suyûtî, al-Aşbâh va'n-Nazâ'ir, c.I-IV, Haydarâbâd, 1360-1361.
- Avhâm Şucara' al-*c*-Arab: Amhad Taymûr Bâşâ, Avhâm Şucrâ' al-*c*-Arab fil'l-Macânî, DKA bi-Mısr, 1950.
- Ahbâr Abî Tammâm: Abû Bakr Muhammad b. Yahya aş-Şûlî, Ahbâr Abî Tammâm, yay. H.M.'Asâkir, M. 'A. 'Azzâm, N.A. al-Hindî, Kahire, 1937.
- Ahbâr an-Nahvîyîn al-Başriyîn: Abû Sa'îd al-Hasan b. 'Abdallâh as-Sîrâfî, Ahbâr an-Nahvîyîn al-Başriyîn, yay. T.M. az-Zaytî, M. 'A. al-Hafâcî, Kahire, 1955.
- Addâd al-Anbârî: Muhammad b. al-Kâsim al-Anbârî, K. al-Addâd, yay. M. Abû'l-F. İbrâhîm, Küveyt, 1960.
- Addâd as-Sicistânî: Abû Hatim Sahl b. Muhammed as-Sicistânî, Şalâşat Kutub fî'l-Addâd li'l-Aşma'î va li's-Sicistânî va li'bn as-Sikkît, yay. A. Haffner, Beyrut 1913.
- al-Azmina va'l-Amkina: Abû 'Alî al-Marzûkî al-İsfahânî, K. al-Azmina va'l Amkina, c.I-II, Haydarâbâd, 1332.
- Azminat İbn al-Acdâbî: İbn al-Acdâbî Abû İşhâk İbrâhîm, al-Azmina va'l-Anvâ' yay. 'İ. Hasan, Dimaşk, 1964.
- al-Badi': 'Abdallâh b. al-Muctazz, K. al-Badi' yay. Ignatius Kratchkovsky, GMS, London, 1935.
- al-Bahr: Muhammad b. Yûsuf b. Hayyân al-Ğirnâfî al-Cayyânî, al-Bahr al-Muhît, c.I, III-VIII, Mısr, 1328.
- al-Bayân va't-Tabyîn: Abû 'Uşmân 'Amr b. Bahr al-Câhız, al-Bayân va't-tabyîn, yay. 'A.M. Hârûn, c.I-IV, Kahire, 1948-1950.
- al-Buhalâc: Abû 'Uşmân b. Bahr al-Câhız, al-Buhalâc, yay. T. al-Hâcirî, Dâr al-Macârif, 1963.
- Camharat Al-Ansâb: Abû Muhammed 'Alî b. Ahmad b. Sa'îd b. Hazm al-Andalusî, Camharat Ansâb al-*c*-Arab, yay. E. Levi-Provençal, Kahire, 1948.

- Camharat al-Luğa : Abū Bakr Muhammad b. al-Hasan-b. Durayd al-Azdî al-Başrî, c.I-IV, Haydarâbâd, 1344-1351.
- Camharat al-Kuraşî: Abū Zayd Muhammad b. Abî al-Hattâb al-Kuraşî Camharat Aş'ar al-ʿArab fî'l-Câhiliya va'l-İslâm, yay. ʿA.M. al-Bacâvî, c.I-II, Kahire, 1967.
- Camiʿ al-Ahkâm: Abū ʿAbdallâh Muhammad b. Ahmad al-Anşârî al-Kurtubî al-Câmiʿ li-Ahkâm al-Kurʾân, c.I-XX, KD, Kahire, 1935-1950.
- Câmiʿ al-Bayân: Muhammad b. Carîr at-Tabarî, Câmiʿ al-Bayân ʿan Ta vîl al-Kurʾân, yay. M.M.Şakir, c.I-XV, DM bi-Mışr, 1954-1960
- Dâ irat al-Maʿârif: Burus al-Bustânî, K. Dâ'irat al-Maʿârif, Beyrut, c.VI, 1882; c. VIII, 1884.
- D.Abî Firâs: Abū Firâs al-Hâriŝ al-Hamdânî, Divân, yay. S. ad-Dahhân, c.I-III, Beyrut, 1944.
- D.Abî Tammâm: Abū Tammâm at-Tâ'î, Divân, yay. M. al-Hayyât, Nazârat al-Maʿârif al-ʿUmûmiya No. 413.
- D.al-Ahtal: Al-Ahtal at-Tağlibî, Ŝiʿr alAhtal, yay. A.Şâlhânî al-Yasûʿî, Beyrut, 1891.
- D.Carîr: Carîr b. ʿAtîya al-Hatafî at-Tamîmî, Divân, Dâr Şâdir Dâr Bayrût, Beyrut, 1964.
- D.Carîr (al-ʿAlamiya): Aynı yazar ve eser, c.I-II, al-Matbaʿa al-ʿAlamiya bi-Mışr, 1313.
- D.al-Farazdak: Hammâm b. Gâlib b. Şaʿsaʿa at-Tamîmî, Divân, c.I-II, Dâr Şâdir, Beyrut, 1966.
- D.al-Hutay'a: al-Hutay'a Carval b. Avs, Divân, yay. N.A. Tâha, MBH. Mısır, 1958.
- D.İbn Mukbil: Tamîm b. Ubayy b. Mukbil, Dîvan, yay. A.İ.Türek, Ankara, 1967.
- D.at-Tırimmâh: at-Tırimmâh b. Hakîm, Divân, yay. ʿİ. Hasan, Dimaşk 1968.
- D. Tufayl va't-Tırimmâh: The Poems of Tufail ibn ʿAuf al-Ghanawî and at-Tırimmâh ibn Hakîm at-Tâ'î, yay. F. krenkow, GMS, Leyden, 1927.
- D.Zî'r-Rumma: Zû'r-Rumma, Divân, al-Maktab al-İslâmî li't-Ṭibâʿa va'n-Naşr, Dimaşk, 1964.
- Divân al -Maʿânî: Abū Hilâl al-ʿAskarî, Divân al-Maʿânî, Maktabat al-Kudsî, c.I-II, Kahire, 1352.
- Ad-Durar al-Lavâmiʿ: Ahmad b. al-Amîn aş-Şinkîfî, ad-Durar al-Lavâmiʿ ʿalâ Hamʿ al-Havâmiʿ, c.I-II, Kahire, 1910.

- Al-Fâ'ik: Mahmūd b. ʿUmar az-Zamahşarî, al-Fâ'ik fî Ğarîb al-Hadîş, ʿA.M. al-Bacāvî, M.Abû'l-Faḍl İbrahîm, DİKA, c. I-III, Kahire, 1945-1948.
- Faşl al-Makâl: Abū ʿUbayd al-Bakrî al-Avnabî, Faşl al-Makâl fî Şarḥ Kitâb al-Amşâl, yay. ʿA. ʿĀbidîn, İ. ʿAbbâs, Matbūʿat Cāmicat al-Hartûm, 1958.
- Al-Fâhir: al-Mufaddal b. Salama b. ʿĀşım, al-Fâhir, yay. ʿA. at-Ṭahâvî, M. ʿA. an-Naccâr, DİKA, 1960.
- Fihrist: Muhammed b. İshâk İbn an-Nadîm, K. al-Fihrist, yay. G. Flügel, Leipzig, 1871.
- Fikh al-Luġa: Abū Mañşūr aş-Şacâlibî, Fikh al-Luġa va Sırr al-ʿArabîya, yay. M. as-Sakkâ, v. b., MBH bi-Mışr, 1938
- Fuhûlat aş-Şucarâ : Abū Saʿîd al-Aşmaʿî, Fuhûlat aş-Şucarâ', yay. M.ʿA. Ḥafâcî ve Tâha Muhammad az-Zaytî, Kahire, 1953.
- GAL : C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, c. I-II, Leiden, 1943-1949.
- GAL, Suppl.: Aynı yazar (ve eserin tamamlayıcısı), Supplementband, c.I-III, Leiden, 1937-1942.
- GAL Cevirisi: C. Brockelmann, Târîḥ al-Adab al-ʿArabî, çev. ʿA. an-Naccâr, c. I, DM bi-Mışr, 1968.
- Halq al-İnsân: Abū Muhammad Şâbit b. Abî Şâbit, K. Ḥalk al-İnsân, yay. ʿA. A. Farrâc, Küveyt, 1965.
- al-Hamâsa al-Başrîya: Şadraddîn b. Abî'l-Farac b. al-Husayn al-Başrî, al-Hamâsa al-Başrîya, yay. M. Ahmad, c.I-II, Haydarâbâd, 1964.
- Hamâsat İbn aş-Şacarî: Hibatallâh b. ʿAlî b. Muhammad b. Hamza İbn aş-Şacarî, K. al-Hamâsa, Haydarâbâd, 1345.
- Haşâ iş: Abû'l-Fath ʿUsmân b. Cinnî, al-Haşâ'îş, yay. M.ʿA. an-Naccâr, c.I-III, Kahire, 1952-1956.
- al-Ḥayavân: Abū ʿUşmân ʿAmr b. Bahr al-Câhız, al-Hayavân, yay. ʿA. M. Hârûn, MBH bi-Mısr, 1938-1945.
- al-Hızâna (B): ʿAbdalkâdir b. ʿUmar al-Baġdâdî, Ḥizânat al-Adab va Lubb Lubâb Lisân al-ʿArab, c.I-IV, Bulak, 1209.
- al-Hızâna (S): Aynı yazar ve eser, c. I-IV, Matb. as-Salafîya va Maktabatuhâ, 1347-1351.
- al-İbdâl: ʿAbdalvâhid b. ʿAlî al-Luġavî al-Halabî, al-İbdâl, yay. ʿİ. at-Tanûḥî, c. I-II, Dimaşk, 1960-1941.

- İrâb Şalâşîn Sūra: İbn Hâlavayh al-Husayn b. Ahmad, K. İrâb Şalâşîn Sūra min al-Kur'ân al-Karîm, Matb. DK, Kahire, 1941.
- İrşâd: Yâkût al-Hamavî ar-Rûmî, İrşâd al-Arib ilâ Ma'rifat al-Adîb, MBH bi-MıŖr.
- İsl. Ans.: İslam Ansiklopedisi, İstanbul Edebiyat Fakültesince kurulan bir heyet tarafından çıkarılmaktadır, İst. Maarif Matb., 1941 db.
- İŖlâh al-Mantık : İbn as-Sikkît, İŖlâh al-Mantık, yay. A.M. Ŗâkir ve cA.M. Hârûn, ZA 3, DM bi-MıŖr, 1949.
- al-İŖârât: Abû'l-Ĥasan cAlî b. Abî'l-Barakât al-Haravî, K. al-İŖârât ilâ Ma'rifat az-Ziyârât, yay. Janine Sourdel-Thomine, DimâŖk, 1953.
- al-İŖtikâk: İbn Durayd, Abû Bakr Muhammad b. al-Ĥasan al-Azdî al-BaŖrî, al-İŖtikâk, yay. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1854.
- İŖtikâk al-AŖma'î: Abû Sa'îd cAbdalmalik b. Kurayb al-AŖma'î, al-İŖtikâk, yay. Salîm an-Nu'aymî, Matb. AŖad, Bağdad, 1968.
- cİyâr aŖ-Ŗicr: Muhammad b. Ahmad b. Ťabâtabâ al-cAlavî, yay Ť. al-Hâcirî ve M.Z. Salâm, Kahire, 1956.
- al-Kâmil: Abû'l-cAbbâs Muhammad b. Yazîd al-Mubarrad, al-Kâmil, yay. M.Abû'l-Fadl İbrâhîm ve S. Ŗahâta, MNM, c. I-IV, Kahire, 1956.
- Kanz al-Huffâz: Ya'kûb b. İŖhâĖ as-Sikkît, Kanz al-Huffâz fî Kitâb TahŖîb al-Alfâz, Hazzabah al-Ĥatîb at-Tabrîzî, yay. L. Ŗayhû, Beyrut, 1895.
- KaŖ az-Zunûn: Kâtip Çelebi, KaŖ az-Zunûn cAn Asâmî al-Kutub va'l-Funûn, yay. Ŗ. Yaltkaya ve K. Rifat, c.I-II, İst. Maarif Matbaası, 1941.
- Kitâb al-cArab: cAbdallâh b. Muslim b. Ŗutayba, Kitâb al-cArab, "Rasâ'il al-Bu'agâ' İhtiyâr ve TaŖnîf Muhammad Kurd cAlî'nin 344-384. sayfalarında, Kahire, 1954.
- Kitâb al-Kuttâb: İbn Durustuvayh cAbdallâh b. Ca'far b. Muhammad, Kitâb al-Kuttâb, yay. L. Ŗayhû, Beyrut, 1927.
- Kitâb Sîbavayh: Sîbavayh, al-Kitâb, yay. H. Derenbourg, c. I-II, Paris, 1881-1889.
- Kunâ'Ŗ-Ŗuarâ': Abû Ca'far Muhammad b. Ĥabîb, Kunâ'Ŗ-Ŗuarâ' va man Ėalabat Kunyatuh cAlâ İsmih, yay. cA. Hârûn, cuz' min NM 7, Kahire, 1955.
- Lane : E.W. Lane. An Arabic-English Lexicon, London-Edinburgh, 1863-1893.
- Lisân: Muhammad b. Mukarram b. Manzûr al-İfrîkî, Lisân al-cArab, c.I-XX, Bulak, 1300-1307.
- Lubâb al-Ādâb: Usâma b. Munkız, Lubâb al-Ādâb, yay. A.M. Ŗâkir, Mısır, 1935.

- Ma'âhid at-Taşîş: eAbdarrâhîm al-eAbbâsî, Ma'âhid at-Taşîş, Bulak, 1274.
- al-Ma'ânî al-Kabîr, Abû Muhammad b. eAbdallâh b. Muslim b. Kutayba ad-Dînavarî, K. al-Ma'ânî al-Kabîr, c.I-III, Haydarâbâd, 1949-1950
- Ma'ânî al-Ḳur'ân: Abû Zakkriyâ Yahyâ b. Ziyâd al-Farrâ', yay. A.Y. Nacâtî ve M.eA. an-Naccâr, Matb. DK, c.I, Kanire, 1955.
- Macâlis: Abû'l-eAbbâs Ahmad b. Yahya Şa'elab, yay. eA.M. Hârûn, c.I-II, DM bi-Mışr, 1948.
- Macâlis al-Ulamâ': Abû'l-Kâsim eAbdarrahmân b. İşhâk az-Zaccâcî, Macâlis al-eUlamâ', Yay. eA.M.Hârûn, Küveyt, 1962
- al-Macâz: Abû eUbayda Ma'amar b. al-Muşannâ at-Taymî, Macâz al-Kur'ân, yay. Fuad Sezgin, c.I-II, Muhammad Sâmî Amîn al-Hâncî al-Kutubî bi-Mışr, 1954-1962.
- Macma'e al-Amşâl: al-Maydânî, Macma'e al-Amşâl, c. I-II, 1310.
- Macmûeat al-Ma'ânî: Macmûeat al-Ma'ânî, Matb. al-Cavâ'ib, Kostantuniye, 1310.
- al-Makâyis: Ahmad b. Fâris b. Zakariyâ, Mu'cam Makâyis al-Luĝa, yay. eA.M.Hârûn, c.I-VI. DİKA, Kahire, 1366-1371.
- al-Makşûr: İbn Vallâd, K. al-Makşûr va'l-Mamdûd, yay. Paul Brönnle, London-Leiden, 1900.
- al-Maşûn: Abû Ahmad b. al-Hasan b. eAbdallâh al-eAskarî, al-Maşûn fi'l-Adab, yay. eA.M.Hârûn, Küveyt, 1960.
- Mu'cam al-Bakrî: Abû eUbayd eAbdallâh b. eAbdalcazîz al-Bakrî al-Andalusî, Mu'cam mâ's-ta'cam min Asmâ' al-Bilâd va'l-Mavâdir, yay. M. as-Sakkâ Matb. LTTN, c.I-IV, Kahire, 1945-1951.
- Mu'cam al-Buldân: Yakût al-Ḥamavî ar-Rûmî, yay. F. Wüstenfeld, c.I-VI, Leipzig, 1924.
- al-Muhâdarât: Husayn b. Muhammad ar-Râĝib al-İşfahânî, c. I-II, Matb. İbrahîm al-Muvaylihî, 1287.
- al-Muhkam: eAlî b. İsmâ'îl b. Sîda, al-Muhkam va'l-Muhît al-A'zam fi'l-Luĝa, c. I-II, Kahire, 1958
- al-Munşif: Abû'l-Fath eUŝmân İbn Cinnî, al-Munşif li-Kitâb at-Taşrif, yay. İ. Muştafâ ve eA.Amîn, c.I-III, MBH bi-Mışr, 1954-1960.

- Muntaḥabât Şams al-ʿUlûm: Muntaḥabât fî Abbâr al-Yaman min Kitâb Şams al-ʿUlûm va dava⁹ Kalâm al-ʿArab min al-Kulûm li-Naşvân b. Saʿîd al-Hımyarî, yay. ʿA. Ahmad, Leiden, 1916
- al-Muştarak Vadʿâ: Yâkût b. ʿAbdallâh al-Hamavî ar-Rûmî, K. al-Muştarak Vadʿâ va'l-Muftarık Şukʿâ, yay. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1846.
- al-Mu'talif: al-Hasan b. Bişr. b. Yahya al-Âmidî, al-Mu'talif va'l-Muhtlalif, yay. ʿA. A. Farrâc, DİKA, Kahire, 1961.
- al-Muvaşşah: Muhammad b. ʿİmrân al-Marzubânî, al-Muvaşşah fî Ma âhız al-ʿUlamâ ʿalâ aş-Şuʿarâ⁹, Matb. as-Salafiya, 1343.
- al-Muḥaşşaş: ʿAlî b. İsmâʿîl b. Sîda, K. al-Muḥaşşaş, c.I-XVII, Bulak, 1316-1321.
- al-Muzhir: ʿAbdarrahmân Calâladdîn as-Suyûtî, al-Muzhir fî ʿUlûm al-Luġa va Anvâcihâ, yay. M.A. Câdalmavlâ v.b., c.I-II, DİKA, 1958.
- an-Nabât: Ahmad b. Dâvûd ad-Dînavarî, Kit-a min al-Cuz al-Hâmis nim K. an-Nabât, yay. Bernhard Lewin, Leiden, 1953.
- an-Nakâ'id: The Nakâ id, of Jarîr and al-Farazdak, yay. Anthony Ashly Bevan, c.I-III, Leiden, 1905-1912.
- Nakd aş-Şier: Kudâma b. Caʿfar, Nakd aş-Şier, yay. Bonebakker, Leiden, 1956.
- Nasab Kurayş: al-Muşʿab b. ʿAbdallâh b. al-Muşʿab az-Zubayrî, K. Nasab Kurayş, yay. E. Levi-Provençal, ZA 11, 1953.
- an-Nihâya : Ahmad b. ʿAbdalvahhâb an-Nuvayrî, Nihâyat al-Arab fî Funûn al-Adab, c. I-XVIII, Matb. DK, 1923-1955.
- Nuzhat al-Alibbâ⁹: ʿAbdarrahmân b. Muhammad b. al-Anbârî, Nuzhat al-Alibbâ⁹ fî Tabakât al-Udabâ⁹, yay. İbrâhîm as-Sâmîrrâ⁹î, Matb. al-Maʿârif, Bağdad, 1959.
- al-Kalb: İbn as-Sikkît, al-Kalb va'l-İbdâl, yay. August Haffner, "al-Kısm al-Avval min al-Kanz al-Luġavî fî'l-Lisân al-ʿArabî" (Beyrut 1903) Leipzig, 1905.
- Kâmûs: Muhammad b. Yaʿkûb al-Fîrûzâbâdî, al-Kâmûs al-Muhît, Matb. al-Husayniya al-Mişriya, c.I-IV, 1330.
- al-Kavl fî'l-Bigâl: ʿAmr b. Bahr al-Câhız, al-Kavl fî'l-Bigâl, yay. Charles Pella, Kahire, 1955.
- Kudâma b. Caʿfar: Badavî Ṭabâna, Kudâma b. Caʿfar va'n-Nakd al-Adabî Maktabat al-Anglo al-Mişriya, 1954.

- Rasâ'il al-İntikâd: Abū °Abdallâh Muhammad b. Şaraf al-Şayravânî, Rasâ'il al-İntikâd, "Rasâ'il al-Bulaġâ° ihtiyâr va taşnîf Muhammad Kurd °Alî" içinde s. 311-343, Matb. LTTN, Kahire, 1954.
- ar-Ravd: İbn Hişâm, ar-Ravd al-Unuf fî Tafsîr mâ'stamal °alayh Hadîş as-Sîra an-Navaviya, c.I-II, Matb al-Camâliya bi-MıŖr, 1914.
- Risâlat al-Ġufrân: Abū'l-°Alâ° al-Ma°arrî, Risâlat al-Ġufrân, yay. Bint aş-Şâtî°, DM bi-MıŖr, 1950.
- Risâlat al-Malâ'ika: Abū'l-°Alâ° al-Ma°arrî, Risâlat al-Malâ'ika, yay. M.S. al-Cundî, Matb. at-Tarakkî bi-Dimaşq, 1944.
- Şîfat Cazîrat al-°Arab: al-Hasan b. Ahmad b. Ya°küb al-Hamdânî, K. Şîfat Cazîrat al-°Arab, yay. M. an-Nacdí, Matb. as-Sa°ada, Mısır, 1953.
- aş-Şînâ°atayn: al-Hasan b. °Abdallâh b. Sahl al-°Askarî, K. aş-Şînâ°atayn al-Kitâba va'ş-Şîr, yay. M. Abū'l-Fadl İbrâhîm ve °A.M. al-Bacâvî, DİKA, 1925.
- Sarikât Abî Nuvâs: Muhalhil b. Yamût b. al-Muzarrîc, Saikât Abî Nuvâs, yay. M.M. Haddâra, DFA bi'l-Kâhira, tarihsiz.
- Şihâh: İsmâ'îl b. Hammâd al-Cavharî, aş-Şihâh Tâc al-Luġa va Şihâh al-°Arabîya, yay. A.°A. °Attâr, c.I-VI, Matabîc DKA bi-MıŖr, 1956.
- as-Simt: Abū °Ubayd al-Bakrî al-Avnabî, Simt al-La°ali fî Şarh Amâli al-Kâli, yay. °Abdal°azîz al-Maymanî, Matb. LTTN, 1936.
- aş-Şimâr: Abū Mañşür °Abdal°malik b. Muhammad aş-Şa°alîbî, Şimâr al-Kulüb fî'l-Mudaf va'l-Mansüb, Kahire, 1908.
- Şarh Adab al-Kâtib: Mavhüb b. Ahmad al-Cavâlikî, Şarh Adab al-Kâtib, Maktabat al-Kudsî, Kahire, 1350.
- Şarh D. Abî Tammâm: al-Hatîb at-Tabrîzî, Şarh D. Abî Tammâm, yay. M.°A °Azzâm, c. II, DM bi MıŖr ...
- Şarh D. Ka°b: as-Sukkarî, Şarh D. Ka°b b. Zuhayr, Kahire, 1950.
- Şarh D. al-Mutanabbî: al-Vâhidî, Şarh D. al-Mutannabî, yay. F.Dieterici, Berlin 1861.
- Şarh al-Hamâsa li'l-Marzûkî: Ahmad b. Muġammad al-Marzûkî, Şarh D. al-Hamâsa, yay. A. Amîn ve °A. Hârûn, c.I-IV, Kahire, 1951-1954.
- Şarh al-Hamâsa li't-Tabrîzî: Yahyâ b. °Alî al-Hatîb at-Tabrîzî, Şarh al-Hâmasa, yay. M.M. °Abdal°amid, c.I-IV, Matb. al-Hicâzî bi'l-Kâhira, tarihsiz.

- Şarh al-Mufaddalıyât: Abū Muhammad al-Anbârî, Şarh al-Mufaddalıyât yay Ch. J. Lyall, Oxford, 1921.
- Şarh Nahc al-Balāğa: İbn Abî'l-Ĥadîd, Şarh Nahc al-Balāğa, yay. N. Şara-faddîn ve M.H. az-Zayn, c.I-IV, Beyrut, 1954.
- Şarh aş-Şavâhid al-Kubrâ: Mahmûd al-°Aynî, Şarh aş-Şavâhid al-Kubrâ Hizana (B) kenarında.
- Şarh Şavâhid al-Muġnî: As-Suyûtî, Şarh Şavâhid al-Muġnî, taşbasması, 1271.
- Şuruh Sıkt az-Zand: Abū'l-°Alâ' al-Ma°arrî, Şuruh Sıkt az-Zand, yay. M. as-Sakkâ, c.I-V, DK, 1945-1949 baskısının fotoğrafı.
- Tabakât al-Cumahî: Muĥammad b. Sallâm al-Cumahî, Tabakât Fuhûl aş-Şucarâ yay, M.M. Şâkir, DM li't-Tibâea va'n-Naşr, 1952.
- Tabakât İbn Kutayba: °Abdallâh b. Muslim b. Kutayba, aş-Şier va'ş-Şucarâ' yay. A.M. Şâkir, c.I-II, 1966-1967.
- Tabakât İbn Kutayba (L): Aynı yazar ve eser, Leiden, 1902.
- Tabakât an Nahviyîn: Muhammad b. al-Hasan az-Zubaydî, Tabakât an-Nah-viyyîn va'l- Luġaviyyîn, yay. M. Abū'l-Fadl İbrâhîm, Kahire,1954.
- Tâc: Muhammad Murtadâ b. Muhammad az-Zabîdî, Tâc al-°Arûs min Cavâhir al-Kâmûs (Şarh al-Kâmûs), c.I-X, Mısır, 1310.
- at-Taĥşîl li'ş-Şantamarî: Yûsuf b. Sulaymân aş-Şantamarî, Taĥşîl °Ayn az-Zahab min Ma°dan Cavhar al-Adab fi °İlm Macâzât al-°Arab, c.I-II, Bulak, 1316, Kitâb Sîbavayh sayfa altlarında
- Tahzîb Târîĥ ibn °Asâkir: İbn Badrân, °Abdalkâdir b. Ahmad, Tahzîb Târîĥ İbn °Asâkir, c.VI, Dimaşk, 1349.
- Talhîş al-Bayân: aş-Şarîf ar-Radî, Talhîş al-Bayân fi Macâzât al-Kur°ân, DİKA, Kahire, 1955.
- Târîĥ Âdâb al-Luġa al-°Arabîya: Cörcî Zaydân Târîĥ Âdâb al-Luġa al-°Ara-bîya, Şavkî Dayf gözetimi ile, c.I-IV, Dâr al-Hilâl, tarihsiz.
- at-Taşbihât: İbn Abî °Avn, K. at-Taşbihât, yay. M.°A. Hân, GMS, Cambridge, 1950.
- Tavcîh ar-Rummânî: Abū'l-Hasan °Alî ar-Rummânî, Tavcîh İrâb Abyât Mul-gazat al-İrâb, yay. S. al-Afgânî, Dimaşk, 1958.
- Ta°vîl Muşkil al-°Qur°ân: °Abdallâh b. Muslim b. Kutayba, yay. A.Şakr, DİKA, 1945

- İbil al-Aşma'î: Al-Aşma'î, K. al-İbil, "al-Kısm aş-Şanı va's-Şâliş min al-Kanz al-Luğavî fî'l-Lisân al-Arabî", yay. August Haffner, (Beyrut, 1903), Leipzig, 1905.
- İnbâh ar-Ruvât: Camâladdîn Abû'l-Hasan eAlî .b. Yûsuf al-Kiftî, İnbâh ar-Ruvât ealâ Anbâh an-Nuhât yay. M. Abû'l-Fadl İbrâhîm, DK, c.I-III, Kahire 1950-1955.
- al-İkd: Ahmad b. Muhammad b. eAbdrabbih al-Andalusî, al-eİkd al-Farîd, yay. M. S. al-eUryân, c. I-VIII, Mısır, 1940-1941.
- al-İktidâb: İbn as-Sîd al-Batalyûsî, al-İktidâb fî Şarh Adab Kuttâb Beyrut, 1901.
- Udabâ' al-eArab: Butrus al-Bustânî, eUdabâ' al-eArab fî'l-Câhiliya va Şadr al-İslâm, c.I-III, Dâr al-Makşûf va Dâr- aş-Şakâfa, Beyrut, 1968.
- al-eUmda: al-Hasan b. Raşîk al-Kayravânî al-Azdî, al-eUmda fî Mahâsin aş-Şîr va Âdâbih va nakdih, yay. M.M. eAbdalhamîd, Matb. as-Sacâda bi-Mışr, 1955.
- eUyun: eAbdallâh b. Muslim b. Kutayba, K. eUyûn al-Ahbâr, c.I-IV, Matb. DK, Kahire, 1925-1930.
- al-Vasâta: al-Kâdî eAlî b. eAbdal-eazîz al-Curcânî, al-Vasâta bayn al-Mutanabbî va Huşûmih, yay. M. Abû'l-Fadl- İbrâhîm ve eA. al-Bacâvî, DİKA, 1951.
- Zahr al-Âdâb : Abû İshâk İbrâhîm al-Huşrî al-Kayravânî, Zahr al-Âdâb va Şamar al-Albâb, yay. eA.M. al-Bacâvî, c.I-II, DİKA, 1953.
- az-Zuhra: Abû Bakr Muhammad al-İşfahânî, an-Nişf al-Avval min K. az-Zuhra, yay. A.R. Nykl, Beyrut, 1932.

DİĞER KISALTMALAR

- a. : Birinci Mısrâ
 b. : İkinci Mısrâ
 c. : Cilt, cüz, bölüm.
 çev. : çeviren.
 D. : Divân
 DFA : Dâr al-Fıkr al-^cArabî.
 DİKA : Dâr İhyâ' al-Kutub al-^cArabîya
 DK : Dâr al-Kutub.
 DKA : Dâr al-Kitâb al-^cArabî.
 DM : Dâr al-Ma^cârif.
 GMS : Gibb Memorial Series.
 K. : Kitâb.
 LTTN : Licnat at-Tarcama va't-Ta'lıf va'n-Naşr.
 Matb. : Matba^ca, al-Matba^ca, Matbaa, Matbaası.
 MBH : Muştafâ al-Bâbî al-Halabî va Avlâduh (va Şurakâh)
 MNM : Maktabat Nahdat Mısr.
 n : not, notlar.
 NM : Navâdir al-Mahtûât.
 Ş. : Râ^c'nin Şiirleri (İkinci Bölüm)
 yay. : yayın, yayımlayan.
 ZA : Zahâ'ir al-^cArab.

KAYNAKLAR ¹

Râ'î'nin hayatını ele almış kaynaklar ana ve yan kaynaklar olmak üzere ikiye ayrılabilir. Son dönem kaynakları ise hemen hemen ona yer vermemiştir. Doğrudan doğruya şairin hayatını inceleyen araştırmalar bulunmamasına rağmen genel mahiyette olan veya dolayısıyla şaire değinen eserlerde kısa bölümlere rast gelinmektedir. Bu gibi yazılara şairin hayatiyle ilgili bölümlerde değinilmekle yetinilecektir. Kaynaklar, yazarların ölüm tarihlerine göre sıralanmış olarak şöyledir :

A. Ana Kaynaklar

1. Râ'î'nin şiirleri, divanı bulunmadığı için türlü eserlerden derlenerek elde edilmiştir. Yararlanılan eserlerden Abū Zayd Muhammad b. Hattāb al-Kuraşî (eserini H. III. yüzyılın sonları veya IV. yüzyılın başlarında kaleme almıştır) nin Camharat aş'âr al-^cArab fî'l-câhiliyyat va'l-islâm'ında² Râ'î'nin bir kasidesi yer almaktadır. Diğer eserlerde ise Râ'î'ye ait bir beyte veya daha fazla beyitlere rastlanıyor. Durum böyle olunca şiirlerin kaynak olarak topluca değeri üzerinde durmak imkânsız olmaktadır. Bununla birlikte şiirlerde Haricîler, İbn az-Zubayr, Emevîlerden Mu'aviya'nin oğlu -Abdallâh ile Sa'îd b. ^cAbdarrahmân gibi grup ve şahıslara değinilmesi, şiirlerin kaynak olarak değerini ortaya koymaktadır.

2. Muhammad b. Sallâm al-Cumahî (ölümü 231 /845 veya h. 232): Tabakât fuhul aş-Şucarâ³.

1 Makalenin transkripsiyon işaretleri İslâm Ansiklopedisinin kullandığı işaretlerin aynı olmakla birlikte ص, d ve uzatmalı i, î ile gösterilmiştir.

2 GAL, Suppl. I, 38. Eserin bibliyografyadaki kısaltması Camharat al-Kuraşî'dir.

3 GAL, Suppl. I, 165

Cumahî, eserinde şairle ilgili önemli bilgiler vermektedir: Carîr'in Râcî'ye kırılması ve daha sonra her ikisinin görüşmeleri; Carîr'in güzel bir beytinin söz konusu olması ile, Râcî'nin ona karşı yenik düşmesinin olağan karşılanması gereğini ileri sürmesi; şairin halife ʿAbdalmalik ile ilişkileri; Bişr b. Marvân'ın sarayında Ahtal ile karşılaşması ve Bişr'den İbn az-Zubayr dolayısı ile özür dilemesi; Avs b. Mağrâ' ve İbn ar-Rikâc ile ilişkileri; Hind'e şiirleriyle kur yapması ve topluluğunu hicvetmesi; Hanzar b. Arkam'ın karıştığı olaylar; refakatçısı güzel kadın; şairin, kendisini Carîr'in hicvinden bir yıl kadar sonra ölmesi sorunlarını ilk olarak bu kaynak haber vermektedir.

3. Abū'l-Farac ʿAlî b. al-Husayn al-İşbahânî (ölümü 356/967)¹: K. al-Ağânî.

Carîr'in hicviyeyi hazırlayıp okumak için Mirbad'e gitmesi; hicivden sonra şair ile Numayr Oğullarının kaçarcasına Şurayf'e geitmeleri; şairin ʿAbdalmalik'e ikinci şiirini sunması; şairin İbn Baʿâc ve ʿAnbar Oğullarından biri ile ilişkisi sorunlarını bu kaynak iletmektedir.

4. Abū Muhammad al-Ķâsim b. Muhammad b. Başşâr al-Anbârî (ölümü 304-5/917-7)²: Nakâ'id Carîr va'l-Farazdak.

Eserin yazarı, Carîr'in Râcî'ye kırılmasına yol açan olaylar ve görüşmelerini, Cumahî'nin iletiklerini tamamlayacak şekilde iletmekte, Râcî'nin ölüm yılını saptayacak Kutayba b. Muslim'in öldürülmesi olayını haber vermektedir.

B. Yan Kaynaklar

5. Abū ʿUşmân ʿAmr b. Bahr al-Câhız (ölümü 255/866)³: K. al-Hayavân.

Yazar, Abū'n-Nacm'in şairi hicvetmesinden bahsetmektedir.

6. Abū Muhammad ʿAbdallâh b. Muslim b. Kutayba ad-Dînavarî (ölümü 270/884 veya h. 276)⁴: K. al-Maʿânî al-Kabîr.

Yazar, şairin al-Halâl ile ilişkilerini iletmektedir.

7. Ahmad b. Yahya b. Câbir al-Balâzurî (ölümü 279/892)⁵: Ensâb al-Aşraf.

Yazar, şairin Yazîd b. Muʿâviya'ye övgüsünü haber vermekte, Emevîlerden Saʿid b. ʿAbdarrahmân'a övgüsü ile ilgili ayrıntıları bildirmekte, bu arada şairin

1 GAL I, 146; Suppl. I, 225.

2 GAL I, 119.

3 GAL I, 153. Suppl. I, 241.

4 GAL I, 120.

5 GAL I, 141; Suppl. I, 216.

Bişr b. Marvân meclisinde Ahtal ile karşılaşmasını Cumahî'den çok daha ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır.

8. Al-Hasan b. Bişr b. Yahya al-Âmidî (ölümü 371/987)¹: al-Mu'ta'if va'l-muhtalif.

Yazar, şairin al-Asadî ile evlenen kızını ve diğer ayrıntıları bildirmektedir.

9. A.-Hasan b. Raşık al-Kayravânî al-Azdî (ölümü 463/1070)²: al-cUmda fi Mahâsin aş-Şi'r va Âdâbih va Nakdih.

Carîr'in, hicviyesinden sonra Râcî'yi ve Numayr Oğullarını kötü duruma soktuğuna inandığından ve hicviyesi ile kafiyesini adlandırdığından bahsetmektedir.

10. Abû cUbayd cAbdallâh b. cAbdalcazîz al-Bakrî al-Andalusî (ölümü 432/1040-487/1094)³: Muc'am mâ'sta'cam min Asmâ' al-Bilâd va'l-Mavâđic⁴:

Yazar, şair ile Hişâm b. cAbdalmalik ilişkilerini haber vermektedir.

11. Muhammad b. Mukarram. b. Manzûr al-İfrîkî (ölümü 711/1331)⁵: Lisân al-cArab.

Yazar, İbn ar-Rikâc'ın şairi hicvetmesini bildirmekle Cumahî'nin ilettiklerini tamamlamaktadır.

12. cAbdalkâdir b. cUmar al-Bağdâdî (ölümü 1093/1685)⁶: Hizânat al-Adab va Lubb Lubâb Lisân al-cArab⁷.

Yazar, şairin cAbdallâh b. Mucâviya'ye yazdığı övgüsünden haber vermektedir.

Sonuç olarak şairin, Carîr ile ilişkileri hariç, hakkında iletilen rivayet ve bilgilerin pek sınırlı olduğu söylenebilir. Bu durum karşısında şairin hayatını dar çerçeve içinde ele almak ve bir bakıma varsayımlarla ilgilendirmek zorunluluğu ister istemez karışımıza çıkmaktadır.

1 GAL I, 111; Suppl. I, 171.

2 GAL I, 307; Suppl. I, 539

3 GAL I, 476, Suppl. I, 875.

4 Eserin kısaltması Mu-cam al-Bakrî'dir.

5 GAL II, 21; Suppl. II, 14.

6 GAL 'II, 286; Suppl. II, 397.

7 Eserin kısaltması Hizâna'dır

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

R Â'î'nin HAYATI VE KİŞİLİĞİ

I. HAYATI

M. VII. Yüzyılın İkinci Yarısı ile VIII. Yüzyıl Başlarında Emevilerin Yönetimi, İbn az-Zubayr, Hâriciler ve Kays'lılar.

41/661 yılında Mu'âviya, halifeliğini ilân etmekle Emevîlerin yönetimi başlamış oldu. Mu'âviya, Kalb Oğullarından bir kız (Yazîd'in annesi) ile evlenerek Suriye'nin Yemenli olan büyük bir topluluğunu kendi destekleyicisi durumuna getirmişti. Halife Yazîd zamanında Şî'ilerin başı olarak Peygamberin torunu Husayn'in Karbalâ'da 61/680 'de öldürülmesinden hemen sonra Abdallâh b. az-Zubayr, faaliyetlerini artırıp halifeliğini ilân etti. İbn az-Zubayr, Mekke civarında 73/692'de Haccâc'a karşı yaptığı bir savaşta öldürülünceye kadar Emevîlerin başında bir dert olarak kaldı¹. Emevîlere, bu arada, Hâriciler ve Kays topluluğunun ayaklanmalarıyla de uğraşmak düşüyordu². Bütün bu işlerin yanı sıra, Kays'lı olmalarına rağmen Emevîlerin, Yemenliler'e dayanmaları ve özellikle vergileri ağırlaştırma işlemleri³ halifelerin Râ'î ve topluluğunca sevimsiz karşılanmalarına yol açmıştır⁴.

1 Bk. Ş. XXVIII, 39-40 ve XXXIII.

2 Râ'î'nin Hâricilerle ilgili beyti için bk. Ş. XXVIII, 41.

3 Râ'î'nin vergilerle ilgili şiirleri için bk. Ş.V, 9-13 ve XXVIII, 46-75

4 Bk. İsl. Ans. IV. 240 v.dd.

Adı, Künyesi, Lakabı ve Soy Şeceresi

Şairin adının eUbayd¹, babasının ise Huşayn² olması gerekir³. Künyesi çoğu kaynaklarda Abū Candal'dir⁴. Künyenin kullanılmasında büyük oğul adının rol oynadığına bakılacak olursa Râ'î'nin oğlunun Candal olması bu künyeyi doğrular⁵. Bu konu ile ilgili en eski kaynak olan Muḥammad b. Ḥabîb'in Kunâ aş-Şucarâ⁶'ı ikinci künye olarak Abū Nūḥ'u ileri sürmektedir. Bu ikinci künyeyi haklı gösterecek veya mahiyetini açıklayacak bir ip ucunun bulunmadığını kaydetmek gerekir⁶.

Râ'î'ye gelince bu, şairin lakabıdır. Bu lakab tam olarak Râ'î' al-İbil, yani Deve çobanı veya kısaca Râ'î yani Çoban'dır. Rastladığımız en eski kaynağın yazarı İbn Sallâm al-Cumaḥî, Râ'î'nin deveyi; başka kaynaklar ise

¹ Râ'î'nin çağdaşı Farazdağ (bk. ileride Farazdağ ile ilişkileri bölümü) :

واورثك الراعي عبيد هراوة و ماطورة تحت السوية من جلد

beytinde (D.al-Farazdağ I, 178) Candal'i hicvetmekte, Râ'î'nin adını açık olarak anmaktadır. Yine Râ'î'nin çağdaşı Carîr (bk. ileride Carîr ile ilişkileri bölümü), hicviyesinde (D. Carîr 62 ve 63):

الم ترني صببت على عبيد وقد فارت اباجله وشابا
لعلك يا عبيد حسبت حربي تقلدك ارضرة والعلابا

bulunan beyitlerinde Râ'î'nin adını anmaktadır. Aynı şekilde şair Abū Tammâm da bir beytinde Râ'î'nin adını vermektedir (bk. D. Abî Tammâm 243). Ayrıca bk. Rasâ'il İbn Muctazz 23, Naḳâ'id 428, Muvaşşah 311, Rasâ'il al-Intikâd 313 ve 317, Sımt 50, Şarḥ aş-Şavâhid II, 60 ve-236, III, 91 ve 537, Hizâna (S) 1,75. Bu kaynaklardan başka ayrıca bk. not 2'de gösterilen yerler.

² Ṭabakât al-Cumaḥî 250 ve 434, Kunâ aş-Şucarâ⁷ 291, Alqâb aş-Şucarâ⁸ 314, Ansâb al-Aşraf 178, Camharat al-Ḳuraşî I, 106 ve II, 912, Ağânî (Ş) XX, 168, al-Mu'talif va'l-Muḥtalif 122 ve 177, Zahr al-Âdâb 20, Amâlî al-Murtaḍâ I, 323, Camharat al-Ansâb 263, al-cUmda I, 50 ve 160; II, 296, Şarḥ al-Ḥamâsa li't-Tabrizî I, 267, Şarḥ Adab al-Kâtib 250, al-Muzhir II, 422, al-Ḥizâna (S) III, 134 ve (B) III, 288, Dâ'irat al-Macârif VIII, 484, Abriss I, 166, GAL çevirisi I, 217.

³ İbn Ḳutayba ve Bağdâdî Huşayn b. Mucâviya adını ileride sürmekle birlikte eUbayd b. Huşayn denildiğini de eklemektedirler, bk. Ṭabakât b. Ḳutayba I, 415 ve Hizâna (S) III, 153.

Marzubânî eUbayd yerine eAbid şeklini vermektedir, bk. al-Muvaşşah 157. Al-Baḫalyûsî eUbayd b. Mucâviya adını kaydetmektedir, bk. İktidâb 303.

⁴ Kunâ aş-Şucarâ⁹ 291, Ṭabakât b. Ḳutayba I, 415, an-Naḳâ'id 428, Ağânî (Ş) XX, 168, Amâlî al-Murtaḍâ I, 323, as-Sımt 50, İktidâb 303, Şarḥ, aş-Şavâhid II, 60, al-Ḥizâna (S) III, 134, Dâ'irat al-Macârif VIII, 484.

⁵ Bk. ileride Ailesi bölümü.

⁶ Kunâ aş-Şucarâ¹⁰ 291, Amâlî al-Murtaḍâ I, 323, al-İktidâb 303.

çobanı çokça ve iyi nitelemesi yüzünden bu lakabın kendisine verildiğini bildirmektedir¹. Bir kısım kaynaklar, bu lakabın şaire, deve çubanını, bir veya birkaç beytiyle nitelediğinden dolayı verildiğini ileri sürmektedirler². Bahis konusu beyitlerde Râcî şöyle demektedir :

Çoban, develerine karşı yumuşak davranmakta, peşlerinde koşmaktan ayak damarları görünür hale gelmekte, çobanın iyi davranışının izi kıtlıkta daha iyi görünmektedir.

Develer rüzgârın peşinden gittikleri zaman onları bırakan ve onlar durunca kadar sesini çıkarmayan deve-sever çoban.

Develer istedikleri gibi davranırlar, ayakları bir otlakta karar kılınca çoban da bir yerde karar kılar³.

Aş-Şarîf al-Murtadâ'ya göre ise Râcî'nin, "Dirsekleri kaygan yer üzerinde bulunmaktadır. Öyle ki deve biti duracak yer bulamaz"⁴ beytini söylemesi ile bu lakabı almıştır.

Bu lakab öylesine yayılmıştır ki şair, adından daha çok, Çoban (Râcî) olarak tanınagelmıştır⁵.

Râcî'nin soy şeceresi, eUbayd b. Huşayn b. Mu'âviya⁶ b. Candal b. Katan⁷ b. Tuvaylim⁸ b. Rabîca ., eAbdallâh bl. al-Hâriş b. Numayr b. eÂmir b. Şaşa'a

- 1 Tabakât al-Cumahî 250 ve buna yakın açıklamalarla bu lakabı tekrarlayan şu kaynaklara da bkz: Alkâb aş-Şucarâ' 314, Tabakât İbn Kutayba I, 415; al-İştikâk 295; Agâni (Ş) XX, 168, Amâli al-Kâli II, 142, Amâli al-Murtadâ I, 322, Rasâ'il al-İntikâd 317, al-eUmda II, 296, as-Sımt 49 v.d., Şarh al-Hamâsa li't-Tabrizî I, 267, al-İktidâb 303, Şarh Adab al-Kâtib 250, Şarh aş-Şavâhid II, 60, al-Muzhir II, 430, al-Hizâna (S) III, 134, v.d., Dâ'irat al-Ma'ârif VIII, 484, Abriss I, 166, GAL Çevirisi I, 217, Asmacı Râcî'nin deveyi iyi nitelediğinden bahseder, bk. Fuḥūlat aş-Şucarâ' 36.
- 2 Alkâb aş-Şucarâ' 314, Al-İştikâk 179, Amâli al-Kâli II, 142, al-Hizâna (S) III, 134 v.d.
- 3 Ş XXIV.
- 4 Ş XXVII, 8.
- 5 Râcî lakabıyla anılan yegâne şair eUbayd değildir, bk. al-Mu talif va'l-Muhtelif 177 v.d., al-Hizâna (s) III, 153.
- 6 Mu'âviya, bir çok kaynakta atlanmış olmasına rağmen Alkâb aş-Şucarâ' 314, Agâni (Ş) XX 168, as-Sımt 50, al-İktidâb 303, al-Hamâsa al-Başıya II, 222, Şarh aş-Şavâhid II, 60, al-Hizâna (S) III, 134'de bulunmaktadır.
- 7 Katan yalnız Tabakât al-Cumahî 250, Camharat al-Ḳuraşî II, 912, Agâni (Ş) XX, 168, Camharat al-Ansâb 2263, Şarh al-Hamâsa li't-Tabrizî I, 276, Şarh aş-Şavâhid II, 60, al-Hizâna (S) III, 134'te bulunmaktadır.
- 8 Tuvaylim yalnız Tabakât al-Cumahî 250'de ve Zuvaylim şeklinde olmakla beraber al-Mu'talif va'l-Muhtelif 177'de vardır.

b. Mu'âviya b. Bakr b. Havazin b. Manşür b. İkrima b. Haşafa b. Kays cAylân b. Mu'ar olarak görünür¹.

Râ'î, buna göre, cÂmir b. Şa'sasa'nın oğlu Numayr'in torunlarından olmakta ve genel olarak ar-Râ'î an-Numayrî diye tanıtılmaktadır.

Doğumu .

Kaynaklarda, Râ'î'nin doğumu hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Şairin hayatı ile ilgili rastladığımız tarihi saptanabilecek en eski husus 60/680-64/683 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Emevîlerin ikinci halifesi Yazîd² için Râ'î'nin övgü yazmış olmasıdır³. Şairin bu övgüyü Yazîd'in hükümdarlığı zamanında ve 20 yaşlarında bulunduğu sıralarda yazmış olduğu kabul edilirse en geç 40 660 yılında dünyaya gelmiş olduğu düşünülebilir. Bu bakımdan şairin 40/660'ta veya bu yıldan bir süre önce doğmuş olduğu ileri sürülebilir.

Ailesi ⁴.

Kendi kalabalığına güvendiğinden, başka topluluklarla birleşmeye ve bu gibi topluluklarla bir araya gelmeye ihtiyaç duymayan ve gerektiğinde kendi gücü ile düşmanlarına bir başına karşı koyabilen topluluklar hem az hem de o oranda korku ve saygı uyandırırıldır. Bu gibi topluluklara Araplarca bir araya gelme anlamını taşıyan Camra denildiği bilinmektedir. Râ'î'nin mensup olduğu Numayr Oğulları bu nitelikteki toplulukların sonuncusu olduğundan mensuplarının gururlu ve kendi topluluklarıyla öğünücü olmaları kendiliğinden anlaşılır⁵. Râ'î böyle bir topluluğun ferdi bir şair olduktan başka babası Huşayn'e câhiliye döneminde Ra'îs denildiğini, aile ferdlerinin ileri gelenlerden olduklarını İbn Kutayba bildirmektedir⁶.

1 Şecere bütün kaynaklarda tam değildir; duruma göre kısalıp uzamaktadır; al-İktidâb 303'te ise cUbayd b. Mu'âviya b. Nuh şeklinde son bulmaktadır.

2 İsl. Ans. IV, 240 v.d. (Emevîler).

3 Ş. VI.

4 Numayr Oğulları ve genel olarak Kays, Arap yarım adasının Nacd diye tanınan bölümünde otururlardı, bk. Tabakât al-Cumahi 440, Camharat al-Kuraşi II, 918, Mu'cam al-Buldân III, 285 (Şurayf), al-Muştarak Vadcâ 273.

Bizzat Râ'î ve çevresindeki topluluk insanları Irak'ın güneyinde Basra'ya yakın yerlerde oturmakta idiler, bk. ileride Carîr ile Râ'î ilişkileri bölümü.

5 Zahr al-Âdâb 20, al-cUmda I, 50, al-Hizâna (S) III, 135.

6 Tabakât İbn Kutayba I, 415, as-Simt 50, al-Hizâna (S) III, 135.

Her ne kadar Carîr Râcî için yazdığı hicviyede Râcî'ye Barvaç oğlu şeklinde hitap eder¹, bazı kaynaklar da bu hitaba aldanarak Barvaç 'ı, Râcî'nin annesinin adı sanırlarsa² da, Barvaç'ın Râcî'ye ait bir deve adından başka bir şey olmadığını ileri sürmek gerektir³.

Râcî'nin çocukları hakkında fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Butrus al-Bustânî, Râcî'nin oğlu Candal'ın de şair olduğunu, cimrilik ile nitelendiğini kaydetmektedir⁴.

Râcî'nin bir kızının, Abdallâh b. Manzûr al-Asadî ile evlendiğini, bu kızı hakkında al-Ahðar al-Kuşayrî'nin bir şiiri bulunduğunu al-Âmidî bildirmektedir⁵. Râcî'nin bir kızına ait adın Hûlayda olduğu ileri sürülebilir⁶.

Emevîler ile İlişkileri

a- *Mu-âviya'nin oğulları Abdallâh ile Yazîd* : Hızânat al-Adab adlı eserin yazarı Bağdâdî'nin iletmiş olduğu bilgilere göre Râcî, Emevî hanedanının kurucusu Mu'âviya'nın oğlu Abdallâh için bir övgü kasidesi yazmıştır⁷. Kasidenin başlangıç bölümünü Bağdâdî eserine almışsa da⁸ şiirde doğrudan doğruya övgü ile ilgili ancak bir beyit bulunmaktadır. Râcî bu beyitte "...sert yapılı deve beni Abdallâh'a ulaştırır mı?" diye sorar ve klasik şiir geleneklerine göre deveden, çölden, avcıdan v.b. dan bahseder⁹.

Balâzuri'nin Ansâb al-Aşraf adlı eserinde Mu'âviya'nın kendisinden sonra halifelik makamına geçen oğlu Yazîd'in Râcî tarafından övülmesinden

1 D.Carîr 61 (hicviyenin 39. beyti) ve 65 (92. beyti). Carîr aynı hicviyede (D. 63, 71-2. beyitler) Râcî'nin cîfâs olarak adlandırdığı deveyi anmaktadır.

Râcî, bu iki deveden bahisle şöyle der :

Bu develerden vadinin dönemecinde yaşlı ve ağır olanlar çöktükleri zaman içlerinden 'İfâs ve Barvaç adlı develeri sağlamak üzere adları ile çağırırdı (Ş. XXI).

2 Lisân IX, 354 (BRc).

3 Kanz al-Huffâz 554, Şihâh II, 948 (cFS) ve III, 1184) (BRc), Lisân IX, 354 (BRc), Tâc IV, 185 (cCS) ve IV, 193 (cFS).. Ayrıca bk. Mucam al-Buldân II, 461 (Hulş).

4 Dâ'irat al-Ma'ârif VIII, 485, Ayrıca bk. Carîr ile ilişkileri bölümü.

5 Al-Mu'talif va'l Muhtelif 66.

6 Râcî burada kızı olması gereken Hûlayda adlı birisine hitap etmektedir. Bk. Ş. XXVII, 3 ve 4. Ayrıca btk. as-Sımt 897.

7 Hızâna (B) III, 288.

8 Ş. VII. Başlangıç bölümü 11 beyitten oluşmaktadır.

9 Bir önceki notta bahis konusu edilen şiirin 3. beyti.

bahsedilir¹. Râ'î'nin bu şiirinden ancak iki beyit kalmış görünmektedir². Bu iki beytin ikincisinde Râ'î, "Deve, söz verdiğini yerine getirici ve bağışı garantili Abū Sufyān ailesine yönelir." der³.

b- *ʿAbdalmalik b. Marvān* : Râ'î, halife ʿAbdalmalik ile en az iki şırı yoluyla karşı karşıya gelmiş bulunmaktadır. Birinci şiiri Malhama adı ile tanınan ve Râ'î'nin en uzun görünen şiiridir⁴. Râ'î bu şiirinde İbn az-Zubayr'e yanaşmadığını ve onu halife olarak tanımak için harekete girişmediğini belirtir ve şöyle der : "Halifeye bugün hiç bir sözümde yalan söylemeyeceğime yemin ettim. Halifeyi tanımaklığım hususundaki görüşümde değişiklik yapmak üzere Abū Ḥubayb (ʿAbdallāh b. az-Zubayr)'i bir gün olsun ziyaret etmedim. Beni büsbütün şaşırtsin diye doğru yolu aramak bahanesiyle Nacdat b. ʿĀmir'e⁵ gitmedim⁶".

Râ'î, halifeyi kısaca över ve "Üzerimdeki bağış ve nimetlerini sayıyorum..." der⁷ ve biraz ileride üzerinde durulacak şikâyet konusuna geçtikten sonra tekrar halifeyi över ve "Kurayş ateşini yakıp aralarındaki kin ve düşmanlığı gözden geçirince kuruntular zamanındaki sıkıntılarda babanın (Marvān'ın) onların efendisi, senin de güç ve irade bakımından en sertleri olduğun anlaşılır. Baban yalnız olarak Medîne'de birbirine benzeyen kalabalıklardan bir sınıf ile mücadele etti. İbn ʿAffān suçsuz olduğu halde öldürüldü. Oysa ki o yardım istedi ama ben onun gibi yardımsız bırakılmıyordum.... Umayya Oğulları işini ele aldı, bu iş için tecrübesiz ve tanınmamış olan birini davet etti. Sorumlu olarak karışık ve hayırlı sorunlarla karşılaşın onların (Umayya Oğullarının) en iradelişi Marvān'dır" der⁸.

1 Ansāb al-Aşrāf IV(2), 60.

2 Ş. VI.

3 Gerek ʿAbdallāh ve gerekse Yazîd için yazılan şiirler, vezin ve kafiyeleri aynı olarak dikkat çekicidirler.

4 Ş. XXVII.

Bu kasidenin Malhama olarak tanınması Kuraşî'nin Camharat Aş'ar al-ʿArab adlı antolojisinde belirli şiirlere ve bu arada bu kasideye verildiği addan ileri gelmektedir, bk. Camharat al-Kuraşî II, 912.

Kaside, Camharat al-Kuraşî yoluyla 86 beyit olarak bugüne kadar gelmiş ise de Bağdadî, Hizānat al-Adab adlı eserinde kasidenin 89 beyitten ibaret olduğunu bildirmektedir, bk. al-Hizāna (S) III, 131. Bu kasidenin Ahmad aş-Şāyib tarafından yayımlanıp açıklandığı bildirilmektedir, bk. Tavcih ar-Rummāni 241.

5 Nacdat b. ʿAmir, Mekke'ye yardım için Emsvilerin karşısına çıkan Haricilerin kumandanıdır, bk. Arap Devleti ve Sulḫu 78.

6 Kasidenin 39-41. beyitleri.

7 Kasidenin 42. beyti.

8 76-83. beyitler.

Şair, bu arada kasîdeyi yazmaktan asıl maksadı olan şikâyet konusunu ele alır ve bu şikâyette vergilerin ağırlığından çok tahsildarların insafsızca davranışlarını dokunaklı bir şekilde dile getirmeye çalışır ve "Ey halife, biz sabah akşam namazında olan müslümanlarınız ve Tanrının malımızda zekât hakkı olduğunu kabul eden Araplardanız¹. Emrettiğin gün vergi tahsildarları sana karşı gelip çirkin eylemlerde bulundular. Durumunu düzeltene kötülüğü lâîyk gördüler. Onun (tahsildarın) bilgilerine sahip olsaydın onu ayrık bir uzuv bırakırdın (uzuvlarını koparırdın). Tahsildar ve adamları topluluğun şefini aldılar, elleri bağı ve ayakta olduğu halde göğsünü kırbaçla parçaladılar. Kemiliklerinde et, kafasında akıl bırakmadılar. Vergi (zekât) listesini ve kırbaçların boş kamış gibi kalpsiz bıraktığı ve dayaktan iki büklüm hale gelen şefi getirdiler. Eti parçalanmış, inatçı ve gebe kalmış dişi develerin sağa sola savrulan kuyrukları gibi olan kamçılarının korkusundan görevini unuttu. Şefin yükünü indirip aldılar, ülkesinden uzaklaşamayacak duruma gelip oturur kaldı... Ey halife! topluluğumun hayvanları bölük pörçük olup dağıldılar. Müslüman olan halk zekâtlarını vermemezlik, tevhid kelimesini getirmemezlik etmez Kovalanır olarak Yamâma'yi bir uçtan bir uca geçtiler. Yersiz olarak ölüm ile karşılaştılar. Tahsildar onlara geldi. Müslümanların ağır bulduğu bir anlaşma ile onları bağladı. Zenginleri ihtiyaç içinde ve fakirleri büsbütün fakir bıraktı. Haksızlardan birini cezalandırmak istediğin takdirde adalet ve doğru hareketinle halife sensin. Oğullarımızı fakirlestiren haksızlıkları üzerimizden kaldır ve parçalanmakta olan organımızı kurtar. Adalet çerçevesi içinde hareket etmelerini emrettiklerin emirlerinin pek azını bile yerine getirmediler. Gebe develeri yavrularından zorla ve haksız olarak aldılar; durum halifeye deve yerine deve yavrusu olarak bildirildi. Şurayf'te vergiye tâbî olacak hayvanları azaltmak için bir yolculuğa davet çıkarayım"².

Şairin ikinci şiiri bütünü ile ortada olmadığından on üç beyit ile yetinmek zorunluluğu bulunmaktadır³. Bu beyitlere göre Râ'î önce "Abdalmalik'i överek "Sen, ben -ve bu arada adımı kısıltan sevgi- su ve onu gözetleyen susamış topal gibiyizdir. Halife bol bağışlıdır, ondan uman ve isteyen eşittirler. Veren ve vermeye söz veren bir işi başarmış (yapmış) sayılırlar"⁴ der. Bundan sonra şair yeniden tahsildarlar konusuna gelerek şikâyette bulunur ve "Adalet çerçevesi içinde hareket etmek üzere gönderdiğin kimseler mallarımıza (sürülerimize) hor baktılar; ne mal bıraktılar, ne de ılımlı bir şekilde davrandılar. Zekâtı verimiz, verdiğimizden birkaç katını almadıkça da sözcüleri memnuniyet göstermez.

1 Şairin bu sözleri (46 ve 47. beyitler) söylemesi ile halifenin "Bu şiir değil, müslümanlık açıklamalarıdır" dediğini Marzubânî ileri sürmektedir, bk. al-Muvaşşah 157.

2 Kasidenin 46-75. beyitleri.

3 Ş. VIII.

4 Şiirin 6-8. beyitleri.

Hayvanının sütü ancak ailesinin ihtiyacını karşılayacak kadar olan fakire süt kalmaz. Mal sahipleri ve zenginler fakirleştiler, sıkıntılardan dolayı sadece zenginliklerinin kalıntıları kaldı. Bu kötü durumdan kurtarırsan onları canlandırırısın; aynı durumla gelecek yıl da karşılaşılırsa halleri duman olur"¹ diyerek tahsildarların davranışlarını, topluluk adamlarının düştükleri acıklı durumu ortaya koymaya çalışır.

Râ'î'nin 'Abdalmalik'e sunduğu bu iki şiirde görüldüğü gibi şair özlü olarak halifeyi övmek istemiştir. Ancak İbn Sallâm al-Cumahî'nin de kaydettiği gibi topluluk politikası yüzünden 'Abdalmalik Râ'î için sevimsiz geliyordu². Râ'î, İbn az-Zubayr ve hâricîler gibi halife aleyhtarlarına yanaşmadığını belirtip vergi tahsildarlarından şikâyetle bulunduktan sonra Malhama'sinde aynen şöyle der: "Şurayf'ta vergiye tabî olacak hayvanları azaltmak için -sağ olursam- bir yolculuğa davet çıkarayım"³. Râ'î bu beytiyle kendi topluluk adamlarını vergi vermeyecek başka yerlere göç etmeye davet edeyim demek ister. Nitekim 'Abdalmalik öfkesini belirtmek için Râ'î'ye "Tanrıdan ve Sultandan mı kaçyorsun?" gibilerinden söz söyler ve ona halifelerin âdeti hilâfına, bir bağışta bulunmaz⁴.

Şair ertesi yıl ikinci şiirini sunar⁵ ve halife ona "Bu defa geçen yıldan daha akıllıca davrandın" der⁶.

Agânî yazarı İsbahânî'nin, Muhammad b. 'İmrân aş-Şayrafî'nin ilettiği bir rivayete dayanarak verdiği bilgiye inanılacak olursa Râ'î, 'Abdalmalik'e sunduğu ikinci şiirinde "Bu kötü durumdan kurtarırsan onları canlandırırısın, aynı durumla gelecek yıl da karşılaşılırsa halleri duman olur"⁷ beytini söyleyince halife şaire ne istediğini sorar. Şair, vergilerin geri verilmesini ister. Halife bu isteğin fazla olduğunu ileri sürerse de şair, halifenin bu istekten de yüce olduğu şeklinde cevap verir. Bunun üzerine 'Abdalmalik "İsteğin yerine gelecek" der ve "Kendin için bir istekte bulun" diye ekler. Râ'î "Bu ikramını bozmak istemem" demek suretiyle kişisel bir istekte bulunmak istemez⁸.

c- *Bişr b. Marvân* : Bişr b. Marvân, Emevîlerin dördüncü hükümdarı halife Marvân b. al-Ḥakam'ın oğlu ve bu halifeden sonra halifelik makamına geçen 'Abdalmalik b. Marvân'ın kardeşidir. Bişr, 'Abdalmalik zamanında ve bizzat

1 Şiirin 9-13. beyitleri.

2 Tabakât al-Cumahî 437. Yazar sevimsiz için şakîl an-Nafs deyimini kullanmaktadır.

3 Ş. XXVII, 75.

4 Tabakât al-Cumahî 441.

5 Ş. VIII.

6 Tabakât al-Cumahî 441 v.d

7 Ş. VIII, 13.

8 Agânî (Ş) XX, 172.

onun tarafından açık bulunan Kûfe valiliğine tayin edilmiştir. Hükümdarın kardeşi ve sorumlu mevki sahibi olması nedeniyle Bişr'in sarayı, zamanın büyük şairlerine açık ve kendisi övgülerine hedef bulunmakta idi¹.

Râcî halife ʿAbdalmalik'e yaklaşma denemelerine giriştiği gibi Bişr'e de yaklaşmayı denemiş, bu ikinci denemesinde daha başarılı olmuş görünmektedir. Cumahî, kendi topluluk efradının şikâyetlerinden özür dileyen Râcî'nin Bişr'e yazdığı bir şiirinden haber vermektedir². Râcî bu şiirinde kendi topluluğundan Kays'lıların ʿAbdallâh b. az-Zubayr'i desteklemelerini mazur göstermeğe çalışır ve şöyle der: "Marvân b. al-Hakam ʿAzrâ' 'da çağırdığı zaman onun adamlarından olsaydım bana görününce doğru yola yönelirdim. Marvân, ne benden yana, ne de bana karşı olunuz deyince İbn az-Zubayr adamlarının sözü geçmez olmuştur. Ben uzakta olduğum için doğru sözlü ve akli başında olanlara itibar edilmedi ve yanlış sözlülere karşı gelinmedi"³.

Bişr'in huzurunda Ahtal ile olan bir çatışması⁴ da açıkça gösterdiği gibi Râcî Bişr'in sarayına katılmıştır denebilir.

d- *Hişâm b. ʿAbdalmalik* : Abû ʿUbayd al-Bakrî'ye inanılacak olursa Râcî Hişâm'ı övmek için şiir söyleyerek "Senden umduklarım kardeşlerimi, servetin de Vahbîn'deki servetimi unutturdu bana" demiştir⁵. Hişâm, bunun üzerine "Ne apatalca bir şey!" diyerek Râcî'nin fazla tamahkârlık gösterdiğini ifade etmek istemiştir⁶.

Bu rivayete göre Râcî, Hişâm b. ʿAbdalmalik'in çevresine katılmış, onu övmüş ve onunla iyi olarak nitelenebilecek ilişkilere sahip olmuştur denebilir⁷.

e- *Saʿid b. ʿAbdarrahmân* : Râcî, Umayya Oğullarından Saʿid b. ʿAbdarrahmân b. ʿAttâb b. Asîd b. Abî al- ʿÎş b. Umayya'yi hiç olmazsa bir şiir ile övmüştür⁸. Aslında kasîde olan şiirin yarısı kadarı doğrudan doğruya Râcî'nin övdüğü Saʿid üzerinde durmaktadır. Bu beyitlerde şair, "Köklerden biri olan

1 İsl. Ans. II, 656 (Bişr b. Marvân)

2 ʿTabakât al-Cumahî 438.

3 Ş. XXXIII, 2-4.

4 Bk. Ahtal ile ilişkileri bölümü

5 Ş. XXXII, 3.

6 Bk. Mucam al-Bakrî I, 438 (al-Hârs). Bu rivayet, Râcî'nin adı veriimeksizin Nasab Kurays 164'te tekrarlanmaktadır.

7 Halife Hişâm, 105/724-125/734 yılları arasında hüküm sürmüştür (Bk. İsl. Ans. IV, 240 v.d. "Emeviler"). Râcî'nin ölümü (bu bölüme bkz.) bu tarihlerden önce olduğuna göre şairin halifeye övgüsü Hişâm'ın henüz hükümdarlık döneminden önceye rastlamış olması gerekir.

8 Ansâb al-Aşraf IV(2), 130; Agâni (Ş) XX, 168; Lubâb al-Âdâb 89; İnbâh ar-Ruvât III, 284. Adı geçen Saʿid hakkında fazla bilgi için bk. Tahzîb Târîh b. ʿAsâkir VI, 150 v.d.

Lu'ayy Oğul'arından Sa'îd'in bol yağmurları bağışlamasını umuyoruz. Yağmurları ayın sonuna rastgeldi, yağmurların en iyisi de ay sonuna rastlayandır. Bir gün ziyaret edilmesi bahis konusu olunca olayların uzak durduğu bir asil görünür. Kıtık gününde ona geldiğin zaman ne cimrilik ne de bahane ile karşılaşırsın. O, Kurayş'in niteleyip nesebini sıraladığı adamdır; şimdi şan ona eriştiği yerdedir. Nice zayıf (çevik) deve Sa'îd'in kapısı önünde gece gelip çöktü ve ertesi sabah erkenden yola koyuldu. Develeri üzerinde olan yabancıların uykuları pek az; ziyaretini övdüler, ondan sözden ibaret ve şüpheli olmayan bağış elde ettiler..."¹.

Bu övgüden anlaşıldığına göre Sa'îd'in eli açıktır ve şair ondan bağış beklemektedir. Kaynaklara göre Râ'î Sa'îd'den beklediği bağışa üç bin Dînâr alarak kavusur².

Carîr ile İlişkileri

a- *İki şair arasında soğukluğun baş göstermesi ve Carîr'in kırılması* : Kaynaklarda, Râ'î ile Carîr'in aralarının açılmasına dair açık bir ip ucu yok gibi görünmektedir. Aralarının açılmasına neden olabilecek yegâne gibi görünen bu olay da şu olabilir. Numayr Oğullarına topluluk bağı ile yakın olan Horasan valisi Kutayba b. Muslim'in âsî askerler tarafından 96-7/715-6 yıllarında öldürülmüş olması aranan böyle bir neden olarak görünmektedir. Çünkü, vali'yi öldürenlerin, Carîr'in topluluğu olan Yarbû'e Oğullarına yakınlıkları bulunmaktadır. Topluluk taassubu burada da rol oynar, dolayısı ile Numayr Oğullarının, Carîr'in topluluğuna ve bu arada Râ'î'nin Carîr'e karşı antipati ve belki de kin duyguları bahis konusu olabilir³. Râ'î'nin, her halde, bu duygu içinde bulunduğu sıralarda Carîr'in kendisine kırılması, öfkelenip hicviye yazmasına yol açan olaylar zinciri başlamıştır. Bu olayları, türlü rivayetleri gözden geçirerek ortaya koymaya çalışalım.

1 Ş. XVII, 5-12. beyitler

2 Balâzurî'nin, al-Mufaddal ad-Dabbî'ye dayandırdığı bir rivayete göre şiirin kendisine ulaştırılmasından sonra Sa'îd, vekilharcına ne kadar para bulunduğunu sorar. Vekilharç, 3000 dinâr'ın bulunduğunu bildirir. Sa'îd, bu miktarın Râ'î'ye verilmesini, azlığından dolayı özür dilenmesini ister. Bk. Ansâb al-Aşraf IV(2), 130.

Buna karşılık Usâma b. Munkız'ın eserinde bildirdiğine göre, Sa'îd Râ'î'ye ihtiyacının ne kadar olduğunu sorar. Râ'î 3000 dinardan bahseder. Sa'îd bu miktarı kendisine verir ve başka bir ihtiyacının bulunup bulunmadığını sorar. Râ'î, hemen ailesinin yanına yolcu edilmesini bahis konusu eder. Sa'îd bu isteği de yerine getirir. Bk. Lubâb al-Âdâb 89.

Abû 'Ubayda'nın bir rivayetinde ise Sa'îd 'in sadece bağışta bulunmasından bahsedilir, bk. İnbâh ar-Ruvât III, 284.

3 Nakâ'id 432 ve İsl. Ans. VI. 105, v.dd.

Görebildiğimiz en eski kaynak olan Tabakât al-Cumahî'de bulunan Abû'l-Ğarrâf'ın rivayetine göre Carîr ile Farazdak hakkındaki görüşü Râcî'ye sorulduğunda Râcî, asillik ve şiir bakımlarından Farazdak'ın üstün olduğunu ileri sürmüştür¹.

Aynı eserin ilettiği ve Kirdîn olarak tanınan Mismaç b. Abdalmalık'ın rivayetine göre Farazdak'ın dostu olan Arada an-Numayrî, Basra'ya gelen Râcî'yi yemeğe davet eder. Yemekte Arada, Farazdak'ı üstün tutan şiir söylemesini Râcî'den isterse de şair reddeder. İçki, Râcî üzerinde etkili olmağa başlayınca Arada isteğini tekrar ederek Râcî'nin, "Dostlarım, sabah ayrılış zamanı yaklatştı, yürüyünüz; Farazdak hicivde Carîr'i yenmiştir"² beytini söylemesini sağlar³.

Nakâ'id'da iletilen ve Abû Ubayda'nın rivayeti ile tekrarlanan Kirdîn'in rivayetine ek olarak şu kayıt vardır: Ertesi gün Arâda Farazdak'a gider, Râcî'nin beytini iletir. Carîr bunun üzerine Râcî'nin kendisini Farazdak'a yenik saydığı anlamını çıkarır⁴.

Abû al-Ğarrâf'ın yukarıda anlatılan rivayetinın dışına çıkmış görünen bir başka rivayet daha vardır. Al-Muğîra b. Hacnâ' ile birleşen Aşmaçî'ye dayanan bu rivayete göre Râcî Farazdak'ı Carîr'e üstün tutmakta idi. Râcî bu hususta ileri gidince Carîr, topluluğundan bazı kimselere gidip "Ben topluluğunu överken onları hicveden Farazdak'ı bana üstün tutan bu adama hayret etmiyor musunuz?" diyerek şikâyette bulundu ve kararını verdi⁵.

Bu konudaki rivayetlerin bir sonucusu da şudur: İbn al-Kalbî'nin rivayetine göre Arâda'nın "Kulayb Oğulları katırının Dicle'ye doğru yöneldiğini, sonra korkup uzaklaştığını gördüm"⁶ dediğini iletmektedir⁷.

Bu son rivayetin ikinci bir şekli Ağânî'de bulunmaktadır. Aşmaçî, al-Muğîra b. Hacnâ' ve Hişâm b. al-Kalbî'nin birleştikleri bu rivayette yukarıdaki beytin Râcî tarafından söylendiği ve bu beyit ile birlikte Kirdîn'in rivayetinde görülen "Sabah ayrılış zamanı yaklaştı, yürüyünüz; Farazdak hicivde Carîr'i yenmiştir" beyti ile birlikte her ikisinin Carîr tarafından haber alındığı ve Carîr'in öfkelenmesine yol açtıkları bildirilmektedir⁸.

1 Tabakât al-Cumahî 373.

2 Ş. XVIII.

3 Tabakât al-Cumahî 372; al-Hizâna (S) I 75.

4 An-Nakâ id 427.

5 Ağânî(DK) VIII, 29 ve (Ş) XX, 168 v.d.; Macâhid at-Taşîş 304.

6 Ş III, 1.

7 An-Nakâ'id 432 Buradaki rivayet sahibi al-Kalbî olarak gösterilmektedir, bunun, bir sonraki rivayette görüleceği gibi Hişâm b. al-Kalbî olması gerekir.

8 Ağânî (DK) VIII, 20; ve (Ş) XX, 170.

Carîr'in Râ'î'ye kırılmasına yol açan olaylar türlü şekilleriyle bu rivayetlerden ibaret görünmektedir. Karışık görünüşlü bu rivayetleri basitleştirerek onlara mantikî bir şekil vermeğe çalışalım.

İbn al-Kalbî'nin rivayetinde ileri sürülen eArâda'nin söylediği beyit eArâda tarafından değil Râ'î veya oğlu Candal tarafından söylenmiş olmalıdır. Böylece bu rivayet ile birlikte Aşma'î, İbn Hacnâ' ve İbn al-Kalbî'nin birleşik rivayetlerinde tekrarlanan bu beyit pek inandırıcı görünmemektedir. Buna göre İbn al-Kalbî'nin doğrudan doğruya ve başkalarıyla birleşerek iletlediği son iki rivayeti kabul etmek için sağlam bir neden kalmamaktadır.

Buna karşılık yukarıdaki rivayetlerden İbn Hacnâ' ile birleşen Aşma'î'nin rivayeti daha sağlam görünmektedir. Buna göre Râ'î Farz dak'ı Carîr'e üstün tutmakta idi. Bu üstün tutma durumu, her halde, Abū al-Ğarrâf rivayetinde görülen, asillik ve şiir bakımlarından Râ'î'nin Farz dak'ı üstün görmesi şeklinde idi¹.

Kirdîn'in rivayetinde ileri sürüldüğüne göre Farz dak'ın dostu eArâda'nin, Râ'î'yi yemeğe davet etmesi, onu sarhoş edip Farz dak'ı açık olarak Carîr'e üstün tutmasının bir delili olarak ona şiir söyletmesi ve bu şiir haberini Farz dak'a ulaştırması, Aşma'î rivayetinde ileri sürülen Râ'î'nin ileri gitmesinin ayrıntıları olsa gerektir².

Bu duruma göre sırasıyla Abū al-Ğarrâf, Kirdîn, Abū eUbayda, İbn Hacnâ ve al-Aşma'î rivayetlerinin kabul edilir oldukları anlaşılmaktadır.

b- *Carîr'in Râ'î ile görüşmesi* : Abū al-Ğarrâf rivayetine göre Carîr Râ'î ile karşılaşarak ona "Yaptıklarından sonra suç sende olmakta, ben de sana yapacağım da serbest kalmaktayım" demiş, Farz dak ile aralarına girmemesini istemiştir. "Ben senin yardımını görmeliydim, çünkü ben sizleri övüyorum, o ise hicvediyor" sözlerini eklemiştir. Râ'î, "Doğru, sana bir daha kötülük etmeyeceğim" diye cevap vermiştir. Râ'î'nin Farz dak'ı üstün tutmasının yenilenmesini gören Carîr, Râ'î ile Basra'da karşılaşmıştır. Râ'î bir katırın sırtında imiş. Carîr onu kınayarak "Seni uyardım, benimle amcamın oğlu Farz dak arasına girmeyeceğini söyledi idin" demiş. Râ'î ondan özür dilerken oğlu Candal gelerek babasına "Şu adamlardan özür dilediğini görüyorum" demiş, sonra Carîr'e dönerek "Evet, onu sana üstün tutacağız, senin hakkında söylenmiş hicviyeleri tekrar edeceğiz, kendimiz de seni hicvedeceğiz" sözlerini eklemiştir. Candal,

1 Tabakât b. Kutayba I, 415; Şarh aş-Şavâhid II, 60; Agâni (Ş) XX, 168; Macâhid at-Tanşîş 304. Ayrıca bk. Dâ'irat al-Macârif VI, 448 ve VIII, 484; D. Carîr (eAlamiya) II, 178, Abriss I, 166; eAşr b. Abî Rabî'a 167 ve 174; GAL Çevirisi I, 217.

2 Carîr'in hicviyesinde "eArâda yoluyla kötü bir söz bana ulaştı" demesi ile eArâda'nin Râ'î'ye söylettiği beyit desteklenmiş olmaktadır, bk. D. Carîr 61 (hicviyenin 42. beyti).

katırını yürüterek "Kulayb Oğulları köpeğinin Dicle'de dolandığını, sonra korkup gittiğini görmedin mi?" beytini söylemiştir¹. Carîr öfkelenerek ayrılmıştır. Râ'î oğluna, "Beni ve seni hicvedecek, keşke karşılaşmasaydık; kadınlarını diline dolayacaktır" demiştir².

Nakâ'id'da bulunan cUmâra b. cUkayl rivayeti biraz daha farklı ve ayrıntılıdır. Bu rivayete göre Carîr Râ'î'yi kınar; Râ'î kusura bakmamasını ve ertesi gün topluluğu ile birlikte camideki yerlerini alırlarsa özür dileyeceğini söyler. Carîr, Râ'î'nin katırının dizginlerini tutmakta iken Râ'î'nin oğlu Candal atının sırtında olarak hızlıca gelir, elindeki kamçıyı babasının atına indirir. Ürken at Carîr'i ve Carîr'in başlığını yere düşürür. Carîr öfkelenir ve bunun acısını çıkaracağı anlamına geçen bir takım sözler söyler. Akşamleyin bir araya gelen Carîr ve adamları, Candal'ı kötülerlerse de Râ'î'nin kendilerine iyi davranacağını ileri sürerler. Cuma namazından sonra camideki köşelerinde yerlerini alan Carîr ve adamları Usayyid Oğullarından birini göndererek Râ'î'ye sözünü hatırlatırlar. Özür dilemek üzere yerinden kalkmaya yeltenen Râ'î'ye kendi adamları engel olur ve şu köpeklere özür dileme derler. Çünkü bu sıralarda Kutayba b. Müslim'in Vakîc tarafından öldürülmüş olmasıyla Bâhıla ve Numayr Oğulları Carîr'in topluluğu olan Yarbûc Oğullarına kızgındırlar. Durumu öğrenen Carîr'in topluluğu dağılır³.

Yine Nakâ'id'da bulunan ve Kirdîn'e dayanarak Abû cUbayda'nın iletmiş olduğu rivayete⁴ Carîr Râ'î'nin kendisini Farazdak'a yenik saydığı anlamını çıkardıktan sonra bir cuma günü herkes çekilince Râ'î ile görüşür, onu kınar ve "Mutlaka aramıza girmek istiyorsan ben Kays'ı tuttuğum için senin de beni tutman gerekir" der. Râ'î Carîr'i haklı bulur ve ertesi gün Mirbad'de durumu düzelterek dair söz verir. Ertesi gün her ikisi birbirini gözetleyip kollarlarken Râ'î'nin oğlu Candal at sırtında gelerek babasının katırına çarpar ve Kulayb Oğullarının köpeği ile ne görüşüp duruyorsun diyerek babasını uzaklaştırır. Rivayetin devamına göre Carîr öfkelenerek tehditte bulunur⁵.

Nakâ'id'da bulunan ve Carîr'in râviyesi Husayn'den gelen kısa bir rivayet daha vardır. Bu rivayete göre Carîr ve Râ'î karşılaşır, Râ'î Carîr'in elini tutar

1 Ş. III, 1.

2 Tabakât al-Cumâhî 373. Aynı rivayet kısaca ve Carîr ile Râ'î'nin birer defa karşılaşmaları şeklinde başka kaynaklarda da tekrarlanmaktadır. Bk. al-Hayavân I, 258; Tabakât b. Kutayba I, 415.

3 Ş. III 1.

4 Bk. s. 26, not 4,

5 Nakâ'id 428. Ayrıca bk. Hizâna (S) I, 75 v.d.

ve özür diler, bu sırada gelen Candal babasının elini Carîr'in elinden çeker, Carîr öfkelenir ve tehditte bulunur¹.

Agâni'de bulunan ve al-Aşmaî, İbn Hacnâ' ile Hişâm b. al-Kalbî'nin ilettikleri bir rivayete göre Râ'î'nin Carîr'e karşı söylediği iki beyit haberinden sonra² Carîr Râ'î'yi kınar, Farazdak'ın değil, kendisinin üstün tutulması gerektiğini ileri sürerken Candal at üzerinde gelir, ayakta olan Carîr'in binek hayvanının kış tarafına çarpar, Carîr'in ayak parmağının kopayazmasına yol açar ve babasına, "Kulayb Oğullarının bu köpeğinin başında durduğunu görmeyeyim" der. Bunun üzerine Carîr öfkelenerek tehditler savurur³.

Agâni'de bulunan ve sadece Aşmaî ile İbn Hacnâ' 'ın birleştikleri rivayette⁴ Carîr kendi topluluğuna Râ'î'den şikâyetle bulduktan sonra kararını verdi ve bir gün binek hayvanına binmeden yürüyerek çıktı. İşini gizlice yapmak istiyordu. Râ'î ile Farazdak'ın Basra'da olan Mirbad'in üst taraflarında çevreleri vardı. Carîr, kimse kendisinin farkına varmadan Râ'î'yi karşıdan görecektir ve Râ'î' yerinden ayrılacağı sırada onunla karşı karşıya gelecek şekilde bir yer seçti. Râ'î katır sırtında, oğlu Candal koyu yeşil, kısa kuyruklu tay üzerinde birisiyle konuşarak yaklaştılar. Karşı karşıya gelince Carîr Râ'î'ye merhaba dedi, sol elini binek hayvanının yelesine koydu ve "Abū Candal, sözün dinlenen bir insansın, Farazdak'ı çirkin bir şekilde bana üstün tutuyorsun; ben sizleri övüyorum oysa ki Farazdak sizleri hicvediyor. O amcamın oğludur, aramızdaki sorunda seni ilgilendirecek bir taraf yoktur. İkimiz bahis konusu olduğumuzda her ikisi de iyi şairdir demek senin için yeter ve kolaydır. Böylece onun da, benim de kınayacak bir tarafımız kalmaz" dedi. Râ'î cevap vermeden oğlu yaklaştı, babasının katırının ardına elindeki kırbacı indirerek, "Kulayb köpeğinin karşısında çekindiğin bir kötülük veya umduğun bir iyilik varmış gibi durduğunu görmeyeyim" dedi ve beygire elini tekrar şiddetle indirerek Carîr'in başındaki başlığın düşmesine yol açtı. Râ'î Carîr'e bir yakınlık göstermiş olsa idi Candal utanmazın biridir diyerek Carîr, işin üzerinde durmayacaktı. Fakat Râ'î hiç bir hareket göstermedi. Carîr başlığını yerden alıp tozunu sildi, başına koydu ve "Candal, Numayr Oğulları ne der babana şöyle şöyle olursa?"⁵ dedi. Carîr, Râ'î'nin, oğluna, "Başlığını

1 Nakâ'id 430.

Carîr'in öfkelenerek bulunduğu tehditlerden kısaca Yakut bahseder, bk. Muc'cam al-Buldân II, 461 (Hulus); Agâni (Ş) XX, 170.

2 Bk. bir önceki bölüm, s. 25 v.dd.

3 Agâni (DK) VIII, 20.

Rivayet kısaca aynı eserde tekrarlanmaktadır, bk. Agâni (Ş) XX, 170.

4 Bk. yukarıda not 2'de gösterilen yer.

5 D.Carîr'e alınmamış olan hicviyenin müstehcen bir beyti.

uğursuzca yere attın” dediğini duydu ve ”Râcî bana yaklaşmış olsaydı başlık için en sinirlendirici tarafı olmazdı” diye düşünerek öfke ile ayrıldı¹.

Agâni’de bulunan ve Abū al-Ğarrâf rivayetinin bir bölümü olduğu anlaşılan bir kayda göre Candal eliyle binek hayvanına vurunca Râ-î oğluna ”Kulayb köpeğinin Dicle’de dolanıp korktuğunu görmedin mi?” beytini söyler. Hayvan ürkerek Carîr’in başlığını düşürür. Râcî oğluna ”senin yaptığın uğursuzca bir iş olacak, seni ve beni hicvedecek” der².

Bu rivayetlerde Carîr ile Râcî arasında bir veya iki görüşmenin yer aldığı görülmektedir. Görüşme sayısını bir yana bırakarak Aşma‘î ile İbn Hacnâ’ ve Abū ‘Ubayda’nın rivayetinde görüldüğü gibi kesin görüşmenin Mirbad’de olduğu kabul edilebilir. Genel olarak rivayetlerde üzerinde durulan husus Carîr’in Râcî’yi kınaması, kendisinin Numayr Oğullarını övdüğü halde onları hicveden Farazdak’ın kendisine üstün tutulması, hiç olmazsa Râcî’nin tarafsız davranarak ikisinden birini tutmasıdır³. Yine bütün rivayetlerde Candal’in görüşmede rol oynadığı görülmektedir. Rivayet iletmelerinde titizlikleriyle tanınmış Abū ‘Ubayda ve Aşma‘î gibi bilginlere inanılacak olursa Candal, babasına veya Carîr’e çıkarır, binek hayvanlarından birine şiddetlice dokunarak ürkmesine, Carîr’in başındaki başlığın yere yuvarlanmasına yol açar. Carîr tehditlerde bulunur ve hiç şüphesiz öfkelenir ve Râcî’yi hicvetmeğe karar verir. Bu rivayetlerin bir kısmında Râcî’nin özür dilemeye söz verdiği ve ertesi gün özür dilerken Candal’in araya girdiği veya Râcî özür dilemek için kalkmağa yeltenirken topluluk adamlarının kendisine englel oldukları veyahut Candal’in görüşmeye karışması ile Carîr’in ayak parmağının kopacak duruma geldiği ve diğer hususların şu veya bu rivayette ileri sürülmesi bir bakıma olayın ayrıntılarıdır denebilir. Bu varyantların yanı başında Tabakât al-Cumahî ve Agâni’de bulunan Abū al-Ğarrâf rivayetinde, birisinde Râcî’nin, diğerinde Candal’in ”Kulayb Oğullarının köpeğinin Dicle’de dolanıp korktuğunu görmedin mi?” anlamındaki beyit Râcî ve belki de Candal tarafından ve herhalde daha sonra söylenmiş olmalıdır⁴. Yine Aşma‘î ile İbn Hacnâ’ ’ın rivayetinde görülen ve Carîr’in söylediği, ”Numayr Oğulları ne der, şöyle şöyle olursa?” beytinin ise Carîr’in hicviyesinin bir beyti olarak ortaya çıkması daha inandırıcı görülmektedir⁵.

1 Agâni (DK) VIII, 29 v.d.; (§) XX, 168. v.d. Bu rivayetin aynısı Macâhid at-Tanşîş 305 v.d.da tekrarlanmaktadır.

2 Agâni (§) XX, 171.

3 Farazdak’ın Candal ve Numayr Oğullarını hicvetmesi hususu için bk. ileride Râcî ile Farazdak’ın ilişkileri bölümü.

4 Ş. III, 1.

5 D.Carîr (al-‘Alamiya) I, 30.

Bu beyit müstehcen olduğundan Carîr divanının diğer baskılarına alınmamıştır, bk. s. 29, not 5. Görüşme durumu için bk. Agâni (§) XX, 168; Şarh aş-Şavâhid II, 60. Ayrıca bk. Dâ’irat al-Macârif VI, 448 ve VIII, 484; D. Carîr (al-‘Alamiya) II, 180, Abriss I, 166, v.d.; ‘Aşr. b. Abî Rabi‘â 167 ve 174.

c- *Carîr'in hicviye yazması* : *Ṭabakât al-Cumaḥî'*de bulunan Abū al-Ġarrâf rivayetine göre Carîr ile Râfî arasında bu olayların geçtiği gün Carîr Basra'da Kulayb topluluğundan bir kadının evinde konuk bulunuyordu. Carîr, evin üst katındaki bir odada kalırken kadın a't katta idi. Kadın, Carîr'in, hiciv ilhamları gelinceye kadar kendisine cinler çarpmış veya bir derdi varmış gibi bütün gece uyumadan dolaştığını bildiriyordu¹.

Naḳâ'id'da bulunan ve Kirdîn'e dayanarak Abū eUbayda'nin ilettiği rivayete göre Carîr olay günü Maşâd Oğullarının evindeki bir odaya konuk olarak geldi. Huzursuzluktan dolayı rahat değildi. Kendisine ne olduğu sorulunca bir şey olmadığı cevabını veriyor fakat geceyi tedirgin geçirmekte devam ediyordu. Nihayet hicviyeyi yazmayı isteği üzerine başarınca köleyi (Râfî'yi) hicvetmek istiyordum, buna eriştim diyerek elbisesini bacakları arasına aldı, deve gibi homurdadı ve onu rezil ettim dedi².

Yine Naḳâ'id'da bulunan ve Abū eUṭârid yoluyla iletilen Carîr 'in raviyesi Ḥusayn'in rivayetine göre Carîr eve dönünce lambanın yağını artırmasını, birkaç levha ile mürekkep getirmesini Ḥusayn'den istedi. Numayr Oğullarını hicvetmeye başladı : "Başını eĝ, Numayr Oğullarındansın çünkü, Ne Kaeb, ne de Kilâb³ katına erişebildin" beytini söyleyince Ḥusayn'e "Yeter artık, lambayı söndür ve uyu, işini bitirdim" dedi. Sonraları Carîr kasîdeyi tamamladı⁴.

Aĝânî'de bulunan ve al-Aşmafî ile İbn Ḥacnâ'ın birleştiği rivayete göre o günkü olaylardan sonra Carîr öfkeli olarak ayrıldı. Yatsı namazını evin üst katında kıldıktan sonra bir sūrahi şarap getirmelerini ve ışık yakmalarını istedi. İstediklerini yerine getirdiler. Carîr, mırıldanmağa başladı. Sesini duyan evdeki yaşlı bir kadın merdivenleri çıktı ve onun ne yaptığını görmeğe çalıştı. Carîr çıplak olarak yatağında emekliyordu. Kadın alt kata indi, evdekilere, "Konuğunuz delidir, şöyle şöyle yaptığını gördüm" diye bildirdi. Ona işine gitmesini, Carîr'i ve onun ne yaptığını bildiklerini söylediler. Carîr, şafak vaktine kadar o haline devam etti. İşte bu sırada Numayr Oğullarına dair 80 beyitlik bir hicviye yazmış olmakla tekbir getiriyordu. Hicviyeyi, "Başını eĝ, Numayr Oğullarındansın çünkü; na Kaeb, ne de Kilâb'ın katına erişebildin" beytiyle sona erdirince tekbir getirdi ve Kaebe Tanrısı üzerine yemin ederim ki onu rezil ettim dedi⁵.

Aĝânî'de, Abū eUbayda'nın bir rivayeti olarak şu bilgiler ileri sürülmektedir: Cârîr, "Başını eĝ, Numayr Oğullarındansın çünkü..." beytini söylediği

1 *Ṭabakât al-Cumaḥî* 374. Ayrıca bk. al-Ḥayavân I, 259; *Ṭabakât b. Ḳutayba* I, 415.

2 An-Naḳâ'id 428 v.d. ve kısaca aynı eser 432.

3 Kaeb, Kilâb ve Numayr, eÂmir b. Şa'eşa'nın üç oğludur.

4 An-Naḳâ'id 430. Aynı rivayet buradan alınarak *Ḥizâna* (S) I, 76'da tekrarlanmaktadır.

5 Aĝânî (DK) VIII, 30 ve (Ş) XX, 169. Rivayet Macâhid at-Tanşîş 305'te tekrarlanmaktadır.

zaman başını tavana çarpacak şekilde sıçradı ve yüksek sesle haykırdı. Evin üst katlarında oturan yaşlı bir kadın şairin sesini duydu ve "Yemin ederim ki konduğunuz delidir" diye bağırdı. Evdekiler Carîr'in yanına gittiler: Carîr emekliyor ve Kâ'be'nin Tanrısı üzerine yemin ederim ki onu rezil ettim diyordu. Neyin var diye kendisine sorulunca kasideyi okudu ve ertesi gün ona gitti¹.

Ağâni'de, son olarak, cAlî b. Muḥammad an-Navfalî'nin bir rivayeti vardır. Bu rivayete göre Navfalî'nin babasının Basra'da hurma satan ve Kulayb b. Yarbûc koluna mensup bir tanıdığı şunları anlatır :

Carîr'in şiirlerini toplar, bunları saklamayı ve rivayet etmeyi arzu ederdim. Bir akşam Carîr bana geldi ve "Râcî beni hicvetti, bu gece sana geliyorum, bana ateşte taze et ile etkili şarap hazırla" dedi. İstediklerini hazırladım. Hava karınca geldi, yemeği getirmemi söyledi. Yemekten sonra şarabı getirmemi istedi. Birkaç kadeh içtikten sonra yazı malzemesi getirmemi bildirdi. Bana, "Kınayıcı, kınamanı azalt, doğruyu yaparsam doğru yaptın de" beytini dikte etmeye başladı. "Başını eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü" mısraına gelince ikide bir mısraı tekrar edip durdu. Uyuklamaya başladım ve başım göğsüme kayarak daldım. Uyandığım zaman sıçırıyor, başı tavana değip tekbir getirerek "Onu rezil ettim" diye bağıırıyordu. Yaz, "Ne Ka'be, ne de Kilâb katına erişebildin" diyordu. Sevincimden onu ısırđım, dostlarımı yanına çağırđım.²

Rivayetlerine güvenilebilecek bilgin ve râvîlerden Abû cUbayda ile Aşma'î ve her ikisine aşığı yukarı uyan Abû al-Ġarrâf rivayetlerinde görüldüğü gibi Carîr ile Râcî arasındaki başarısız görüşmenin yapıldığı günün akşamında Carîr konuk olarak kaldığı eve döndü. Carîr'in kaldığı ev Abû al-Ġarrâf rivayetinde Kulayb topluluğuna. Nakâ'id'daki Abû cUbayda rivayetine göre ise Maşâd Oğullarına ait bir evdi. Aşma'î'nin rivayetine göre evdekilerden ışık ve şarap getirmelerini isteyen Carîr, hicviyeyi yazarken duyduğu öfke ve sıkıntı yüzünden bütün geceyi tedirgin geçirmiş ve bunu evdekilere duyurmuştur. Nitekim Abû al-Ġarrâf, Aşma'î ve Abû cUbayda'nın iki ayrı rivayetinde evdeki yaşlı bir kadın merak yüzünden Carîr'i yoklamaya gider, Aşma'î'nin rivayetinde belirtildiği üzere yatağında çıplak olarak emeklediğini görür. Kadın, durumu, konduğunuz delirmiştir diye ev halkına iletir. Evdekiler Carîr'i tanıdıklarını, ne yaptığını bildiklerini söylerler. Carîr, "Başını eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü..." beytini söylediği an Abû cUbayda'ya göre başı tavana çarpacak kadar sıçrar, Aşma'î'ye göre tekbir getirir. Ne olursa olsun Carîr'in bu beyti söylediği an Râcî'yi âdeta yıkıttığını ve intikamını aldığını duyduğuna göre böyle bir harekette bulunması olağan karşılanabilir.

1 Ağâni (Ş) XX, 170.

2 Ağâni (DK) VIII, 31 v.d.

Yukarıdaki rivayetlerden Carîr'in raviyesi, Husayn'e dayanan rivayette bizzat Husayn Carîr'in yanında olur, isteklerini yerine getirir. Navfalî rivayetinde ise bütün bu olaylar Carîr'in topluluğundan bir hurma satıcısının evinde olur. Bu iki rivayette yer ve kişiler değişmekle birlikte olaylar aşağı yukarı bir görünmektedir. Bu iki rivayetten özellikle hurma satıcısının rivayetindeki değişiklik satıcının şöhret sağlaması için yapılmış olması ile açıklanabilir¹.

Bu hiciv kasidesine bizzat Carîr damgalayıcı (dammâğa veya dâmiğa), kafiyesine zafere erişen (al-manşūra) adlarını vermekte, kaside ise Araplarca rezil edici (al-Fâdiha) olarak adlandırılmakta idi². Son dönem yazarlarından Tâha al-Hâcîrî'ye göre Carîr bu kasideye ayrıca ad-Dihkâna adını vermekte imiş³.

Her şeye rağmen Carîr'in yazdığı bu hicviyenin acı olduğunu örneğin an-Nuvayrî bir eserinde bahsetmekte, "Başımı eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü..." beytinin Arapların en hicivci beyti olduğu üzerinde durmaktadır⁴.

Bağdâdî'nin 109 beyte kadar çıkardığı hicviye bugün Carîr'in divanında sadece 97 beyitten ibaret görünmektedir⁵.

d- *Carîr'in hicviyeyi okuması* : Tabakât al-Cumahî'de bulunan Abû al-Garrâf rivayetine göre Carîr, hicviyesini hazırladığı gecenin sabahında Mirbad'e gitti, Tamîm oğulları, yazınız yazınız diye hicviyesini okudu. Râcî, bu hicviyeye cevap vermedi, Carîr de yeniden hicvetmek yoluna sapmadı⁶.

Al-Câhız, K. al-Hayavân'da, rivayetçi adı vermeksizin Carîr'in yerini aldığı, yanından Candal geçince kısırağının yularını yakaladığını ve şiirini okuduğunu, "Candal, Numayr Oğulları ne der şöyle şöyle olursa?" beytine gelince, Candal'in dönüp kötü derler dediğini bildirmektedir⁷.

İbn al-Kalbî'nin Nakâ'id'deki rivayetine göre Carîr, hicviyesini tamamladığının ertesi günü Mirbad'e gidip şiirini Râcî'ye okudu, "Candal, Numayr Oğulları

1 Ağânî (Ş) XX, 168 ve 170. al-Mu'talif va'l-Muhtelif 177; Şarh aş-Şavâhid II, 60'ta konuya kısaca dokunulmaktadır. Ayrıca bk. Dâ'irat al-Ma'ârif VI, 448 ve VIII, 484; D. Carîr (al-cAlamiya) I, 30 ve II, 180; Abriss I, 166 v.d.; cAşr b.-Abî Rabîca 167; GAL Çevirisi I, 217; al-Buḥalâ' 416 (notlarda).

2 Al-cUmda I, 51; al-Ḥizâna (S) I, 76 ve 78; D. Carîr (cAlamiya) I, 30; cAşr b. Abî Rabîca 168.

3 Al-Buḥalâ' 416 (notlarda).

4 An-Nihâya III, 272.

Halife cAbdalmalik Arapların en acı hicviyesini bir meclisinde sorar ve verilen cevapta bu beytin üzerinde durulur, bk. D. Carîr (cAlamiya) II, 190.

5 Al-Xizâna (S) I, 75.

6 Tabakât al-Cumahî 374.

7 Al-Hayavân I, 259.

ne der şöyle şöyle olursa” beytine gelince Râcî kölesine, ”Bırak, yazma; topluluğumuz için nasıl da kötülük getirdik” dedi¹. Yine Nakâ’îd’da bulunan ve Kırdîn’e dayanan Abū eUbayda’nın rivayetine göre Carîr ertesi sabah Râcî’yi ve oğlunu deve pazarında gördü ve hicviyesini okudu².

Ağânî’deki Aşma’î ile al-Muğîra b. Hacınâ’ın birleştikleri rivayete göre Carîr, sabahı bulunca, Râcî ile Farazdak’ın köşelerini bildiği Mirbad’de herkesin yerini aldığını tahmin ettiği zaman yağ isteyerek süründü, gösterişli olan saçlarını düzelterek topladı. Kölesine atını eyerlemesini emretti ve hasımlarının çevrelerine gitti. Selam verecek yakınlığa geldiği zaman selam vermeden kölesine şöyle dedi ”Râcî’ye söyle, kadınların seni Irak’a para kazanmak için mi gönderdiler? Ecelimin elinde olduğu Tanrı üzerine yemin ederim ki onların hoşuna gitmeyecek kazanç ile döneceksin”. Sonra hicviyesine başlayıp okudu. Farazdak başını eğdi, Râcî yerin dibine batacak gibi sessizleşti. Carîr şiirini bitirince ayrılıp gitti³.

Ağânî’de Carîr’e dayanan İbn al-Kalbî’nin rivayetine göre Carîr ertesi gün Râcî’ye gider, hicviyesini okuyuncaya kadar onu bırakmaz. ”Candal, Numayr Oğulları ne der, şöyle şöyle olursa?” beytini okuyanca Râcî Carîr’in elini bırakır ve ”Kötü derler” der⁴.

Abū eUbayda’nın rivayetinde Mirbad yerine deve pazarı görünmekte ise de Mirbad’in aynı zamanda deve pazarı olduğu göz önünde bulundurulursa arada bir ayrılık bulunmadığı anlaşılır⁵. Câhız’ın ileri sürdüğü gibi Carîr’in Candal’e ait kırağın yularını tutup onunla ilgili beyti okuması ve Candal’in kötü derler demesi hiç bir temele dayanmadığından yakıştırmadan başka bir şey olmasa gerektir. İbn al-Kalbî’nin iki rivayetinden birinde Râcî’nin Carîr’in elini tutması da aynı şekilde karşılanmalıdır. İbn al-Kalbî’nin ikinci rivayetinde Râcî’nin topluluğumuz için kötülük yapmışız demesi bir bakıma kabul edilebilir⁶. Son olarak da Abū al-Garrâf rivayetinde Carîr’in ”Tamîm Oğulları yazınız” demesi bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Bu ayrıntıları gözden geçirdikten sonra rivayetler içinde Aşma’î ile İbn Hacınâ’nın birleşerek ilettikleri rivayet gerçeğe daha yakın görünmektedir. Buna

1 An-Nakâ’îd 432.

2 An-Nakâ’îd 432. Bu rivayet ile Câhız’ın bilgisinin karışımından ibaret görünen bilgiler için bk. Ağânî (Ş) I, 76.

3 Ağânî (DK) VIII, 30 v.d. ve (Ş) XX, 169 v.d. Rivayetleçiler ayrı olmakla birlikte aynı rivayet şekli için bk. Macâhid at-Tanşîş 305.

4 Ağânî (Ş) XX, 170.

5 Bk. eAşr b. Abî Rabî’a 158 ve orada gösterilen kaynaklar.

6 Bk. s. 25. v.dd.da bulunan rivayetler

göre Carîr hicviyeyi yazdığı gecenin ertesi gününde yağ sürünmek ve saçlarını toplamakla kendine çeki düzen verdikten sonra Mirbad'e yollandı. Râ'î ile Farazdak'ın buldukları yere varınca selam vermeden kölesine: "Râ'î'ye söyle, kadınların seni Irak'a para kazanmak için mi gönderdiler? Onların hoşuna gitmeyecek kazanç ile döneceğine yemin ederim." dedi ve hicviyesini okudu. Sonuç olarak Farazdak başını eğdi, Râ'î yerin dibine batacak gibi sessizleşti. Carîr şiirini bitirince ayrılıp gitti¹.

Rivayete göre Carîr, hicviyenin okunması sırasında, daha önce hazırlamadığı bir beyti ayak üstü düzerek veya değiştirerek aynı zamanda Farazdak'a takılır. Müstehcen olan beytin böyle bir durumda söylenmiş olması şüphe ile karşılanabilir².

e- *Hicviyenin etkisi* : Carîr'in hicviyesi Râ'î ve Numayr Oğulları üzerine doğrudan doğruya ve anî bir etki yaratmış, bu etkinin sonuçları uzun süreler görülmüş, edebiyata da geçmiştir. Doğrudan doğruya olan etkiler ile ilgili rivayet ve kayıtlar şöyledir :

Tabakât al-Cumahî'deki Abū al-Ğarrâf rivayetine göre Carîr'in hicviyesini okuması sonucunda Râ'î yanlış davrandığını anladı ve pişman oldu. Sorumlu tuttuğu oğluna kızgınlığından Carîr'e bir yıl süre ile cevap vermemeye yemin etti ve aynı yıl öldü. Başkalarına göre ise Râ'î üzüntüsünden öldü³.

Al-Aşma'î ile İbn Hacnâ'nın birleştikleri rivayete göre Carîr hicviyesini okuduktan sonra Râ'î bir ara olduğu yerde kaldı. Kötü duygularla dolu olarak binek hayvanına bindi ve kaldığı eve gitti. Adamlarına, "Yürüyünüz, sizin için burada yer yok, Tanrı üzerine yemin ederim ki Carîr sizi rezil etti." dedi. Adamlarından biri bu senin ve oğlunun uğursuzluğunuzdur diye cevap verdi. Yürüyüş başladı, Şurayf'in tepelerinde olan Numayr Oğullarının kaldıkları yere süratlice gittiler. Râ'î yemin etti ki "Başını eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü" şiirini orada dillerde dolaşır buldular. Bu şiiri bir insan ulaştıramazdı, Carîr'in cinlerden yardımcıları olmalıydı. Numayr Oğulları onu uğursuz bulmağa başladılar, ona ve oğluna sövdüler. Hâlâ da Râ'î'yi ve çocuklarını uğursuz bulurlar⁴.

Al-c-Umda'de İbn Raşîk, rivayetsiz olarak Carîr'in "Başını eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü" beytini söyleyinceye kadar uykusuz kaldığını, bu beyti

1 Ayrıca bk. Abriss I, 167; cAşr b. Abî Rabî'a 167.

2 Agâni (DK) VIII, 35 ve (Ş) XX, 170 v.d.; D. Carîr (cAlamiya) II, 184.

Ayrıca özet olarak Râ'î'nin Carîr'le ilişkileri için bk. Târih Âdâb al-Luğat al-c-Arabîya I, 253 v.d., ile Udabâ² al-c-Arab I, 365 v.d

3 Tabakât al-Cumahî 374.

4 Agâni (DK) VIII, 31 ve (Ş) XX, 170. Bu rivayet Macâhid at-Tanşîş 305'de aynen tekrarlanmaktadır

söyleyince ışığı söndürüp uyuduğunu, sonsuz olarak onları rezil ettim, başını kaldıran bu beyitten dolayı yeniden başını eğmek zorunda kalacaktır dediğini bildirdi¹.

Aşmafi ile İbn Hacı'nın birleştikleri rivayete inanılacak olursa Râci'nin kendi topluluk adamlarına "Yürüyünüz, size burada yer kalmadı, Carir sizi rezil etti" demesi ile Numayr Oğulları süratlice Şurayf'teki evlerine gitmişler, başını eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü beytini Şurayf'te dillerde dolaşır bulmuşlardır. Beytin çarçabuk oraya kadar ulaşmasının insanlardan çok cinlere ait bir iş olduğuna inanmışlardır. Bu rivayet aynı zamanda İbn Raşîk'in eserindeki kaydın doğru olduğunu göstermektedir. Buna göre başta Râci ve Numayr Oğulları olmak üzere Carir'in kendilerini rezil etmiş olduğuna inanmışlar veya öyle kabul etmişlerdir. Öte yandan Abū al-Ğarrâf rivayetine göre Râci Farazdağ'ı üstün tutmak ve bu görüşünü açıklamakla yanlış davrandığını anlamış ve pişmanlık duymuştur. Hicviye Râci'yi öylesine üzmüş ve sarsmış olmalıdır ki Abū al-Ğarrâf'ın rivayetine göre Râci hicviyenin üzerinden bir yıl geçmeden ölmüştür².

Al-Cumaî, Tabakât'ında Râci ile Carir'i hayvanlarla karşılaştırarak şöyle anlatır: Râci Muđar topluluğunun erkek devesi idi, arslan ona saldırıp dişleyinceye kadar. Cumaî bununla Râci'nin Muđar topluluğunun üstün bir şairi olduğunu, Carir onu hicvedince üstünlüğünden bir şey kalmadığını ileri sürmektedir³. Bu bilgilere inanılacak olursa Râci'nin, Emevîler döneminin büyük üç şairi olan Carir, Farazdağ ve Ahtal'dan sonra dönemin dördüncü şairi olacak kadar ileri seviyede bir şöhrete ve edebî kişiliğe sahip olduğu kabul edilebilir. Böyle bir şairin böyle bir hicviyeye muhatap olması şairi âdetâ yıkılmış olmasını düşündürür. Gerçekte Carir'in hicviyesi Numayr Oğullarını öylesine rezil etmiş ve damgalamıştır ki bu topluluğun hicviyeden hemen sonra Basradan âdetâ kaçmış olduğunu gördük. Hicviye temel olarak Numayr Oğullarını istihdaf etmiş olduğu için bu topluluğun Numayr yerine Numayr'ın babası cÂmir b. Şacşaca'ya intisap etmeye başlamış olduğu da görülmektedir⁴.

Hicviyenin etkisi ile ilgili birçok hikâyenin ileri sürüldüğü de görülür.

Cumaî'nin Tabakât'ındaki bir rivayete göre atlının biri bir şairin bir iki beytini şarkı şeklinde söyleyerek geçer :

1 Al-cUmda I, 50. Bu bilgiler önce aynen, daha sonra karışık olarak tekrarlanmaktadır, bk. al-Ğizâna (S) I, 77.

2 Tabakât al-Cumaî 374; Ağâni (Ş) XX, 171. Ayrıca bk. GAL Çevirisi I, 217.

3 Tabakât al-Cumaî 374; Şurüh aş-Şavâhid II, 60 (kısaca).

4 Zahr al-Âdâb 20 v.d.; al-cUmda I, 51; al-Ğizâna (S) I, 77 v.d.; Dâ'irat al-Macârif VI, 448 ve VIII, 484; cAşr b. Abî Rabîca 168; al-Buhalâ⁷ 416 (notlar)

Rahatsız etmediğim bir köpek havlamaktadır¹.

Beyitleri duyan Râ'î, şiirin kime ait olduğunu öğrenmek için atlının ardından birini gönderir. Beyitlerin Carîr'in şiiri olduğunu öğrenen Râ'î etrafındakilere şöyle der "Böyle bir şairin beni yenmesinden dolayı suçlanabilir miyim?"²

Olay, Carîr'in bu beyitleri kendisine nedensiz olarak sataşan bir şairi hicvetmek için söylemiş³ olması; Râ'î'ye kendi durumunu hatırlatması ve güçlü bir şair karşısında susup yenilgisini haklı göstermesi bakımından önem kazanmaktadır.

Al-Huşrî'nin Zahr al-Âdâb'ındaki bir kayda göre kadının biri Numayr Oğullarından bir kalabalığın yanından geçer. Numayr Oğulları kadına dik dik bakarlar ve sataşırlar. Kadın onlara dönerek şöyle der : "Siz ne İnanç sahiplerine söyle başlarını eğsinler⁴ Tanrı buyruğuna, ne de Başını eğ, Numayr Oğullarından⁵ çünkü⁵ şair sözüne uydunuz"⁶.

İbn Raşîk'in ilettiği bir rivayete göre Bâhile kolunun bir kölesi Basra çarşısına alış veriş için geliplerinde Numayr Oğullarından bazı kimseler ona "Bâhila ayakkabı kösesi" diyerek küçültücü bir şekilde seslenirmiş. Canı sıkılan köle durumu efendilerine anlatmış, onlar da ona,

"Basını eğ, Numayr Oğullarından⁵ çünkü, ne Ka'c, ne de Kilâb katına erişebildin" beytini söylemesini öğütlemişlerdir

Köle yeniden geçerken Numayr Oğulları her zamanki gibi sataşmışlar, köle de beyti unutmuş olduğu için "Gözünü yum yoksa sevmediğini duyacaksınız" demiş.

Numayr Oğulları bir daha kendisini rahatsız etmemişler⁷.

1 D. Carîr 446 :

2 Tabakât al-Cumaîh 375. Buna yakın rivayet veya bilgiler için ayrıca bk. Tabakât b. Kutayba I, 466; an-Nakâ'id 430; Aşbâr Abî Tammâm 180; Ağânî (Ş) XX, 171; Zahr al-Âdâb 22; Dâ'irat al-Ma'ârif VI, 448; D. Carîr (cAlamiya) II, 169.

3 Bk. not 2'de gösterilen kaynaklar.

4 Kur'an XXIV (an-Nür), 30 :

5 Carîr hicviyesinin en işneleyici beyti.

6 Zahr al-Âdâb 21; al-cUmda I, 51; Şarh Nahc al-Balâğa IV. 731, Nihâya III, 273 ve VIII, 170; al-Ĥizâna (S) I, 77 v.d.; D. Carîr (cAlamiya) II, 168 v.d.

7 Al-cUmda I 50.

Al-Huşrî'nin ilettiği bir rivayete göre Şarîk b. Abdallâh an-Numayrî ile Yazîd b. Umar b. Hubayra al-Fazârî binek hayvanlarıyla yarışır. Şarîk'in hayvanı ileriye geçince Yazîd, "Yularımı eğ" der ve bu söziyle Carîr'in "Başını eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü" beytini imâ ettiği gibi hayvanın hızını da kes demek ister¹.

An-Nuvayrî'nin ilettiğine göre Abdalmalik b. Marvân, meclisinde bulunanlara sorar : "Haklarında söylenmiş bir şiiri, servet'lerini feda ederek söylenmiş olmasını isteyen bir aile tanıyor musunuz ?"

Mecliste bulunan Numayr Oğullarından Hâni'i b. Kâbişa ortaya atılarak "Bizler" der. Halife'nin hangi şiir diye sorması üzerine Hâni' Carîr'in, "Başını eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü" şiiridir der².

Carîr'in hicviyesine dair olan bu fıkraları gördükten sonra edebî metinlere geçmiş bir iki beyitle bu bahsi sona erdirebiliriz.

Abbasî dönemi şairlerinden Abû Firâs al-Ĥamadânî'nin bir beytinde açık olarak Numayr Oğullarının, şairleri Râ'î ile rezil olmaları ortaya konmuştur: Abû Firâs, beytinde aynen, "Numayr Oğullarının Râ'î'leri ile rezil olmaları gibi" demektedir³.

Buna benzer bir şekilde Abû Ca'far MuĤammad b. Munzir, bir hiciv beytinde muhataplarına aynen şöyle demektedir : "Hicvin Numayr Oğullarını alçaltması gibi, benim hicvim de sizi alçaltacaktır"⁴.

f- *Râ'î ve taraftarlarının Carîr'e karşı cevapları* : CumaĤî'nin, TaĤakât'ında, Numayr Oğullarına dayanarak ileli sürdürdüğüne göre Râ'î, oğluna öfkesinden dolayı Carîr'e bir yıl süre ile cevap vermemeğe yemin etmiştir. Râ'î'nin aynı yıl öldüğüne göre Carîr'i hicvetmediği anlaşılır⁵. Buna rağmen Nakâ'î'd yazarı, Râ'î'nin Carîr'e bir hicviye ile karşı çıktığını bildirmektedir :

1 Zahr al-Ādâb 21.

Aynı rivayet al-BaĤalyûsî tarafından tekrarlanmakta, ancak ikinci şahsın adı Umar b. Hubayra al-Fizârî olarak gösterilmektedir, bk. al-İĤtiĤâb 50.

2 An-Nihâya III, 272 v.d. Fıkroda adı geçen halife Abdalmalik M. 705'te ölmüştür (Bk. İsl. Ans. I, 95). Bu hiciv olayı bu tarihten daha sonra yer almış olduğuna göre yukarıdaki fıkra ya daha sonraki halifeler zamanında olmuş veyahut tamamen uydurmadır. Bk. ileride Râ'î'nin ölümü bölümüne).

3 D. Abî Firâs 177 : كما خزيت براعيها نمير

4 Zahr al-Ādâb 22 : وسوف يزيدكم ضعة هجائي كما وضع الهجاء بني نمير

5 TaĤakât al-CumaĤî 374.

"Kulayb Oğulları katırının Dicle çevresinde dolandığını, korkup çekildiğini duydum. Denizin su ve bulutlarla çekiştiği yerde kabarık kalması daha iyidir. Deniz, akıntısında görülen kabarcıklarla beyazlaşmış, iki tarafını çırpıştırarak sana doğru geldi." beyitlerini söylediğini ileri sürmekte, ancak Râ'î'nin bu beyitleriyle yetinip daha ileri gitmediğini ve susmayı uygun bulduğunu eklemektedir¹. Bununla birlikte Cumaḥî, eserinin bir başka yerinde, yukarıdaki beyitlerin Râ'î tarafından değil oğlu Candal tarafından söylendiğini bildirirken², Naḳâ'id yazarı, 'Arâda an-Numayrî üzerinde durarak bu beyitleri onun söylediğini ileri sürmektedir³. Bütün bu ayrı görüşler göz önünde bulundurularak Râ'î'nin Carîr'e karşı şiir söylemediği ve bir ihtimale göre yukarıdaki beyitlerin Candal tarafından söylendiği ileri sürülebilir. Carîr'in hicviyesine karşı, biraz da koruyuculuk rolünde görünmek isteyen Farazdağ'ın Râ'î yerine bir hicviye söylediği bilinmektedir : "En büyük olayların çıkageldiği zamanda, zayıfları koruyan Tamîm Oğullarının oğluyum" beytiyle başlayan bir kasîde ile Carîr'e karşı çıkmıştır⁴.

Naḳâ'id'a göre Candal de Carîr'e bir cevap vermiş ve "Bana kadar bir söz geldi, ona kızmadım; onu söyleyen beni kızdırmak istemiştir"⁵ demiştir.

Carîr'e karşı ayrıca Numayr Oğullarından da cevap verenlerin çıktığını al-Huşrî bildirmektedir⁶.

Carîr'in Numayr Oğullarını hicvetmesi : Carîr, Râ'î'yi hicvettiği "Başını eğ, Numayr Oğullarındansın çünkü" mısraını içine alan kasîdesinden⁷ ayrı olarak ve her halde daha sonraları Numayr Oğullarını hicvetmek lüzumunu duymuş olmalıdır. Nitekim divanında Numayr Oğulları, Farazdağ ve az-Zibriḳân'a sataşan bir kasîdesi⁸ ile Numayr Oğullarını hedef tutan beş beyitlik bir şiiri⁹ bulunmaktadır.

1 An-Naḳâ'id 429, al-Ḥizâna (S) I, 76 v.d.; D. Carîr (eAlamiya) 1,31 v.d. Ayrıca bk. Ş. III.

2 Ṭabaḳât al-Cumahî 373.

3 An-Naḳâ'id 432.

4 An-Naḳâ'id 429 ; al-Ḥizâna (S) I, 77; D. Carîr (eAlamiya) I, 32. Farazdağ'ın kasîdesi için bk. D. al-Farazdağ I, 99 v.dd.

5 Üç beyitten ibaret bu cevap için bk. an-Naḳâ'id 429 v.d.

6 Zanr al-Âdâb 22. ayrıca Bk. D. Carîr (eAlamiya) II, 169.

7 D. Carîr 58 v.dd.

8 تعلقنا امامة بالعداات وما تشفى القلوب الصاديات

beyti ile başlayan bu kasîde için bk. D. Carîr 69 v.dd.

9 تغطى نمير بالعمائم لؤمها وكيف يغطى اللؤم طى العمائم

beyti ile başlayan bu şiir için bk. D. Carîr 429.

Başka Şair ve Kişilerle İlişkileri

a- *Al-Ahṭal* : Cumaḥî'nin Abū Ḥalifa'ye dayanan rivayeti, görebildiğimiz en eski rivayet olmakla birlikte eksik görünmektedir¹. Balâzürî'nin daha geç yazılmış eserinin ilettiği rivayet Cumaḥî'nin rivayetini doğrulamakta, ayrıca eksikliklerini ortadan kaldırmaktadır². Bu son rivayete göre Râcî'nin Bişr b. Marvân³ ile birlikte olduğu bir sırada al-Ahṭal⁴ meclislerine katılır. Bişr, Ahṭal'a sorar: "Sen mi, yoksa Râcî' mi, hanginiz daha büyük şairsiniz? Ahṭal, biraz da içkili olduğundan, kendisinin daha büyük şair ve daha asil kişi olduğunu bildirir. Bişr, bu defa Râcî'ye döner ve görüşünü bildirmesini ister. Râcî şöyle cevap verir : "Şairlik hususiyetini bilmem ama kendisi senden daha asil ise asillik bakımından söyledikleri doğrudur". Ahṭal, hükümdarın kardeşi olan Bişr'den daha asil olduğunu ileri süremezdi, bundan dolayı da Râcî'nin tezi kazançlı çıkmış görünüyor.

Ḳays-Tağib savaşları dolayısıyla Ahṭal Ḳays topluluklarını hicvetmekte ve "Bir zamanlar al-cAclân, yiyecek için ağladığında cariye onu çadırın kenarına iterdi, sabahları kalktığı zaman da bir yarasa gibi gözlerini ovalardı; ne kadar da çirkin ve değersiz görünüşlü bir surat, ne kadar da çirkin göz yuvaları!" demektedir⁵. Ahṭal'ın hicvettiği al-cAclân ise cÂmir b. Şaṣaṣa'nın torunlarından⁶. Bilindiği gibi Râcî Ḳays, Ahṭal da Tağlib topluluğundandır. Zamanın geleneklerine göre bu gibi durumlarda hicvedilen topluluk mensubu şairler topluluklarını savunup hicveden kimseye ve topluluğuna saldırarak hicvederlerdi. Râcî de Ḳays'ın bir mensubu olarak bu geleneğe uymuş ve Ahṭal'ı dolaylı bir şekilde hicvetmiş bulunmaktadır:

"cAmr b. Kulşüm'un topluluğu ile başladık, onlar da Tağlib'in başlarında iken kuyrukları oldular. Akınımız, Bahrâ⁷ topluluğunu sildi süpürdü; o akın ki zaman olur asıl topluluğa ve zaman olur yardımcılara çarpar"⁸.

Buradan anlaşılacağı gibi Râcî, Ḳays'ın, Ahṭal'ın topluluğu Tağlib'e yaptığı bir akından söz ederek Tağlib'i küçültmeğe çalışmaktadır.

1 Ṭabakât al-Cumaḥî 442 v.d.

2 Ansâb al-Aşrâf (J) 178. Ayrıca bk. Ağâni (DK) VIII, 294.

3 Bk s. 23 v.d.

4 Al-Ahṭal Emevî dönemi Hıristiyan şairi olup Tağlib topluluğundandır. H. 91/M. 710'da ölmüştür. Bk. GAL I, 49: Suppl. I, 83.

5 D. al-Ahṭal 129. Ayrıca bk. D. b. Muḳbil 16.

6 Bk. D.b. Muḳbil 2.

7 Bahrâ⁷ Tağlib'in müttefiki ve yardımcısıdır

8 Bk. Ş. XXXIV.

b- *Al-Farazdak* : H. 96-97/M. 715-716 yıllarında Kutayba b. Muslim al-Bâhili âsî askerler tarafından öldürüldü¹. Kutayba ve Numayr Oğulları Kaıys topluluğuna, Farazdağ ve Kutayba'yi öldürenler Tamîm topluluğuna mensup idiler. Kutayba'nin öldürülmesi sonucunda Arapların topluluk taassubu nedeniyle Râ'î'nin oğlu Candal Farazdak'ı hicvedenler arasında yer aldı ve Farazdak Candal'i hicvetmekten geri kalmadı². Farazdak'ın doğrudan doğruya Râ'î'yi hicvettiği bilinmemekle birlikte kendisinin Candal'i ve Numayr Oğullarını zaman zaman diline doladığı ve hicvettiği bir gerçektir³.

Bütün bunlara rağmen Râ'î'nin Farazdağ ile dostça denilebilecek ilişkilerde bulunduğu ileri sürülebilir⁴. Farazdak, Carîr'in hicviyesine karşı Râ'î yerine Carîr'e bir hicviye yazmış olmakla Râ'î'den yana dostluğunu göstermiştir⁵.

c- *İbn ar-Rikâ* : Râ'î'nin cAdiy b. ar-Rikâc al-cAmilî⁶'yı hicvettiği görülmektedir. Cumahî'ye göre bu hiciv ağırdır⁷. Râ'î, İbn ar-Rikâc'a, "Beni bilgisizliğinden dolayı topluluğunun çokluğu ile tehdit eden, ne zamana değin güç ve sayı ile tehdit edeceksin? Namusuma sataştın. Senin gücün, arslanın bulunduğu tepede otlayan merkebin gücü gibidir. Hicvedilecek bir topluluktan olsan hicvederdim ama sen (sağlam) kimselerden değilsin. Kudâca ve Nizâr Oğulları sizin nesebinizi kabullenmemektedir. Ortada kalmış deve kuşu yumurtasıdır"⁸.

Bu hicviyeden İbn ar-Rikâc'ın Râ'î'ye sataştığı, dolayısıyla Râ'î'nin onu hicvettiği anlaşımakta ise de gerçek, ayrıntılarıyla bilinmemektedir. İbn ar-Rikâc'ın, "Beni Deve Çobancığının sövdüğünü duydum. Tanrı bazı kimseleri doğru yoldan saptırır. Sen şiirde kafiyeleri iteleyip durursun, tıpkı arslanın yuvasında av arayan kişi gibisin"⁹ sözleriyle karşılık verdiği eklenebilir.

1 Bk. İsl. Ans. VI, 1051 v.dd. (Kutaybe).

2 An-Nakâ'id 909 ve 918.

Farazdak'ın divanında rastlanmayan bu hicviye için bk. D. Carîr (cAlamiya) I, 80.

3 Farazdak Candal'i ve Numayr Oğullarını türlü olaylar dolayısıyla hicvetmiştir. Bk. D. al-Farazdak I, 77, 177 v.d. , II, 77, 103.

4 Ağâni (Ş) XIX, 34. Ayrıca bk. Carîr ile ilişkiler bölümü, s. 32 v.dd.

5 Bk. s. 39.

6 Emevî dönemi şairlerindendir, bk. GAL, Suppl. I, 96.

7 Tabakât al-Cumahî 435. Ayrıca bk. Adđad as-Sicistâni 117.

8 Ş. XII.

9 Bk. Lisân IX, 492; Tâc V, 360 RKc) :

حدثت أن رويي اربل يشتمني والله يصرف قواما عن الرشدا
فانت والشعر ذو ترجمي قوافيه كبتغي الصيد في عريسة اربسد

d- *Avs b. Mağrā'* : Cumaḥî'nin bildirdiğine göre *Avs. b. Mağrā'* *as-Sa'cdî al-Ḳuraycî*¹, *an-Nābiğa al-Ca'dî*² ve *İbn as-Sımt*³ ile hicivleştiği gibi *Râcî* ile hicivleşirdi⁴. *Avs. b. Mağrā'* 'ın niçin ve nasıl *Râcî*'yi hicivettiği bilinmemekte ise de *Râcî*'nin *Avs*'a çatarak, "Bir cariyeye oğlu olan *Avs b. Mağrā'* bana sövüyor, ben de *Avs b. Mağrā'* 'ın cezasını veriyorum" sözleriyle başlayan üç beyitle onu hicvettiği görülmektedir⁵.

An-Nābiğa al-Ca'dî ile *İbn as-Sımt*'ın *Avs b. Mağrā'* ile barışmaları üzerine *Râcî*'nin bu soruna değinerek, "Sen *İbn as-Sımt* onunla barıştın ise de biz barışmadık, topluluğuna sizden kötülük gelmeyeceğine dair söz verdiniz ise şimdi sövmelere kulak veriniz. Ben *Avs* hakkında öyle şiirler yazacağım ki dilden dile dolaşacaktır" anlamında dört beyitle sataştığı bilinmektedir⁶. *Râcî* bu beyitlerle *Avs b. Mağrā'* ile boşu boşuna barıştınız, o sizi hicvetmeğe devam edecektir, ben onu dillere destan ederek rezil edeceğim demekle görüşünde haklı olduğunu ortaya koymağa çalışmaktadır. Bu ilişkilerin ne şekilde sona erdiğine dair bir ip ucu yoktur.

e- *Abū'n-Nacm* : Emevîler dönemi recez şairlerinden *Abū an-Nacm al-Faḍl b. Ḳudāma al-İclî*⁷ nin, *Râcî* hakkında bir beyit söylemiş olduğunu *Cāḥız* bildirmektedir⁸. *Abū'n-Nacm*'in bu beyti gerçekten *Râcî* ile ilgili ise onun hakkında, "Bilgisiz güzeller arasında, iri gövdeli avdan çekinen kartal gibi geçiyor" demektir. Buradan çıkarılabilecek anlam şudur ki *Râcî*, etrafında yarattığı etki derecesinde ve herkesi korkuttuğu kadar değildir.

f- *İbn al-ʿAnbar* : Rivayete göre ʿAnbar Oğullarından biri ile *Râcî*, *Sa'cd b. Zayd Manāt* koluna konuk olarak gelirler. *Râcî*, ev sahiplerini övdükçe onlar ʿAnbar oğlu'na ait sürüden bir miktar hayvan alıp *Râcî*'ye verirlermiş. Bu durumdan ʿAnbaroğlu, yakınınızdan alıp yabancıya veriyorsunuz şeklinde şikâyet etmiştir⁹.

g- *İbn Bacʿāc* : *Râcî*, *Ḳays* ve *Kalb* toplulukları arasında yer almış olan savaşlarda

1 *Avs b. Mağrā'* hakkında bilgi veren kaynak yok gibidir. Daha çok şiirlerine değinen kaynaklar için bk. *Ṭabaḳāt b. Ḳutayba* (L) 432; *Ağānî* (B) II, 65 ve IV, 132,

2 *Al-Ca'cdî* hem *Cāhiliye*, hem de Emevîler döneminde yaşamış şairlerdendir, bk. *GAL Suppl.* I, 92.

3 *İbn as-Sımt* hakkında, görülebilen kaynaklarda, hiç bir bilgiye rastlanmamıştır.

4 *Ṭabaḳāt al-Cumaḥî* 445.

5 Ş. II.

6 Ş. XXVIII.

7 *GAL* I, 60; *Suppl.* I, 90.

8 *al-Ḥayavān* V, 599. *Abū'n-Nacm*'in beyti şöyledir :

يمر بين الغايات الجمهل كالصقر يجفو عن طراد الد خل

9 *Ağānî* (Ş) XX, 172 v.d.

Kalb'lilerden ölmüş olan yalnız İbn Baccâc adlı birisini birkaç beyitle anarak bahis konusu etmiş ve "Kartallar İbn Baccâc'a, bir tüccara alışverişe gelirler gibi partiler halinde geldiler. Uzun sırtlı, üzerinde kan izleri bulunan bu Kalb'linin boğazına saldırmakla çevresinde döndüler. Onun yaptığını bilen, (Tanrının her kötü kişiden öç alması böyle olur) der"¹ demiştir.

Kaş'lılardan olan Râ'î bu beyitleriyle düşmanları olan Kalb'li İbn Baccâc'ın ölümüne sevincini ve öç alma duygusunu açıkça göstermektedir.

h- *Hzarar b. Arqam* : Kıtık çekilen bir yılda Kilâb'lılardan bir adam Râ'î'ye konuk olarak gelir. Râ'î'de o sırada konuklara kesip ikram edecek hayvan bulunmamaktadır. Râ'î, *Habtar*³ adlı bir yeğenine, konuğunun haberi olmadan devesinin kesilmesini bildirir. Daha sonra Râ'î, kendi develeri otlaktan dönünce, devesine karşılık konuğuna bir deve verdiği gibi onu memnun etmek için bir başka deve daha seçmesini ister⁴. Râ'î bu olayı bir şiir ile anlatır⁵. Akrabası olan *Hzarar b. Arqam*⁶ Râ'î'ye sataşarak olaya bir şiirle değinir:

Kaşan⁷ Oğulları, eyer tahtaları bir tarafta olduğu halde konuğunuzun devesinden (devesinin etinden) akşam yemeğinizi yiyorsunuz.

Konuğunuz erkenden yürüyüşe çıkıyor, oysa ki devesinin kurutulacak etleri Râ'î'nin karısının çadır ipleri üzerine serilmiştir.

Konuk olma şansını arayan Kilâb'lı, uğurluluğu kaybolmuş uğursuz bir gece geçirdi (devesine el konmuş olmasından kinaye).

Konuk geldiği zaman, konuğun hakkını eksik veren mi, yoksa bol veren mi daha asil huyludur ?

Deveyi kesmeye kalkışmanızla eyer keçeleri sırtlarına bağlanmış katırlara döndünüz.

1 Ş. XIX.

2 Ağâni (Ş) XVII, 113.

3 *Habtar*, Marzûkî'ye göre, Râ'î'nin oğludur, bk. *Şarh al-Ĥamâsa li'l-Marzûkî* III, 1503; *Tabrizi'ye göre uşağıdır*, bk. *Şarh al-Ĥamâsa li't-Tabrizî* IV, 75.

4 *Tabakât al-Cumâhî* 447; *Şarh al-Ĥamâsa li'l-Marzûkî* III, 1501; *Şarh al-Ĥamâsa li't-Tabrizî* IV, 73; *Şarh aş-Şavâhid* III, 423 v.d.; at-*Tahşîl li's-Şantamarî* I, 302; al-*Ĥizâna* (B) IV, 100; ad-*Durar al-Lavâmi'* I, 71.

5 Ş. I.

6 *Tabakât al-Cumâhî* (477) ve *Şarh al-Ĥamâsa li't-Tabrizî* (IV,77) *Hzarar b. Arqam* adı üzerinde dururken *Şarh al-Ĥamâsa li'l-Marzûkî* (III, 1506) *Hzarar b. Arqam* varyantını ileri sürmektedir. Her üç eserin yayımlayıcıları bu şahsın asıl adının al-*Halâl* olduğunu, kendisinin *Badr b. Rabîca b. Abdallâh b. al-Ĥariş b. Numayr* oğullarından bulunduğunu bildirmektedirler.

7 *Kaşan*, Râ'î'nin dedelerinden biridir, bk. s. 18

Kağan Oğulları, insanlar hangi kötülük kapısını açarlarsa açsınlar, sizler o kapının mutlaka tanıkları olursunuz¹.

Bu beyitlerden de anlaşılacağı gibi Kilâb'lı konuğa ait devenin kesilmesi kınanmakta ve Râ'î'nin topluluğu kötülenmektedir. Bu kötülemeye karşılık Râ'î de bir şiirle cevap verir : "Kılıcımla kestiğim deveyi niçin andınız ve onunla beni niçin kusurlandırdınız? Onlar sahibine karşılığını verdiğimi bilirler; verdiğim develerden birisinin üzerine binip gitti, ötekisini çekti. Konukluk peşinde olan Kilâb'lıya ve devesi bize süratlice gelen annene konukluk gereklerini yerine getirdim, onları konuk ettim ve ikramda bulundum. Annene ve konuklara ateş yaktık, konuklara mahsus... büyük kap hazırladık... Hanzar bin Arkam'ın annesi kabın et suyunda görünen yıldızları saymaktadır. ... Ona süt ile et suyunu içirince karnı doydurdu, şişti ve terlemeğe başladı. Efendilerinin ondan yüz çevirdikleri ve ona yarayanın kendisinden uzaklaştığı kadının Hanzar'ın annesi olduğunu tanıyınca ve Zû'l-İnâ² adlı yerden ihtiyacını giderince istemediğimiz bir ihtiyacı ile karşımıza çıktı"².

Görüldüğü gibi Râ'î bu cevapta Hanzar'ın annesini bahis konusu etmekte, onun da bu konukluktan yararlandığını ileri sürmekte ve kadının kendisine yakışsız tekliflerde bulunduğunu ortaya atmakla Hanzar'ı müşkül durumda bırakmayı hedef almış olmaktadır.

i- *Al- Halâl* : İbn Kütayba'ye göre al-*Halâl* b. *°Aşım* b. *°Kays* an-Numayrî Râ'î'nin yanından geçer ve onu deve sahibi olmakla kusurlandırır³. Râ'î, al-*Halâl*'e öfkelenerek onu hicveder ve "Al-*Halâl* beni deve sahibi olmakla kusurlandırdı,

1 Şarh al-*Hamâsa* li't-Tabrizî IV, 77 v.dd:

تعشون منها وهي ملقى قتودها	بنی قطن ما بال ناقة ضيفكم
على طنب الفقماء ملقى قديدها	غدا ضيفكم يمشى وناقة رحله
بليلة نحس غاب عنها سعودها	وبات الكلابى الذى يبتغى القرى
اذا نزل الاضياف هم من يزيدها	امن ينقص الاضياف هم كرم عادة
براذين مشدود عليها لبودها	كانكم اذ قمتم تنحرونها
بنی قطن الا وانتم شهودها	فما فتح الا قوام من باب سواة

2. Ş. IX, 1-5, 9-12.

3 İbn Kütayba, al-*Macâni* al-*Kabîr* (457)de, bu şahsın adını al-*Halâl* b. *°Aşım* b. *°Kays* an-Numayrî olarak bildirirken Lisân III, 209; XII, 179 ve XIII, 184 ile Tâc II, 113 gibi eserler adını *°Aşım* b. *°Kays* an-Numayrî olarak tanıtır ve al-*Halâl*'in onun bir lakabı olduğunu ileri sürerler.

Tanrı kötü niyetliyi deve sahibi kılmadı, ona bir koyun sürüsü verdi"¹. der. Eski dönemlerde deve ve atın değerli, koyun ve keçinin değersiz olduğunu göz önünde bulundurmak Râ'î'nin söylediği hicviyenin iğneli tarafını görmemize yardım eder.

j- *Vâbiş Oğulları* : Cumahî'nın Abū al-Garrâf'a dayanarak ilettiği rivayete² göre Râ'î, Sa'ed b. Zayd Manât b. Tamîm Oğullarından "Abd Şams'e bağlı Vâbiş Oğullarından hoşuna giden bir kadını şiirlerinde anar. Bugün için ancak üç beytinin bulunduğu şiirinde Râ'î, "Vâbiş Oğulları, komşuluğunuzdan hoşlandık, bundan önce birlikte bulunmak düşüncemiz olmamıştı. İki ayrı topluluktan insanlar bir araya geldiler, ayrılmakla da kavuştukları düzeni kaybettiler. Hind ailesinin topluluk başkanı, üzüntülünün kara ciğerinin parçalanmasına aldırılmaz görülmektedir"³.

Şair, Hind adlı olduğu anlaşılan kadının bağlı bulunduğu Vâbiş Oğullarının komşuluğundan hoşlandığını, ayrılış zamanı gelince her iki topluluğun üzüntü duyduğunu, Hind'den uzak kalmaktan dolayı kendisinin duyduğu üzüntüyü, Vâbiş Oğullarının topluluk başkanının fark etmediğini veya bu duyguya aldırmadığını belirtmektedir. Şair, ancak beş beyti bir araya getirilen ikinci şiirinde "Bu kalp Sa'ed Oğullarından Hind'i hatırladı, Hind'i hatırlaması toyluk ve câhilletten idi, ikimiz arasında olan eski bir dostluğu hatırladı. Savaş dostluk bıraktı mı ki? Her gün eski hukuka riayet edip Hind'in ailesine pek az yararı olan göz mü atıyorum? Ne korkutulup, kından çekilmiş kılıca benzer boynu ile gelen ve yavrusu olan bir esmer geyik, ne de şimşeğin sıyrılıp hâle içinde eşsiz bıraktığı bulutun ışığı Hind'den daha güzeldir"⁴ der.

Bu şiirle Râ'î, aradan zaman geçmesine rağmen Hind'i hâlâ güzel bulduğunu ve onu unutamadığını ortaya koymaktadır.

Bahis konusu rivayete göre Vâbiş Oğulları, bu şiirleri haber almaları üzerine Râ'î'yi rahatsız ederler ve kötülükte bulunurlar. Bunun üzerine Râ'î öfkelenir ve Vâbiş Oğulları hakkında şöyle der :

Develerime ait çobanların, pis ve çirkin komşularının korkusundan nöbetleşe bekleştikelerini görüyorum. Onlara komşu olmuştum, Sa'ed'i dağınık ve toleranssız buldum. Topluluğun toprağına yönel (Develerine hitap etmektedir), çünkü Sa'ed, Tamîm yerine rezaletleri üzerine aldı"⁵

1 Ş. XXIV.

2 Tabakât al-Cumahî 436 v.d. ile Agâni (Ş) XX, 171 v.d.

3 Ş. XXII.

4 Ş. XIV.

5 Ş. XXIX.

Râ'î, görüldüğü gibi, zamanın geleneğine uygun olarak Vâbiş Oğullarını hicvetmektedir.

k- *Kays Kubba* : Cumahî'nin ilettiği bilgilere göre Numayr Oğullarından oldukça güzel bir kadın kafiliye katılmış olan Râ'î ile yola çıkar, birlikte konaklardı. Bucayl topluluğunun bir kolu olan Kays Kubba'den olduğu sanılan bir adam *baskında bulunarak kadının bindiği hayvanın eyes kayışını keser*. Kadının tahtırevanı yere düşer, kendisinin bir tarafı kırılır¹.

Râ'î'nin Kays Kubba'ye karşı söylenmiş bir hicviyesinden iki beyit bulunmaktadır. Bu iki beyitte Râ'î, "Kays Kubba'nin küçük bir kalabalığını, alçaklığı ve ihtiyacı Nacd'e iletti; sanki bu kalabalık fazla idi ve topluluğun ona ihtiyacı yoktu, onun lekesi de insanlardan gizlenmez"² demektedir.

Râ'î burada Kays Kubba'yi hicvediyor, kadının baskın sonucundaki durumunu şu beyitlerle ele alıyor : "Kalabalık ortasında devesinin ayakları kesilerek dili ve eliyle kendini savunamayacak kadar böylesine çaresiz duruma düşmüş bir kimse görmedim. Bir damla göz yaşı ile sürmesi bozulmuş ve hasta gibi görünen gözlerle sessizce bakan birisi hariç. Senin göz yaşlarını akıtanın göz yaşları aksın. Seni bir kadın kölenin kız kardeşinin oğlu gammazlamıştır. Sana yardım etmekle hoş karşılanacak durumda olsaydım kartallarım hareketsiz kalan devenin kargalarını kovalardı"³.

Râ'î, çaresiz kalan kadının durumunu niteliyor, kendi âcizliğini de ortaya koyarak, "Sana yardım etmekle hoş karşılanacak durumda olsaydım" deyip dolayısıyla kendi âcizliğini de belirtmiş oluyor.

Ölümü

Kaynaklarda, Râ'î'nin doğumu ile ilgili olduğu gibi ölümü hakkında da kesin bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak, bir iki tarihsel olay üzerinde durarak bir görüş ileri sürmek olanağı bulunmaktadır.

Cumahî'nin Numayr Oğullarına dayandırdığı bir rivayete göre Carîr'in Râ'î'yi hicvetmesi üzerine Râ'î, bu hicviyeye neden olan oğlu Candal'e öfkесinden dolayı bir yıl süre ile Carîr'e karşılık vermemeğe yemin etmiş, aynı yıl içinde ölmüştür. Bir başka rivayete göre şairin ölümü, Carîr'in hicviyesinden dolayı duyduğu üzüntü nedeniyle olmuştur⁴.

1 Tabaqât al-Cumahî 444 v.d.

2 Ş. XVI.

3 Ş. XIII, 1-4.

4 Bk. s. 47.

Kitâb an-Nakâ'id'da bulunan bir kayda göre ise Hucaym Oğulları Râ'î'nin başına vurmuşlar, sonuç olarak şair ölmüştür¹.

Cumaî'nin ilettiği ilk iki rivayet birbirini tamamlayıcı ve kaynakları daha eski ve güvenilir olduğundan ileri sürdüğü bilgiler daha doğru görünmektedir. Buna göre Râ'î, Carîr'in hicviyesine neden olan oğlu Candal'in gereksiz karışmasına duyduğu öfke veya Carîr'in acı hicviyesinin verdiği üzüntü ile olayın üzerinden bir yıl geçmeden ölmüş olmalıdır.

Râ'î'nin Carîr ile aralarının açılması ve Carîr'in Râ'î'yi hicvetmesi H. 96-7/ M.715-6 yıllarında² olduğuna ve Râ'î'nin, bu olaydan bir yıl kadar sonra öldüğüne göre onun 97-98/716-717 yıllarında veya bu yıllara yakın bir sırada ölmüş olması düşünülebilir³.

Râ'î'nin mezarı, rivayete göre, Bukâc'dadır⁴.

1 An-Nakâ'id 918.

2 Bk. s. 25.

3 Son günlerin yazarlarından Zirikli,, Râ'î'nin ölüm yılı olarak H.901 M.709 üzerinde durmakta ise de bu yıl ile ilgili bir kaynak veya gerekçe göstermemektedir, bk. Aclâm IV, 340. Ayrıca bk. Târih Âdâb al-Luġat al-^eArabîya I, 259; Tavecîh ar-Rummânî 274; Risâlat al-Malâ'ika 280, not 2.

4 Al-İşârât 10.

Bukâc Suriyede bir bölge adıdır, bk. İsl. Ans. II, 780 (Buk'a).

II. KİŞİLİĞİ

Râcî'nin hayatını ele alan türlü bölümlerde, dolayısıyla ve dağınık olarak şairin kişiliğine değinildiği her halde dikkati çekmiştir. Burada konu, toplu olarak gözden geçirilecektir.

Şairin vücut özelliklerinden biri olarak, bir gözünün körlüğü ileri sürülebilir¹.

Onun, Carîr tarafından hicvedilince üzüntüye kapılması ve aradan bir yıl geçmeden ölmesi de duyarlılığını göstermektedir². Burada, Râcî'nin, az da olsa kadınlara eğiliminin bulunduğunu eklemek gerekir³.

Râcî, döneminde ileri gelen bir kişi⁴ ve sözü dinlenen insandır⁵. Köşeye çekilmiş şairlerin aksine olarak hükümdarlara ve Emevî hanedanının ileri gelenlerine yanaşıp onalara övgüler sunmuştur. Bu gibi kişilerden halife Yazîd I, cAbdalmalik b. Marvân., Hişâm b. cAbdalmalik ile Emevî hanedanının ileri gelenlerinden cAbdallâh b. Mucâviya, Bişr b. Marvân ve Sa'îd b. cAbdarrahman'ı saymak mümkündür⁶. Bunlardan hiç olmazsa Bişr b. Marvân ile Hişâm b. cAbdalmalik'in meclislerine katılacak kadar ilişkilerini ilerletmiştir⁷.

Râcî'nin ileri gelen kişilere yanaşması, kuşkusuz, kişiliğindeki bir iki hususu ortaya koymaktadır. Bu hususların başında şairin dışa dönük kişiliği ile maddî bağışlara düşkünlüğü gelmektedir⁸.

Taglib topluluğundan Ahtal'ın Kays'a çatmasına karşılık, taassubun verdiği bir iç güdü ile Râcî de Ahtal'a ve topluluğuna çatmakta gecikmemiştir⁹.

1 Tabakât b. Kutayba I, 415.

Ayrıca bk. al-Kâmil 24; Camharat al-Luga II, 390 (cVR); Şarh Adab al Kâtib 355: Risâlat al-Ğufrân 230; Kamus II, 98 (cVR).

2 Bk. s. 35.

3 Bk. s. 45 ve 46 v.d.

4 Bk. s. 19.

5 Bk. s. 29.

6 Bk. s. 20. v.dd.

7 Bk. s. 23 ve 24.

8 Bk. s. 24.

9 Bk. s. 40 v.d.

Halifelik memurlarının vergi toplamada gösterdikleri sertlik, topluluğunu savunmak zorunluluğu ile Râ'î'yi uzun şiirler yazmaya ve halifenin huzuruna şahsen çıkmaya götürmektedir¹. Bu bakımdan Râ'î, eski şairlerin çoğunda görülen topluluk çıkarlarını savunmak özelliğini göstermektedir.

Râ'î'nin, ileride görüleceği gibi, kendi topluluğundan bazı kimseleri bile ele alıp hicvetmesi ile bu alanda ustalık gösterdiğini ileri sürmek mümkündür². Bununla birlikte, şairin hicivde ustalık göstermesi, kötü bir yaradılışın belirtisi olmaktan çok çağının geleneklerine uyması şeklinde düşünülmelidir.

1 Bk. s. 22 v.dd.

2 Bk. ileride, "Şiirin özellikleri ve hicivciligi" bölümü.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

RÂcî' NİN ESERİ, ŞAİRLİĞİ VE ŞİİRLERİ

I. ESERİ ve ŞAİRLİĞİ

1- *Eseri* : Râcî'nin divanını Kâtip Çelebî haber vermektedir¹. Eski Arap bilginlerinden Abû Sa'îd al-Hasan as-Sukkarî² ile Muḥammad b. al-Ḳâsim al-Anbârî³'nin, Râcî'nin divanını şerh ettiklerini İbn an-Nadîm kaydetmektedir⁴. Bugün gerek divan, gerekse şerhlerinden bir iz bulunmamakla birlikte sadece bir kasidesi Ḳuraşî tarafından Camharat Aş'âr al-ʿArab adlı eserinde bize kadar iletilmiştir⁵. Bazı kasîdelerinden parçalar ve münferit beyitler çeşitli eserlerde dağılık halde bulunmaktadır⁶.

Cumaḥî, Râcî'nin raviyesi olarak Zû'r-Rumma⁷'yi göstermektedir⁸.

1 Kaşî az-Zunûn I, 789.

2 275/888'de ölen as-Sukkarî için bk. GAL I, 108; Suppl. I, 168.

3 328/940'ta ölen İbn al-Anbârî için bk. GAL I, 119; Suppl. I, 182.

4 Al-Fihrist I, 75 ve 157 v.d. Ayrıca bk. İrşâd XVIII, 312; Addâd al-Anbârî, mukaddime "V".

5 Ş. XXVII.

6 Geçen yüzyılda yazılmış ansiklopedik bir eserde Râcî'ye ait şiirlerin çok olduğu bildirilmektedir. bk. Dâ'irat al-Macârif VIII, 485. Ayrıca bk. ileride "Şiirlerinin Derlenmesi, Düzenlenmesi ve Türkçeleştirilmesinde İzlenen yol".

7 Şair, rivayete göre 117/735'te ölmüş Emevî edebiyatçılarındandır. Bk. GAL I, 58; Suppl. I, 87; GAL Çevirisi I, 220 v.dd.

8 Ṭabakât al-Cumaḥî 467. Ayrıca bk. Ağânî (Ş) XVI, 116; Muvaşşah 170; GAL Çevirisi I, 220; D.Zû'r-Rumma "Giriş" k).

Muḥammad Maḥmûd Şâkir, kaynak göstermeksizin Râcî'nin raviyesi olarak ʿArâda an-Numayrî'yi ileri sürmektedir, bk. Câmîc al-Bayân XV, 472 (dip-notları).

2. ŞAİRLİĞİ*

a- *Şiirinin Özellikleri ve Hicivciliği* : Aşma'î, Râ-î'nin deveyi en iyi niteleyen şairlerden biri olduğunu ileri sürmektedir¹. Nitekim onun, lakabını Râ'î (Çoban) olarak almasının da develeri çok iyi nitelemesinden ileri geldiğini görmüştük². Cuma'hî, Râ'î'nin şiirde kimseyi taklid etmeden bir yol izlediğini, ancak kendi topluluğuna karşı kaba dil kullanmakla tanındığını bildirmektedir³. Al-Askarî, Aşma'î'ye dayanarak Râ'î'nin nâdir fakat doğruluğuna güvenilecek kelimeler kullanan şairler arasında bulunduğunu kaydetmektedir⁴. Mazubânî'ye göre Zû'r-Rumma halk ölçüsünde şiir söylerken Râ'î hükümdarlar ölçüsünde şiir söylemiştir⁵. Aynı yazara göre Râ'î ile amcası arasında yer alan bir görüşmeye inanılacak olursa Râ'î söylediği beyitleri birbiriyle ilişkili olarak söylemekle şairlikte ustalığını ortaya koymaktadır⁶. Râ'î'nin, halife 'Abdalmalik'e sunduğu malhama'sinde "Ey halife, biz sabah akşam namazında olan müslümanlarınız ve biz Tanrının malımızda zekât hakkı olduğunu kabul eden Araplardanız" demesi⁷ 'Abdalmalik'in "Bu şiir değil, müslümanlık açıklaması ve âyet okunuşudur" görüşünü ileri sürmesine yol açmıştır⁸.

* Râ'î'nin yaşadığı çağ eski olduğu cihetle bu bölümde eski Arap bilginlerinin görüşleri yansıtılmağa çalışılmıştır.

1 Fuhûlat aş-Şucarâ⁷ 36.

2 Bk. s. 17 v.d.

3 Tabakât al-Cuma'hî 434; Agâni (Ş) XX, 171. Ayrıca bk. Dâ'irat al-Macârif VIII, 485.

4 Al-Maşûn 173; al-Muzhir II, 422.

5 Bu görüşün, Râ'î'nin bütün şiirlerini kapsamadığını göz önünde bulundurmak yerinde olur. Bk. al-Muvaşşah 175 v.d. ve 183.

6 Marzubânî, Muvaşşah 157'de şu rivayeti aktarmaktadır :

Râ'î ile amcası karşılaşır. Amcası ona şairlikte hangimiz daha ustadır diye sorar. Râ'î şöyle cevap verir

Ben bir beyti ve kardeşini söylüyorum, sen ise bir beyti ve yeğeni.

Râ'î bu sözle, kendi söylediği beyitler arasında daha yakın ilişki bulunduğunu bildirmiş olmalıdır.

7 Ş. XXVII, 46-7.

8 Al-Muvaşşah 157.

Bizzat Râcî, tahsildarlardan şikâyet ettiği malhama'si ile ona paralel yazdığı ikinci şiiri¹ beğeniyor olmalıydı ki "Çocuklarımdan bu iki şiiri rivayet etmeyenler bana karşı gelmiş sayılırlar" diyecek kadar ileri gitmiştir².

Cumaî'nin bildirdiğine göre Râcî her şeye rağmen kötileyici bir dile sahip, kendi topluluğunu (burada aşîretini) hicvedici idi³. Onun en büyük hasmı şöyle der :

وبئس القرض قرضك عند قيس تهيجهم وتمتدح الوطا با

"Cezalandırmalarının en kötüsü topluluğuna karşı yaptığın cezalandırmalardır. Onları kötüler, süt kaplarını översin"⁴. Bu sözlerle Carîr, her halde, kendi topluluğun Çays'ı kötü bir şekilde hicvedersin demek ister⁵.

Abû eUbayda'ye dayanan bir rivayete göre Bilâl b. Abî Burda Râcî'nin oğlu Candal'e, "Baban akrabası ve kendi toplumundan bir kadını şu şekilde hicvetmez mi : "Zû'l-İnâ" adı yerden ihtiyacını giderince istemediğimiz bir ihtiyacı ile karşımıza çıktı"⁶ der⁷.

Râcî'nin eAdîy b. ar-Rikâc'ı hicvetmesi ve "İbn ar-Rikâc, hicvedileceklerden biri olsa idin sizi (seni ve topluluğunu) hicvederdim ama sen kimselerden (önemli kimselerden) değilsin. Kuđâca ve Nizâr Oğulları sizin bir nesebinizi kabullenmemektedir. Sizler değersiz kimselersiniz"⁸ demesi bizzat Râcî'nin oğlu Candal tarafından babasının keskin ve hicivci diline örnek gösterilmiştir⁹.

Râcî'nin şiirlerinde buna benzer örneklere her zaman rastlamak mümkün olmakla birlikte burada şairin, yaşadığı zamanın geleneklerine uyduğunu, başka şairler gibi onun da hiciv yoluna saptığını, bu hususta ustalık bile gösterdiğini ileri sürmekle yetinilecektir¹⁰.

1 Ş. XXVII ile VIII.

2 Al-Ĥizāna (S) III, 131.

3 Taḅakāt al-Cumaî 434. Ayrıca bk. Ağānî (Ş) XX, 171; Dā'irat al-Macārif VIII, 485.

4 D. Carîr 63.

5 Bu kanıyı açık bir şekilde not 3'te gösterilen kaynaklar ortaya koymaktadır.

6 Ş. IX, 13.

7 Ağānî (Ş) XX, 172.

8 Ş. XII, 3-4. beyitler.

9 Ağānî (Ş) XX, 172.

10 Râcî'nin hicviyelerini ayrıca Ş. II, III, XVIII, XIX, XXIV, XXXIV'te görmek mümkündür.

Ayrıca şu hususu eklemek gerekir ki al-Aşmacı, Râ'î'nin hicivde Carîr ve Hanzar'e¹ karşı yenik sayıldığını ileri sürmektedir².

b- *Şiirin Beğenilen ve Eleştirilen Yönleri* : İbn Raşîk, "at-Taşbihât al-*cUkm*" diyerek bir şairden önce ve sonra kimsenin ele almadığı benzetme türleri üzerinde durmaktadır. Yazar, bu çeşit benzetmeleri kullananlardan biri olarak Râ'î'yi ileri sürmektedir³. Râ'î'nin kullandığı benzetme şöyledir : "Yağlı (pislikten kinaye) ve kulakları kısa, sanki başının derisi ekilip her iki yanında biber bitmiştir"⁴.

İbn Kıtayba Râ'î'nin kadınlar hakkındaki "Üstümüzdeki cariyelere mahsus bölmelerle ilgili gölgeler ve binek hayvanları eğik durdukları halde içimizde gizli kalan hususları kadınlarla görüşüyoruz. Söz kullanmaksızın bakışlarla bizimle dertleşirler ve uzak oldukları halde ihtiyaçlarını giderirler (kendilerini tatmin ederler)" beyitlerinin⁵ beğenildiğini ileri sürmektedir⁶.

Yine İbn Kıtayba, şairin kadınlar hakkında beğenilen beyitleri arasında şunları saymaktadır⁷: "Hayal, dostlarımı dolaştı; 'Umm Şazra mı beni ziyaret etti, yoksa umacı mı?' diye sordum. Göz çevreleri katranla sürmeli gibi olan ve gece gelen demircilerin kızına merhaba yok. Koyu katranın ... dokunduğu (kadının bilekleri) siyah ve saç örgüleri kıvrıntılıdır"⁸.

Yine İbn Kıtayba'nin ileri sürdüğüne göre Râ'î'nin ziyaretleri bırakmasından dolayı özür dilemesine dair olan iki beyti hoşça giden sözlerdendir. Bu iki beyit şöyledir : "Sen, ben, adımımı kısaltan şikâyet, uzak oluşun ve duyduğum sevgi, su ve onu gözetleyen susamış topal gibiyizdir. O su ki ona ulaştığı takdirde iyileştirici derman ve susuzluğu gidericidir"⁹. Şairin kendisi ile ele aldığı şahsı su ve onu gözetleyen susamış topala benzetmesi bugün bile hoşça giden bir benzetme sayılabilir¹⁰.

1 Şairin Ş. IX, 11. beytinde andığı Hanzar'dır.

2 Fuḥûlat aş-Şucarâ³ 34.

Ayrıca bk. Ağâni (Ş) XX, 172; D. Carîr (cAlamiya) II, 169. Bu sonuncu eserde Râ'î, Carîr'in kendisini yenmesini normal karşılamaktadır.

3 Al-cUmda 296 v.d.

İbn Raşîk'a göre bu gibi benzetmelere tavşih, tashîm gibi adlar verilmektedir.

4 Ş. XXVI, 2.

5 Ş. V, 1 ve 2.

6 Tabakât b. Kıtayba 417 v.d.

7 Tabakât b. Kıtayba 418.

8 Ş. V, 1-3.

9 Ş. VIII, 6-7.

10 Tabakât b. Kıtayba I, 417.

Yine İbn Kutayba'ye göre Râfî'nin kadın hakkındaki "Saçına ve göğsüne çevreye yayılmakta olan güzel kokulu bitkilerle beslenen hayvan kâfuru sürünür"¹ sözleri beğenilerek beytin anlamı başka şairler tarafından kullanılmıştır².

Aynı yazarın ilettiklerine göre Râfî'nin "Sanki, çıkış yeri bulamayan ve akşamleyin gözlerin bırakverdiği yaşlar, hızlanan su taşıyıcılarının alıp tatlı suyu olmayanlara götürdüğü kaba ve delik meydana getirici ellerin yapısı su tulumlarıdır" sözleri³ hoşla gitmiş olmalı ki şair Tırmımâh⁴ tarafından ele alınmış, kafiye değiştirilerek aşağı yukarı aynı anlama gelecek şekilde yeniden iki beyit haline getirilmiştir⁵. Tırmımâh'ın iki beyti şöyledir: "Sanki gözlerin akşamleyin bırakverdiği arka arkaya gelen göz yaşı akıntıları, biraz hızlanan su taşıyıcısının alıp tatlı suyu olmayanlara götürdüğü kaba ve delik meydana getirici ellerin yapısı su tulumlarıdır"⁶.

Görüldüğü gibi her iki şairin beyitleri aşağı yukarı birbirinin aynıdır.

Râfî'ye ait olan ve başka şairler tarafından alınan veya kullanılan beyitlerden birine bir örnek daha verilebilir :

"Erkek tarafından yollarının kesilmesi ve rızalarıyla çiftleşmeleri olan ve ancak pahalı olarak satın alınan soylu dişi develer"⁷.

Bu beytin konusu şair Tırmımâh tarafından ele alınarak yeniden ortaya bir beyitle konmuştur⁸ : "...Erkek deve, dişinin yolunu kesip onunla zor kullanmadan çiftleşmiştir"⁹.

İbn Kutayba'nın ilettiği bir rivayete göre şair Zû'r-Rumma B kafiye kasidesini okurken, "Binici, eyerini sıkıştırdığı deve bir yana eğilmiş olarak hazır duruma geçer; eyerin üzerinde binici doğrulunca deve hemen ayağa fırlar"¹⁰ beytine gelince onu dinlemekte olan bir çöl Arabı itirazda bulunur ve beyti Râfî'nin

1 Ş. IV.

2 İabakât b. Kutayba I, 417. Yazar beytin hangi şair tarafından tazmin edildiğini bildirmemektedir.

3 Ş. XI.

4 Aṭ-Tırmımâh b. Hâkım at-Tâ'î Râfî'nin çağdaşı bir şair olup 110/728-9'dan kısa bir süre sonra ölmüştür, bk. D. aṭ-Tırmımâh 113 v.d.

5 Tabakât b. Kutayba I, 415 v.d.

6 Tırmımâh'ın beyitleri için bk. D. aṭ-Tırmımâh 475 v.d., beyit No. 5 ve 7.

7 Ş. XXXI, 4.

8 Camharat al-Luġa II, 363 (cRD). Ayrıca bk. D. aṭ-Tırmımâh 267.

9 Bk. not 1'in 2. eseri.

10 Rivayet için bk. Tabakât b. Kutayba I, 533 v.d. Beyitler için bk. D. Zû'r-Rumma 15 (No. 39) ve 16 (No. 40).

görüşüne uygun olarak niçin okumadığı hususu üzerinde durur. Râ'î'nin görüşünü yansıtan beyitler şunlardır: "Binicinin eyere çıkmasından önce deve kalkmaz ve dolayısıyla binicinin dizinin normal yerine gelmesini gözetler, ondan sonra harekete geçer. Binici henüz üzengide olduğu halde deve ayağa kalktığı zaman devenin gemi gibi veya daha ağır görünüşlü olduğunu fark edersin"¹.

Marzubânî'nin al-Muvaşşah adlı eserinde ilettiği ve daha ayrıntılı olan rivayetinde çöl Arabı, Ratbîl adlı birisidir. Ratbîl'in yukarıdaki itirazı üzerine Zû'r-Rumma şöyle bir gerekçe ileri sürer : "Râ'î, hükümdar devesini nitelemiştir. Ben ise bir halk devesi üzerinde durdum"².

Câhız, Râ'î'nin anlam hırsızlığı yaptığını ve buna örnek olarak, "Tümsek yerlerde bulunan iyi bitkilerin üst üste gelenleri sanki derisi çatlamış ölü tilkilerdir" beytini³ Tufayl al-Ganavî⁴'nin bir beytinden aktardığını Aşma'î'ye dayanarak ileri sürmekte, aktarmada başarılı olmadığını da eklemektedir⁵. Tufayl'in beyti şöyledir : "Tümsek yerlerde bulunan iyi bitkilerin üst üste gelenleri sanki derisi soyulmamış ölü tilkilerdir"⁶.

Marzubânî, Aşma'î'nin, sıra itibarıyla fiili nesneden sonra aldığından dolayı Râ'î'yi eleştirdiğini belirtmektedir⁷.

İbn Manzûr'un Lisân al-*c*-Arab adlı lügatindeki bir kayda⁸ göre Râ'î'nin, "Binici doğrulunca deve dört ayağı üzerine düştü..."⁹ demesini Aşma'î eleştirmekte, devenin önce bir ayak daha sonra başka bir ayak hareket ettirmesini daha makbul bulmaktadır. Râ'î ise dört ayak birden hareket etti ve deve dört ayağı üzerine düştü anlamına gelen tabbakat deyimini kullanmıştır.

1 Ş. XV, 1-2.

2 Al-Muvaşşah 174 v.d. Aşağı yukarı aynen tekrarlanmakta olan bu rivayet için bk. Amalî al-Murtadâ I, 279; al-Muhkam I, 195 (cCL); as-Sımt 898; Şarh al-Hamâsa li't-Tabrîzî III, 227; Lisân XII, 82 (İBK) ve XIII, 453 (cCL); at-Tâc VIII, 6 (cCL) ve Avhâm Şucarâ' al-*c*-Arab 43.

3 Ş. XXIII, 2.

4 Tufayl, Cahiliye dönemi şairlerindedir, bk. GAL Çevirisi I, 119 v.d.

5 Hayavân VI, 306 v.d.; as-Sımt 345. Ayrıca bk. Sarikât Abi Nuvâs 7

6

Bk. not 2'de gösterilen yerler.

7 Muvaşşah 158.

Râ'î, Ş. I, 10. beytinde "va manşalah intadâ" (kılıcını çekti) ibaresinde fiili sona getirmektedir. Oysa ki Arapçada fiilin başa, nesnenin sonraya alınması gerekir.

8 Lisân XII, 82 (İBK).

9 Ş. XV, 4.

c- *Edebiyattaki Yeri* : Cumaî, Râî'nin, Arapların ileri gelenlerinden ve kendi topluluğunun sayılı şahsiyetlerinden olduğunu bildirmekte¹, onu İslâmî şairlerin birinci sınıfına almaktadır. Aşmaî, en üstün şair olarak Muđar topluluğunun üç yenik şairi Humayd b. Savr, Râî ve İbn Muđbil'in üzerinde durulduğunu iletmekte ve yenik şairlerle, başka şairler tarafından hicivde yenik duruma getirilenleri kasetmektedir². Aşmaî, İbn Muđbil ve Râî gibi şairlerin Cahiliye döneminin "Faıl" denilen büyük şairleri derecesinde olmadıklarını ileri sürmüş³ olmakla birlikte Râî ile İbn Muđbil arasında bir tercih yapması istendiğinde Râî'nin İbn Muđbil'e nazaran Cahiliye dönemi şairlerine daha yakın olduğunu bildirmektedir⁴. Abū cUbayda, Emevî dönemini kasederek en büyük şairin Râî olduğunu ileri sürmektedir⁵. Abū Bakr Muđammad b. al-Anbârî'nin ilettiği bir rivayete göre Macâz al-Harrâ², Emevîler döneminin büyük şairleri olarak Farazdağ, Carîr, Ađtal ve Râî'yi görmektedir. Aynı rivayete göre Harrâ³ 'e yöneltilen bir soru üzerine kendisi, Kumayt'in hem Cahiliye, hem de Emevîler döneminin başında gelen bir şair olduğunu ileri sürmüştür⁶. İşbahânî'nin ilettiği bir rivayete göre ise Cumaî Emevîler dönemi İslâmî şairlerin başında bulunan Carîr, Farazdağ ve Râî'ye Kuşayyir'i katmakta⁷ ve aynı yazarın Abū cUbayda'ye dayanan bir rivayetinde Abū cUbayda'nin amcası Muşcab'a göre Kuşayyir'in, Carîr, Farazdağ ve Râî gibi şairlerin de üstünde olduğu bildirilmektedir⁸. Cumaî, Kıays topluluğunun rivayetçi ve bilginlerine dayanarak, Carîr tarafından hicvedilinceye kadar Râî'nin Muđar topluluğunun ileri gelen şairi olduğunu bildirmektedir⁹. Al-Kuraşî, Râî'yi, muallaklardan sonra Emevîler döneminin seçkin şiirlerini yansıtan malhama türündeki kasîde şairlerinden saymakta ve tanınmış eseri olan Camharat Aşcâr al-cArab'a Râî'nin malhama'sini almaktadır¹⁰.

1 Tabakât al-Cumaî 434.

Ayrıca bk. Ağânî (Ş) XX, 171; Şarh al-Ĥamâsa li't-Tabrizî I, 267; Dâ'irat al-Macârif VIII, 485, Abriss I, 166.

2 Fuĥûlat aş-Şucarâ² 34.

Al-Ĥizâna (S) I, 75, Râî'nin, Muđar topluluğunun şairi olduğu hususunu ileri sürmektedir.

3 Fuĥûlat aş-Şucarâ² 22; al-Muvaşşah 158.

4 Fuĥûlat aş-Şucarâ² 23; al-Muvaşşah 80.

5 İnbâh an-Ruvât III, 284.

İnbâh an-Ruvât yazarı Kıffî'den daha eski olan İşbahânî'nin eserinde Abū cUbayda'ye değinilmeden aşağı yukarı aynı bilgiler verilmektedir, bk. Ağânî (Ş) XX, 168; Şarh aş-Şavâhid II, 60; Macâhid at-Taşîş 304; al-Ĥizâna (S) III, 135.

6 Ağânî (Ş) XV, 121.

7 Ağânî (DK) IX, 4.

8 Ağânî (DK) IX, 5.

9 Tabakât al-Cumaî 374 ve 435; an-Nakâ'id 428; Şarh aş-Şavâhid II, 60.

10 Camharat al-Kuraşî I, 106. Râî'nin malhama'si için bk. Ş. XXVII.

Al-Kuraşî, eserinde olan ve aralarında Râcî'nin kasîdesinin bulunduğu 49 kasîdeyi Cahiliye ve Emevî dönemlerinin en seçkin şiirleri olarak tanıtmaktadır¹. Al-Mufaddal ad-Dabbî, Râcî'nin Zû'r-Rumma'den üstün olduğunu ileri sürmektedir². Esasen Zû'r-Rumma'nin, Râcî'nin râviyesi olarak, onun görüşlerini desteklemek ve onu bir üstâd kabul etmek dumumunda bulunduğu da bilinmektedir³. Abû cAmr'a göre Abû Hayya an-Numayrî⁴, şiirlerinin tümünde Râcî'den üstündür⁵. Ancak Aşma'î'ye göre Râcî Abû Hayya'dan daha üstündür⁶.

Râcî'nin yaşadığı dönemin, bin yılı aşkın bir zamanın gerisinde kaldığına ve o zamanki değer ölçülerinin bunca yüzyıldan sonra gerçek anlamıyla uygulanamayacak durumda olduğuna göre yukarıda görülebilen kaynaklardaki yargıların, şairin zamanına yakın sıralarda yaşamış eski Arap eleştirmeci ve edebiyatçıların görüşlerine önem vermek zorunluluğu kendiliğinden anlaşılır.

Buna göre, münferit görüşler bir yana bırakılırsa Râcî, Emevîler döneminin Carîr, Farazdak ve Ahtal'dan sonra gelen dördüncü büyük şairi olarak kabul edilebilir⁷.

Devam edecek

1 Camharat al-Kuraşî I, 107.

2 Tabakât an-Nahvîyîn 210.

3 Al-Muvaşşah 183.

4 Abû Hayya an-Numayrî'nin adı al-Haysam b. ar-Rabîc'dir. Bk. Tabakât b. Kutayba (L) 486 v.d.

5 Ağâni (Ş) XV, 61. Ayrıca bk. al-Muvaşşah 157.

6 Al-Muvaşşah 157, v.d.

7 Al-Bustânî, Râcî'yi Emevîler döneminin ileri gelen bir şairi olarak göstermektedir, bk. Dâ irat al-Ma'ârif VIII, 484.

SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Cilt: III, 1971

(XI+ 641 s: 40 levha). 200 TL.

Tuncer BAYKARA

Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü'nün ilmi yayın organı olan *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*'nin burada tanıtıma çalışacağımız üçüncü cildi "Malazgirt Zaferi Özel Sayısı" olarak çıkmıştır. Gerçekten de dergi, çok dolgun muhtevası ile, dünya çapında önemli bir tarih olayına adanmış bir "Hatıra Kitabı" niteliğindedir. Bu arada *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*'nin ikinci cildi henüz çıkmadan bu cildin Malazgirt Zaferi'nin 900. yıldönümüne yetiştirilmesi de takdire şayandır.

Enstitüsü Başkanı Sayın Prof. Dr. Emin Bilgiç ile, bu cildin editörü olan Prof. Dr. Faruk Sümer'in bu "Özel Sayı"ya dâir kısa yazıları başta bulunuyor. İlk olarak da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in üç makalesi ardarda yer almıştır.

1) Prof. Dr. M. Altay Köymen, "*Alp Arslan Zamanı Türk Evi*" (1-14 s.).

2) Prof. Dr. M. Altay Köymen, "*Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi*" (15-50 s.).

3) Prof. Dr. M. Altay Köymen, "*Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı*" (51-90 s.).

Müellifin Sultan Alp Arslan hakkında hazırladığı büyük monografiden çıkardığı anlaşılabilir bu makaleler, Türk kültür tarihinin çeşitli yönlerinin bir Selçuklu tarihçisinin gözüyle görünüşüdür. Bu üç makalede asıl kaynağın Kâşgarlı Mahmud'un eseri "Divân-ı Lûgat it-Türk" olduğu dikkati çekiyor. Kâşgarlı'nın eserinin ihtiva ettiği bu tür kültür kayıtlarının ehemmiyeti, Prof. Dr. Zeki Velidî Togan tarafından da bir çok defa belirtilmişti. Sayın Köymen'in bu üç, ve aşağıdaki ile birlikte dört makalesi, bu gerçeği kesinlikle isbat ediyor.

4) Doç Dr. Gönül Öney, "*Bizans Figürlerinde Anadolu - Selçuklu Etkisi*" (91-103 s.). İngilizcesi "Anatolian Seljuks Influence on Byzantine Figural Art" (105-118 s. + 11 y. resim).

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Sanatı Doçenti Dr. Öney makalesinde, Türk kültür hususiyetlerinin Bizans'a tesirinden bahsetmekte ve bunu sanat tarihi yönünden ispatlamaktadır. Bilindiği gibi son zamanlara kadar Bizans'ın Türklere tek yönlü bir tesiri bahis konusu idi ve bu kanaat hayli yaygındı. Bu makale, yaygın kanaatın aksine, Türk kültürünün de Bizans'a tesirini gösteren çok güzel bir araştırmadır.

5) Prof. Dr. M. Altay Köymen, "*Selçuklu Devri Şiirlerine Göre Türklerin Kültür Seviyesi*" (119-143 s.).

Prof. Köymen'in dergideki dördüncü makalesi de daha çok Kâşgarlı Mahmud'un eserine dayanmaktadır. Makalede, Kâşgarlı'nın derlediği şiirlere göre Türklerin kültür seviyeleri araştırılıyor. Ancak Kâşgarlı'daki şiir parçalarının hangilerinin Selçuklu çağına âit olduğunun tesbiti hayli önemlidir. Sayın Müellif bunu yapmış olmalıdır ki, manzumeleri çeşitli yönlerden tahlil edebilmektedir.

6) Prof. Dr. Claude Cahen, "*Questions d'Histoire de la Province de Kastamonu au XIII e siècle*" (145-158 s.).

Türk tarihi üzerinde bir çok eseri ile tanınmış olan Prof. Cahen, makalesinde XIII. yüzyıl Kastamonu yöresi tarihinin meselelerine eğilmektedir. Anadolu'nun Bizans karşısındaki bu "Sağ Uc"unun büyük ehemmiyetini selâhiyetle inceleyen yazar, Kastamonu yöresi Türkmenlerini, Çepniler ile ilgili görmek eğilimindedir. Sonuçlar kısmında ise daha enteresan meselelere temas etmiş. Ona göre Anadolu'ya, birisi XI. diğeri de XIII. yüzyılda olmak üzere iki büyük Türkmen göçü olmuştur. Osmanlılar da, Moğollar'ın önünden kaçan bu ikinci Türkmen kümesine dâhil olmalıdır. Yazarın bu görüşü ayrıca dikkati çekiyor.

7) Dr. Emel Esin, "*Türk Kubbesi (Göktürklerden Selçuklulara kadar)*" (159-182 s.+ XI levha).

İslâmiyetten önceki Türk sanatının, Türk minyatürcülüğünün liyakatli ve çalışkan araştırmacısı Dr. Esin, makalesinde Türk sanat tarihinin pek önemli bir konusuna eğiliyor. Aynı mevzuu daha önce de işlemiş olmakla beraber, araştırmalarına devam etmiş ve bu defa türkçemize de kazandırmıştır. Daha Peygamber'den rivâyet edilen hadislerde geçen "Türk Kubbesi"nin Türk sanatındaki yerini kesinlikle tesbit etmektedir. Aynı zamanda Türk çadırının, sonradan Türk mimarisinin en bariz hususiyetlerinden olacak kubbenin asıl kaynağı olduğu da bu yazıda açıklıkla gösterilmiştir.

8) Atsız, "*Arslan Yabgu'nun Oğlunun Adı*" (183-189 s.).

Sayın Atsız, bu makalesinde, şimdiye kadar Kutulmuş, Kutlumuş ve Kutalmış şekillerinde okunan Arslan Yabgu'nun oğlunun adının, "Kutlanmış" olacağını ileri sürmektedir. Ona göre benzer olarak Sülemiş, Atlamış, Başlamış, Beklemiş, Ağlamış vb. gibi tarihi şahsiyetlerin de isimleri vardır.

9) İbrahim Artuk, “Mardin’de Zinciriyе Medresesi ve Bânisi” (191-200 s. + 2 levha).

Türkiyemizin ünlü nümizmatı İ. Artuk, Mardin’deki bu medresenin mahiyetini, bilhassa bânisini kitâbe ve sikkelere dayanarak aydınlatıyor. Medrese, XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyıl başlarında yaşamış son Artuklular’dan İsa Bey’in eseridir.

10) Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, “Toğrul Bey’in Adı Hakkında” (201-207 s.).

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Profesörü Sayın Dr. Ögel, makalesinde, tarih edebiyatımızda yerleşen bir yanlışlığı tashih etmek istemektedir. Şimdiye kadar “Tuğrul” şeklinde görülen Selçuklu Sultanının adının aslında “Toğrul” olacağını delilleriyle gösteriyor.

11) Doç. Dr. Haluk Karamağralı, “Erzurum’daki Hatuniye Medresesi’nin Tarihi ve Bânisi Hakkında Mülâhazalar” (209-242 s.+12 y. resim); Almanca özeti: “Einige Bemerkungen zur Geschichte und über die Stifterin der Hatuniye Medrese in Erzurum” (243-247). s.

İlahiyat Fakültesi Türk Sanatı Tarihi doçenti Dr. Karamağralı, şehrimizdeki Hatuniye Medresesi hakkındaki bilgileri topluyor ve fikirlerini açıklıyor. Önce eskiden varlığı bahis konusu olup, birçoklarının metnini naklettikleri bir kitâbeyi ele alan Dr. Karamağralı, neticede böyle bir kitâbenin mevcut olmadığı sonucuna varıyor. Yine Dr. Karamağralı’ya göre, medrese ile şehir surlarının, bilhassa kapı’nın yakın ilgisi vardır. Bir Ermeni eseri olduğu fikri ise artık münakaşaya bile değmez. Dr. Karamağralı uzun makalesinin sonunda, bu medresenin 1285-1290 yılları arasında yapılmış olabileceğini ileri sürüyor.

12) Dr. Ramazan Şeşen, “İmâd al-Din al-Kâtib al-İsfahânî’nin Eserlerinde Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler (249-369 s.).

İstanbul Edebiyat Fakültesinin genç ve çalışkan mensubu Dr. Şeşen, ötedenberi İmâdeddin al-Kâtib al-İsfahânî’nin hayatı ve eserleri üzerinde çalışmakta idi. Bu zatın eserlerinde Anadolu tarihiyle ilgili bahisleri, başarılı bir tercüme ile türkçemize kazandırmıştır.

13) Dr. M. Fahreddin Kırzioğlu, “Alp-Arslan’ın Fethettiği Nemrud bin Ken’an|“Şertul-ni” Bölgesi| (371-390 s.).

Fakültemiz Öğretim Görevlisi Dr. Kırzioğlu, eskiden beri Kars yöresi tarihi üzerinde ihtisas sahibidir. Bu defa da yine aynı yöre ile ilgili bir meseleyi incelemiştir. Dr. Kırzioğlu, Sultan Alparslan’ın ikinci seferinde fethettiği kaydedilen fakat şimdiye kadar yeri açıkca tarif edilemeyen Nemrud bin Ken’an’ın sâkin olduğu bölgeyi, mahallî toponimi ve arşiv vesikalarına dayanarak tesbit etmektedir.

14) Prof. Dr. Faruk S ü m e r, “*Saltuklular*” (391-433 s.).

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Ortaçağ Tarihi Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Sümer, bu makalesinde şehrimizle ilgili bir bahsi işlemiştir. Dr. Sümer, Erzurum tarihinin Saltuklular kısmını, son araştırmalarına göre aydınlatmaya çalışmaktadır. Saltukluların kuruluşundan itibaren, sülâle şahsiyetlerini sıra ile inceleyen Dr. Sümer, bilhassa Mama Hatun'un kişiliğini aydınlatmıştır. Bilindiği gibi İslâm Ansiklopedisinde, kimbilir hangi sebeple, Saltuklular maddesi yoktur. Prof. Sümer'in makalesi bu büyük eksikliği karşılıyor.

15) Coşkun Al p t e k i n , “*Selçuklu Paraları*” (435-591 – XI levha). Eskiden beri Selçuklu devri meskûkatı üzerinde çalışmaları olan Alptekin, bu uzun makalesinde Anadolu Selçukluları dışındaki Selçuklular ile ilgili bütün nü-mizmatik malzemeyi toplamıştır. Selçuklu Sultanlarının kestirdikleri paraları sıra ile tavsif eden Alptekin, bu paraların fotoğrafları ile üzerinde bulunan şekil, damga, süs vs. de göstermektedir.

16) B. L e c h m a n , “*Theodor I. Laskaris (1204-1222) ve I. Gıyâseddin Key-husrev*” (Çeviren: Mihin Eren, (593-610 s.).

Dergide yer alan iki tercümenin ilki, Anadolu Selçukluları tarihi ile ilgili araştırmaları dilimize kazandırmayı plânlamış görünen sayın Mihin Eren'indir.

B. Lechman'ın 1180--1280 yılları arasını kapsayan tarihinden, 1204-1258 yılları arasındaki kısmı tercüme etmiştir. Ancak makale ismi, muhtevasının sadece birinci kısmını gösteriyor. Tercümenin üslubu da, herhalde aslına uygun olarak, biraz muğlakdır.

17) Dr. Muhammed Bakr el-H ü s e y n î , “*Atabeylere Ait Irak Müzesinde bulunan Üç Naair Sikke Hakkında Tahlihi Bir İnceleme*” (Çevir n: Reşad Genç), (611-624 s.).

Derginin son makalesi yine meskûkatla ilgili olup, As. Genç'in bir tercümesidir. Burada Atabeyler devrine âit bazı sikkeler bahis konusu edilip, mahiyetleri aydınlatılmaya çalışılıyor.

Derginin bundan sonraki sayfelerinde Enstitü ile ilgili çeşitli haber ve raporlar yer almıştır (625-641 s.).

Burada makalelerin hususiyetlerine daha detaylı olarak inmeden “Selçuklu Araştırmaları Dergisi”ni tanıtmaya çalıştık. Görülüyor ki Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü'nün yayın organı muhteva bakımından çok dolgunudur. Bu dolgunluk ve zenginlik zaten eserin fiyatına da aksetmiştir. Biz de gerçekte Dergi'nin bu sayısını âriyet olarak alıp okuyabilmistik. Böylesine kıymetli bir Dergi'nin, maddî imkânları sınırlı araştırmacı ve okuyucu kitlesi tarafından temini için Enstitü'nün gereken ilgiyi gösterip kolaylık sağlayacağından eminiz. Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin IV. cildinin, Üniversitemizde yapılan “Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Symposiumu”nda okunan tebliğleri de ihtiva edeceği düşünülebilir. Bunu ve ge-ciken II. cildi de sabırsızlıkla beklediğimizi belirtelim.

YAZI KURULU

Doç Dr. Ahmet İ Türek

Doç Dr Halûk İpekten

Doç. Dr Rahmi Hüseyin Ünal